

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

---

*Присвячується пам'яті
доктора історичних наук, професора
Ганни Григорівни Черних (1921–2015)*

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Засновано 2008 р.

№ 2 (40)
листопад 2015

Внесено до Переліку фахових видань України
галузі «Історичні науки»
(наказ МОН України від 12.05.2015 р. № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2015

УДК 930
ББК 63
Н 34

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 8 від 30 листопада 2015 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БУДАК В. Д. доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України; голова редакційної колегії;
ШИТЮК М. М. доктор історичних наук, професор, головний редактор;
ШКВАРЕЦЬ В. П. доктор історичних наук, професор; заступник головного редактора;
ПАРХОМЕНКО В. А. доктор історичних наук, доцент; відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

ГУРЖІЙ О. І. доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
ДАНИЛЕНКО В. М. член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
ЗЕРКАЛЬ М. М. доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. В. доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, м. Київ);
НИКОЛАЄВ І. Є. доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського);
РИЖЕВА Н. О. доктор історичних наук, професор (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

ГОРДУНОВСЬКИЙ О. М. доктор історичних наук, професор (Черкаський інститут банківської справи УБСНБ України);
ЦУБЕНКО В. Л. доктор історичних наук, професор (Одеська державна академія будівництва та архітектури).

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. М. М. Шитюка. — № 2 (40), листопад 2015. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. — 198 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті з актуальних проблем історичної науки, зокрема археології, етнології, історіографії, краєзнавства, вітчизняної та всесвітньої історії. Значна кількість матеріалу присвячена малодослідженим питанням історії України.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, краєзнавців, аспірантів, студентів історичних спеціальностей.

УДК 930
ББК 63

ЗМІСТ

Розділ 1 ЕТНОЛОГІЯ

Н. А. ГЕРУС-БАХТІНА	Ставлення радянської влади до етнічних німців на початку II світової війни.....	7
О. А. ТРЕТЯКОВА	Соціально-економічний розвиток польського населення Півдня України в 20–30-х рр. XX ст.	11

Розділ 2 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

С. В. АЛЕКСЄЄВ	Безробіття й неформальна зайнятість в Україні в перехідний до ринку період (1991–2004 рр.): історичний аспект.....	16
В. В. ГОРНЕЦКІ	Розбудова міської інфраструктури Закарпаття в другій половині XIX – початку XX ст.	22
С. В. ДАНИЛЕНКО	Податкова система Наркомату продовольства в УСРР: ілюзія НЕПу (початок 1920-х рр.).....	27
Т. Ф. КУЛЧАР	Специфіка перетину українсько-угорського кордону.....	37
О. П. ЛЮТИЙ	Внесок металургів України у створення морської нафтодобувної техніки.....	42
Я. М. МАРТИНЮК	Участь органів самоврядування у розбудові міст Волинського воєводства.....	50
В. В. МІЩАНИН	Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати.....	54
І. Є. НІКОЛАЄВ	Таємно-оперативна та агентурна робота НК-ДПУ, як елемент боротьби з альтернативними політичними силами УСРР в 1920-х рр.....	63
В. І. СТЕЦЕНКО	Роль мирного населення України у відсічі ворожій навали в Вітчизняній війні 1812 року.....	69
І. І. ХОМУТОВСЬКА, М. М. ШИТЮК	Економіко-господарський механізм УРСР в роки «перебудови».....	75

Розділ 3 ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Н. М. БУГЛАЙ	Проблемні питання польсько-білоруського співробітництва (1995–2005 рр.).....	81
Л. В. КОВАЛЕНКО	Участь США та Великої Британії в дипломатичному врегулюванні об'єднання Німеччини у форматі переговорів «2+4».....	89
С. В. ПРОНЬ	Становлення російсько-китайського кордону та територіальні врегулювання між двома країнами протягом XIX–XX століть.....	94
І. О. СЕЛІВАНОВА–ЗЕРКАЛЬ	Просторові координати аграрної політики та її соціально – економічні репрезентації у сільському господарстві Польщі в 1990–2000-ті роки.....	100

Розділ 4
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. М. ГРИГОРАЩЕНКО	Спогади В. Ф. Снігового в якості джерела з історії Висунської республіки (1919 р.).....	106
Є. Г. ГОРБУРОВ, К. Є. ГОРБУРОВ	Бона Воронівської економії пана Ернста	109
О. В. ЗАМУРУЙЦЕВ, О. Ю. ЖИРЯКОВ	Виникнення кризи при вивченні проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА та шляхи її подолання у російській історіографії	113
О. Л. МАЙБОРОДА	Джерельна база дослідження соціально-культурного розвитку волинського села у період так званого розвинутого соціалізму	118
Г. М. МАРИНЧЕНКО	Сучасний стан геральдичної науки в Україні	123
Д. В. НЕФЬОДОВ	Новітня історіографія руху опору в Південній Україні (2001–2014 рр.)	126
В. А. ПАРХОМЕНКО	Збройні сили Директорії УНР (1918–1919 рр.) у спогадах сучасників.....	131
М. І. РУСАНОВА	Імперіалістичний дискурс у британській історіографії: апологетичний напрямок	137
А. І. ТОРОПЦЕВА	Проблеми формування української нації та становлення державності України за мемуарами Шарля Дюброя	143
В. П. ШУЛЬГА	Аграрні студії Григора Менделя.....	148

Розділ 5
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Л. Л. БАБЕНКО	Професор В. О. Щепотьєв у духовно-релігійному і культурно-освітньому житті Полтави	153
Т. М. ГУБСЬКА	Дослідження та охорона пам'яток миколаївського некрополя (на прикладі поховання родини Аркасів).....	159
Ю. Н. ДЕМ'ЯНЕНКО	Формирование коллекции Николаевского городского естественноисторического музея за счет пожертвованной николаевцев и гостей города в конце 1913–I-й половине 1914 гг.	163
О. О. ЗАХАРЧЕНКО	Десант у безсмертя: героїчний подвиг морських піхотинців в боях за визволення Миколаєва (до 100-річчя з дня народження К.Ф. Ольшанського).....	176
М. М. ЗЕРКАЛЬ	Перехідні періоди в історії: регіональний аспект (за матеріалами сіл Воскресенське та Богоявленське) 1914–1920 рр.	183
М. Ю. ЛАСІНСЬКА	До проблеми вивчення некрополів кінця XVIII – першої половини ХХ ст. в регіоні Нижнього Побужжя	188

РЕЦЕНЗІЇ

М. М. ШИТЮК	Рецензія на книгу Турченко Г., Турченко Ф. «Проект Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові».....	193
-------------	--	-----

ПОВІДОМЛЕННЯ

Є. Г. ГОРБУРОВ	Миколаївським вогнеборцям присвячується.....	195
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....		196

CONTENTS

Section 1 ETHNOLOGY

- N. GERUS-BAKHTINA Attitude of the Soviet authorities towards the ethnic german s at the beginning of World War II 7
- O. TRETYAKOVA Socio-economic development of the polish people south of Ukraine in 20–30's..... 11

Section 2 HISTORY OF UKRAINE

- S. ALEKSIEIEV Unemployment and informal employment in Ukraine during the transition period to market economy (1991–2004): historical aspect..... 16
- V. GORNETSKI Transcarpathian urban infrastructure development in the second half of the XIX c. – beginning of the XX c. 22
- S. DANYLENKO The tax system in the USSR People's Commissariat of Food: illusion of NEP (early 1920 s) 27
- T. KULCHAR Specificity of crossing Ukrainian-Hungarian border 37
- A. LYUTY Contribution of scientists and metallurgists of Ukraine in the creation of offshore oil engineering..... 42
- I. MARTYNUYK Participation of the self-governing body's in the rebuilding of the cities in Volyn province 50
- V. MISHCHANYN The first soviet election to the republican parliament in Transcarpathia (the ninth of February 1947) analysis, course, results..... 54
- I. NIKOLAEV Secret operative and intelligence work of the Cheka-GPU as an element of suppression of alternative political forces of the Ukrainian SSR in the 1920 s. 63
- V. STETSENKO The role peaceful population Ukraine in rebuff enemy invasion in Patriotic war of 1812 69
- I. HOMUTOVSKA, M. SHITYUK Economical and economic mechanism of USSR during the «alteration»..... 75

Section 3 WORLD HISTORY

- N. BUGLAY Problem questions polish-byelorussian collaboration (1995–2005) 81
- L. KOVALENKO Participation of the USA and Great Britain in diplomatic regulation of Germany's unification in the format «2+4» 89
- S. PRON The formation of the Russian-Chinese border and territorial settlement between the two countries during the XIX–XX centuries 94
- I. SELIVANOVA-ZERKAL Territorial boundaries agricultural policy and its socio-economic sales in agriculture of Poland in 1990–2000-s.....100

Section 4 HISTORYOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

O. GRIGORASHCHENKO	V. F. Snigovoi's memories as a source of the history of Vysunsk republic (1919).....	106
E. GORBUROV, K. GORBUROV	The bona Voronovskaya saving Mr Ernst	109
A. ZAMURUYSEV, A. ZHIRYAKOV	The rise of the crisis in studying the problem of the qualification level of the worker and peasant red army staff and ways of its overcoming in russian historiography	113
O. MAYBORODA	The source base of in investigation of socio - cultural development of volyn village in the period of so called developed socialism	118
G. MARINCHENKO	Heraldic science in modern Ukraine	123
D. NEFYODOV	Newest historiography motion of the resistance in the southern of Ukraine (2001–2014)	126
V. PARKHOMENKO	The armed forces of the UPR directory (1918–1919) in the memoirs of contemporaries	131
M. RUSANOVA	Imperialistic discourse in British historiography: apologetic direction	137
A. TOROPTSEVA	The problems of Ukrainian nation formation and the nascence of Ukrainian statehood by Charles Dubreuil's memoirs.....	143
V. SHULGA	The agrarian studios of Gregor Mendel	148

Section 5 HISTORYCAL STUDIES

L. BABENKO	Professor V.O.Shchepotiev in spiritual-religious and cultural-eduational aspects of the life of the city of Poltava	153
T. GUBSKA	Examination and protection of monuments Mykolayiv necropolis (On the basis of Arkas family burial)	159
Y. DEMYANENKO	Formation of Nikolaev natural history city museum's collection at the expense of private donations of Nikolaev townsmen and city visitors at the end of 1913–in the first half of 1914 a.d.	163
O. ZAKHARCHENKO	The landing in the immortality: the heroic feat of marines in the battles for the liberation of Mykolaiv (the 100 th anniversary of K.F. Olshansky).....	176
M. ZERKAL	Transition periods in history: regional dimension (based on villages and voskresenskoe bogoyavlenskoye) 1914–1920	183
M. LASINSKA	Issues for the study of necropolis at the end of the XVIII – early XX century in the lower Bug region	188

REVIEWS

M. SHITYUK	Review of book Turchenko H., Turchenko F. «Novorosii Project» 1764–2014 years. Anniversary in blood».....	193
------------	---	-----

NOTICE

E. GORBUROV	Devoted to Mykolaiv firemen	195
-------------	-----------------------------------	-----

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....		196
------------------------------------	--	-----

Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477)"1939-1941"-054.57

Н. А. ГЕРУС-БАХТІНА

м. Миколаїв

nata.gerusbakhtina@mail.ru

СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА ПОЧАТКУ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Використовуючи широку історіографічну та джерельну базу в статті визначено правовий статус фольксдойче Півдня України, ставлення радянської влади до етнічних німців напередодні II світової війни. Наведено дані про формування будівельних батальйонів НКВС, з яких і розпочала своє існування трудармія.

Ключові слова: етнічні німці Півдня України, депортація, мобілізація, трудармія, антирадянський елемент, трудові батальйони НКВС.

На сучасному етапі розбудови Української держави виняткової актуальності набуває питання відновлення історичної справедливості щодо незаконно репресованих і депортованих народів у тоталітарну добу. До числа яких відносяться депортовані напередодні та в початковий період Другої світової війни етнічні німці Півдня України.

Питання, пов'язані з становищем етнічних німців у радянську добу протягом тривалого часу привертає увагу науковців, представників громадськості. Специфічним виявився підхід радянських історіографів до подій Другої світової війни та участі у цих подіях етнічних німців. Радянська історіографія спиралась на комуністичні штампи та шаблони висвітлення окресленої проблематики, пояснюючи репресії проти етнічних німців їх антирадянськими настроями, не беручи до увагу політику державного терору в цілому [1, 10,11]. Натомість, вагомий внесок у вивчення становища фольксдойче Півдня України вніс німецький науковець А. Айсфельд. У своїх багаточисельних працях він дослідив правове становище етнічних німців у Радянському Союзі та на Півдні України на початку та під час Другої світової війни [2, 72].

Використовуючи державний архів Російської Федерації та архів Донецького обласно-

го національно-культурного товариства німців історик О. Дингес висвітлив у своїй праці депортацію німців України та їх мобілізації до трудармії [6, 90]. Приділяють увагу дослідники також Південному регіону України. Зокрема, Г. Гетте залучивши документи Держархіву Херсонської області теж висвітила питання депортації німецького населення [9, 2]. Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження різноманітних аспектів цієї проблематики.

З загостренням відносин між СРСР і Німеччиною змінилося ставлення до етнічних німців, які мешкали на території радянської держави. Напередодні війни більше десяти тисяч німців було виселено з України в Казахстан. Початок Другої світової війни послужив одним з факторів, який вплинув на збільшення кількості депортованих німців.

Зазначимо, що за даними перепису 1939 року на території УРСР нараховувалося близько 392 458 осіб німецької національності (в тому числі в Одеській області близько 91 500 осіб, в Миколаївській 89 400 осіб, в Запорізькій 89 400 осіб, в Криму – 51 300 осіб [3, 1].

З початком радянсько-німецької війни етнічні німці опинились під пильним наглядом

каральних органів. Згідно указу РНК СРСР від 28 серпня 1941 року німецьке населення підлягало депортації (насильницькому переселенню) до Середньої Азії, Казахстану, Сибіру. Незважаючи на те що, в лавах Червоної Армії проти нацистської Німеччини воювало понад 37 тисяч радянських німців, 42 з яких було відзначено найвищою нагородою «Герой Радянського Союзу» [4, 1].

Натомість, 31 серпня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову, за якою етнічних німців а саме мешканців Української РСР, як антирадянський елемент притягнуть до кримінальної відповідальності. Працездатну частину чоловічого населення в віці від 16 до 60 років мобілізують у трудові батальйони НКВС для використання в східних районах СРСР [5, 44].

З кінця серпня 1941 року почалося загальне виселення німців з південних регіонів УРСР та Криму, які залишались ще неокупованими. Зокрема, з території Кримського півостріву з 17 серпня по 11 вересня 1941 року виселено понад 60 тисяч осіб німецької національності [6, 2].

Широкомасштабна депортація німців Півдня України розпочалася згідно постанови РНК СРСР з 3 вересня 1941 року. Так, із Запорізької області, згідно з постановою СРСР переселялися 31370 німців, з них 30770 в Актюбінську область (Казахстан), 600 осіб на будівництво шосе в Астрахані (Постанова Державного Комітету Оборони СРСР № 707 від 22 вересня 1941 року) [6, 4].

Згідно наказу № 001254 народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 23 вересня 1941 року німецькі мешканці Запорізької, Сталінської та Ворошиловградських областей підлягали переселенню на Схід. На переселення встановлювались наступні строки: так, з Запорізької області з 25 вересня по 2 жовтня. Але виконати даний наказ не судилося, отже частина німецького населення залишилася в зоні окупації [7, 1–2].

За цією спеціальною постановою з Ворошиловградської області вивезено 2590 німців, зі Сталінської – 28 743 особи. Крім того, з Одеської та Дніпропетровської областей за серпень-вересень 1941 року депортували 9200 німців [8, 37–39].

Згідно зведенню № 1 від 30 вересня 1941 заступника наркома НКВС Серова підлягали переселенню з Української РСР громадяни німецької національності, у тому числі: з Одеської області 6000 громадян, тобто 1800 сімей [6, 3].

За телеграмою від 6 жовтня 1941 року наркома внутрішніх справ УРСР Савченко відомо про 13 ешелонів в яких із Запорізької області відправлено 30352 людини. За телеграмою від 8 жовтня 1941 року із Запорізької області відправлених ешелонів 14, це ще 31718 осіб [6, 4].

10 січня 1942 р. постановою Держкомітету Оборони за особистим підписом його голови Й. Сталіна були мобілізовані на весь час війни чоловіки від 15 до 55 років, а також жінки-німкені у віці від 16 до 45 років включно [9, 23].

Згідно з наказом комісара внутрішніх справ СРСР мобілізованих німців – чоловіків у віці від 17 до 50 років, з числа висланих до Новосибірської та Омської областей, Красноярського та Алтайського краю, Казахської РСР у кількості 80000 чоловік розташовують у наступних таборах: Івдельтаб – 12000 чоловік, Північуралтаб – 12000 чоловіків, Усольтаб – 5000, Вяттаб – 7000, Устьвимтаб – 4000, Крастаб – 5000, Бакальський табір – 30000, Богословський табір – 5000 чоловік. За відмову від праці, дезертирство німців засуджували до вищої міри покарання [6, 7].

В доповідній записці народному комісару внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 10 січня–16 лютого 1942 року про використання німців-переселенців зазначено про переселення німців загальною кількістю 749950 чоловік [6, 3].

Участь у депортації німців брали також Ради фронтів. За постановами ДКО та Ради фронтів протягом 1941–1942 рр. 9200 німців були виселено з Одеської і Дніпропетровської областей, близько 65000 німців з Кримської АРСР [9, 182–204].

Завдяки постанові від 31 серпня 1941 року, сформовані 13 будівельних батальйонів, загальною чисельністю 18600 чоловік. Вони були направлені на чотири об'єкта НКВС та вже у вересні приступили до праці. З ними фактично і розпочала своє існування трудармія [2, 72].

В складних умовах, всю війну та роки після неї, етнічні німці працювали на лісопосадках, на шахтах, на будівництві оборонних підприємств, залізниць, в рибальських господарствах на півночі СРСР. Більша частина з них вже ніколи не повернулася до рідних місць. Звільнялися від мобілізації лише вагітні жінки і жінки, які мали дітей віком до 3 років. Становище спецпоселенців було дуже важким. Вони зазнавали величезних труднощів з продовольством. Серед них була дуже висока смертність.

На окремих прикладах із життя німців можна дослідити, як саме радянська влада обійшлася з представниками цієї нації. Вони були обвинувачені, засуджені, відправлені на спецпоселення, або мобілізовані в трудову армію.

Частина німців була засуджена на різні строки ув'язнення. Так, Т. Карі, 1913 р. н., уродженець Миколаївської області, Варварівського району с. Михайлівка у 1940 році був засуджений за указом ВС СРСР на 8 років позбавлення волі, за антирадянську агітацію [6, 39–41].

Окрім позбавлення волі, значну частину етнічних німців направлено на спецпоселення. Так Й. Майєр, 1935 р. н., уродженець Криму за постановою РНК СРСР від 12 вересня 1941 року направлений на спецпоселення у 1941 році в Соколовський район, Північно-Казахської області. М. Валінзер, 1919 року народження, уродженка Одеської області, виселена з Одеської області до Уралу та поставлена на спеціальний облік, як особа німецької національності [6, 18–19, 59].

Інші етнічні німці мобілізовані у трудову армію. Так, А. Шаф, 1919 р. н., уродженець с. Шпеєр Веселинівського району Одеської області (нині Миколаївська область), мобілізований в трудову армію в м. Нижній Тагіл Свердловської області, де з липня 1946 року по січень 1956 рік перебував на персональному обліку (за Постановою РНК СРСР від 8.01.1945 р.) визнаний соціально небезпечним за національною ознакою. Уродженець Криму, Т. Август, 1920 р. н., під час війни працював у 532-му трудовій батальйоні НКВС, у Станіславській області. Б. Вертман 1914 р. н., уродженка Запорізької області, Михайлівського району с. Карлсрує перебувала з

1941 по 1947 року у трудовій армії. З анкети Амена Г. 1927 р. н., уродженця Криму відомо, що він також з 1942 по 1955 рік перебував у трудовій армії. Янцен Г. 1922 р. н., уродженка Криму, Євпаторійського району с. Біюк-Бузів у 1943 році мобілізована до трудової армії та направлена в Пермську область [6, 13–14].

Залишилися спогади Г. Кооп про життя німців – вихідців з України в Сибіру в роки Великої Вітчизняної війни. В них вона згадує: «Я сама народжена в Одеській області в 1925 році, у 1934 р. батьки відвезли нас до далекого Сибіру і там незабаром померли. І ми, шестеро дітей, залишилися сиротами. А тут війна. І розкидало нас кого куди. У 1943 р. завезли до нас дітей німецьких. До цього їх батьків і матерів забрали на трудфронт. Мені було в той час 18 років і я взяла 3-х німецьких дітей з України і виховувала їх три роки. Голодували і бідували ми так, що описати неможливо. Взимку як пурга піде і дороги занесе, бувало, що по тижню сиділи на одному окропі, а іншого їсти не було чого. Але ми всі працювали на фронт і туди направляли всі продукти. І ще в'язали для фронтовиків теплі шкарпетки і рукавиці, а самі ходили в постолах з телячих шкур. У нас в Сибіру війни не було, а люди без стрілянини падали замертво від голоду і холоду. А не маючи даху над головою, зимового одягу та шматка хліба, мої земляки-німці з України гинули раніше і більше інших ...» [6, 34].

Таким чином, репресії стосовно етнічних німців СРСР, у тому числі Півдня України в досліджуєму період можна охарактеризувати наступним чином, - це політичне мотивоване застосування радянською владою, на підставі антигуманних законів, депортації німецького населення. Після 22 червня 1941 року, внаслідок депортації сталінським режимом, загальна чисельність українських німців скоротилася. Самі німці ставали заручниками політичної ситуації в країні – адже з початком Другої світової війни зростає недовіра до етнічних німців Півдня України з боку сталінського режиму. Отже з'являвся привод, звинуватити їх у шпигунстві або пропагандистській роботі на користь Німеччини, піддати дану категорію населення до репресивних мір покарання.

Список використаних джерел

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. — К. : Наукова думка, 2010. — Кн. 1. — 735 с.
2. Айсфельд А. Немцы на юге Украине (1871–2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803–2003: Библиографический указатель. — Одесса : Астропринт, 2003. — 72 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по регионам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php.
4. Чайка В. Д. Лист до 71-ої річниці депортації німців України № 2048/212/14/01 від 27.08.2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: archive-s.gov.ua/News/Kolegia.
5. Никитин В. И. Ожившая память поколений / В. И. Никитин. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2010. — 44 с.
6. Подборка документов и материалов / сост. А. Дыгнес. — Донецк, 2011. — 90 с.
7. Архів СБУ в Миколаївській області. — Спр. № 2641 — 67 арк.
8. Бугай Н. Ф. Депортації населення України (30–50-ті роки) / Н. Ф. Бугай // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 37–45.
9. Гетте Г. Отвергнутые родиной. О депортации и мобилизации в трудовую немецкого населения / Г. Гетте. — Кельн, 2008. — 374 с.

N. GERUS-BAKHINA

Mykolaiv

ATTITUDE OF THE SOVIET AUTHORITIES TOWARDS THE ETHNIC GERMAN S AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

On the basis of the documents published and literary, determined the legal status of Volksdeutsche southern Ukraine, the establishment of Soviet power to ethnic Germans before and during the first year of World War II. The paper presents data on the formation of building battalion of the NKVD, which began its existence trudarmiya.

Key words: ethnic Germans of the South of Ukraine, deportation, mobilization, trudarmiya, anti-Soviet elements, labor battalions of the NKVD.

H. A. ГЕРУС-БАХТИНА

г. Николаев

ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ЭТНИЧЕСКИМ НЕМЦАМ В НАЧАЛЕ II МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Используя широкую историографическую и источниковедческую базу в статье определен правовой статус фольксдойче Юга Украины, отношение советской власти к этническим немцам накануне Второй мировой войны. Приведены данные о формировании строительных батальонов НКВД, из которых и начала свое существование трудовая армия.

Ключевые слова: этнические немцы Юга Украины, депортация, мобилизация, трудовая армия, антисоветский элемент, трудовые батальоны НКВД.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(477)«1920-1930»-054.57

О. А. ТРЕТЯКОВА

м. Миколаїв

olga-tretyakova@mail.ua

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20–30-х рр. ХХ ст.

У статті на основі архівних та інших джерел розглядається процес соціально-економічного розвитку польського населення Півдня України в означений період. Зокрема, на основі даних Всеукраїнського перепису населення 1926 року, аналізується соціальна структура польського населення, визначається його трудова приналежність, розглядаються асиміляційні процеси в його середовищі.

Крім того, досліджуються процеси економічного розвитку польських господарств: проведення землевпорядкування, розвиток кооперації, утворення колективних господарств. Доведено, що економічні перетворення 1920-х років позитивно вплинули на розвиток польських господарств, які були досить заможними. Однак, політика суцільної колективізації привела до занепаду індивідуальних господарств та стала причиною голоду.

Ключові слова: кооперація, колективізація, землевпорядкування, Всеукраїнський перепис населення, польська національна меншина.

Різні аспекти життя польського населення України не одноразово ставали предметом вивчення науковців. Нажаль, відсутнє регіональне дослідження, в якому б розкривався процес соціально-економічного розвитку поляків Півдня України в період утвердження радянської влади. Наукових розвідок, спеціально присвячених цій проблемі поки що існує не багато. Матеріалом для написання статті слугували архівні джерела, дані Всеукраїнського перепису населення 1926 року та публікації істориків Т. Єременко, О. Калакури, М. Шитюка та ін. [7, 9, 14].

Соціальна структура та економічне становище польського населення Півдня УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. значною мірою визначалися результатами заселення та господарського освоєння цих земель. В містах проживало 60% польського населення, на селі – 40%. Хоча, треба відмітити, що по округах цей показник неоднорідний. Так, більшість міського польського населення проживало в Миколаївському, Одеському та Зінов'ївському округах, а сільського – в Херсонському та Первомайському. Міське населення, головним чином, робітники і службовці, а сільське – бідняки і середняки, що займалися землеробством [3, 8].

Більшість поляків Півдня УСРР в 1920-ті рр. були міськими жителями і працювали пере-

важно робітниками на промислових підприємствах, гірських рудниках та залізниці – флагманах не тільки місцевої економіки, але й усієї України: на Миколаївських суднобудівному і скляному заводах; Кам'янському (Дніпродзержинському) металургійному заводі; Одеських джутовому і двох скляних заводах; Амур-Нижньодніпровському металургійному заводі; на руднях Криворіжжя і південноукраїнській залізниці. Робітники польської національності найчастіше були високої кваліфікації, а тому їхній вклад у відродження економіки південних губерній УСРР був значним [2, 49].

Довголітнє перебування поляків на українських землях привело до його асиміляції, здебільшого, з українським або російським населенням. В результаті, молодь, яка ідентифікувала себе з польською національністю, рідною мовою для себе, найчастіше, вважала російську чи українську. Наприклад, в Великопетихському районі Мелітопольського округу, згідно з Всеукраїнським переписом населення 1926 року, проживало 1949 осіб польської національності, з яких лише 23 вважало польську мову рідною. Дещо краща ситуація в Нижньосірогозькому районі того ж округу. З 2027 осіб польської національності польську мову рідною вважали 1369 чол. В Снігурівському районі Херсонського округу,

де більшість польського населення проживала в Киселівській польській сільській раді, згідно того ж перепису, нараховувалося 1366 поляків, рідною польську мову визнали 1026 чоловік. В Чаплинському районі того ж округу, де діяло п'ять змішаних польських сільрад, нараховувалося 1696 поляків, а рідною польську мову визнали лише 59 осіб [1, 182–183]. В Очаківському районі, де більшість польського сільського населення проживало на хуторі Жовтень Баланівської сільради, куди переселилися за 3 роки до перепису, проживало 138 поляків. Польську мову визнали рідною 129 осіб, тобто 94% населення [1, 178–179].

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 1926 року, на Півдні України 45,7% польського населення визнало рідною польську мову, російську – 32,2%, українську – 19,5%. В місті нарівні з польською мовою визнали рідною і російську, відповідно 48,7% і 47,1%. На селі, навпаки, більшість польського населення назвали рідною українську мову – 42,1%, польську – 41,1% [1, 12–13, 22–24, 26–27, 30–32, 35–37].

Після проголошення політики коренізації важливим напрямом роботи стало сприяння економічному розвитку місцевостей з компактним проживанням національних меншин: проведення землевпорядкування, зміцнення індивідуальних господарств, розвиток кооперації, торгівлі, ремесел, створення системи кредитування та соціального забезпечення.

Особливе значення органами радянської влади надавалося проведенню землевпорядкування. Цьому передував процес розкуркулення заможних польських господарств. Так в Киселівці одразу після революції розкуркулено 24 господарства [12, 82]. У 1921 році проведено землеустрій села. На 300 дворів в кількості 1508 осіб відведено землі по нормі 2 $\frac{1}{4}$ десятин на їдця.

Землеустрій проведено і в інших селах з польським населенням Півдня УСРР. Цікаво, що сталої для всіх кількості десятин на двір, визначено не було. Наприклад, до складу Косаківської сільської ради Нижньосірогозького району в 1925 році входило п'ять населених пунктів: села – Косаківка та Новопетрівка, хутори – Вікторівка, Воронцовка та Манчжу-

рія. Польське населення компактно проживало в перших трьох. Після проведення землевпорядкування селяни Косаківки отримали по 2,13 десятин на їдця, а селяни інших селищ – від 12 до 21 десятини на двір [11, 143]. Селяни хутору Вікторівка отримали від 16 до 18 десятин на двір, а всього нараховувалося 120 дворів [11, 154]. Жителі села Миколаївка Великолепетихського району отримали по 13 десятин на двір, де нараховувалося 491 господарство, з яких 121 – польських [11, 130].

Судячи з архівних документів, польські господарства можна назвати досить заможними, незважаючи на досить примітивні знаряддя праці. Станом на 1 січня 1926 року в Киселівці нараховувалося 340 господарств, з яких лише одного коня мали 12 господарств, а одну корову – 50; дві корови мали – 150 господарств, а 2-х коней – 144; трьох коней – 33 господарства, а 3-х корів – 34; 10 господарств мало більше 4-х корів, а коней – 61 [6, 132].

Після проголошення політики коренізації владні структури всіляко сприяли створенню «класових» селянських спілок в особі комітетів неможливих селян, профспілки сільськогосподарських робітників та комітету взаємодопомоги. Використовуючи їх як соціальну опору, комуністи мали за мету поставити село під державний контроль, розколоти селянську масу і підпорядкувати своїй ідеології [8, 137].

Перші національні КНС, маючи під собою певне соціальне підґрунтя, створювалися одночасно з українськими, однак вони не набули значного поширення в середовищі національних меншин. У 1925 році в Україні і з 1164038 членів КНС росіян було 35548, поляків – 22892, євреїв – 13992, німців – 13374, болгар – 1709 [13, 70]. Комнезами для більшості селянства залишалися штучними, чужорідними утвореннями. Частина їх була бездіяльною, а ряд інших уже на середину 20-х років перетворилися в уніфіковано-бюрократичні структури, слабо пов'язані з життям національного села.

У селах з польським населенням Чаплинського району Херсонського округу прослідковується наступна тенденція зменшення членів КНС: в Григорівській сільській раді в 1924/1925 рр. нараховувалося 660 членів КНС, а в 1925–1926 рр. – 136, в Новокиївській

сільраді – 137 і 65 членів, в Білоцерківській сільраді – відповідно 57 і 28 членів КНС [6, 123, 129, 134]. Таким чином, на прикладі трьох населених пунктів ми спостерігаємо зменшення членів КНС за один рік на 73%. Станом на 1 січня 1927 року по УСРР нараховувалося 6286 поляків членів КНС, тобто в порівнянні з 1925 роком їх кількість зменшилася на 72% [13, 70].

Відродженням продуктивних сил села став кооперативний рух, в центрі якого в силу історичних обставин опинились класові селянські спілки. Більшовицький уряд України спершу орієнтувався на створення кооперативних осередків при комнезамах, а комітети взаємодопомоги провідний напрям діяльності вбачали в підтримці маломіцних господарств шляхом залучення їх до кооперації [14, 75].

Польські сільськогосподарські кредитні кооперації Півдня УСРР були здебільшого змішані, оскільки села українсько-польські. Найбільшою популярністю серед польського населення користувалися споживчі кооперації. В 1924–1925 рр. в селі Преображенка організовано два скотарських товариства, з яких одне – конярське, до якого увійшло 10 членів та скотарське з кількістю членів 28 [6, 50].

Селяни польського переселенського хутора Жовтень Миколаївського округу в 1925 році заснували сільськогосподарське товариство для вирощування, насамперед, інтенсивних культур – винограду, хмелю, цукрового буряку та ін. Цій організації за розпорядженням керівників окрвиконкому був наданий значний на той час довгостроковий кредит – 11 тис. крб. [4, 12].

Таким чином, в 20-х рр. ХХ ст. розпочався процес перетворень у сільському господарстві, в тому числі і національних меншин. Створювалися умови для всебічного розвитку як індивідуальних господарств фермерського типу, так і різних форм кооперування на добровільній основі. Ідея створення сільськогосподарських виробничих кооперативів сама по собі була досить позитивною. Дрібні індивідуальні селянські господарства не могли бути ефективними. Проблема полягала не в тому, щоб просто механічно об'єднати дрібні господарства в великі, а в тому, щоб зацікавити ши-

рокі маси селян можливістю виготовляти в колективних господарствах більше продукції, ніж в індивідуальних господарствах, і отримувати при її реалізації більший прибуток, ніж вони отримували раніше [14, 90–91].

На початку 20-х років колективні господарства об'єднували не більше одного відсотка селянських господарств, практично не давали товарної продукції і існували завдяки матеріальній підтримці з боку держави. Вони відігравали певну позитивну роль для «виживання» економічно малоспроможної селянської бідноти. Як правило, створювалися дрібні колгоспи з незначною кількістю робочої худоби та сільськогосподарського інвентарю. Ці об'єднання існували недовго під впливом господарських труднощів та негараздів, швидко розпадались.

Перше польське колективне господарство на Півдні УСРР створене в Киселівці. Там в серпні 1921 року виникла артіль імені Раковського. Держава допомогла посівним матеріалом, виділивши 150 пудів жита на посів; відкрито їдальню «Ара» на 100 дитячих пайків. В наступні роки створювалися нові колективні об'єднання [5, 167].

Протягом 1928 року в Чаплинському районі створено вісім польських колгоспів, які об'єднали 712 осіб, тобто 42% польського населення району [5, 142–143].

У Миколаївській сільраді Великолепетихського району в 1929 році діяло три товариства спільної обробки землі (ТСОЗ), які об'єднували 75 чоловік та 208 десятин землі. В Новопетрівці Нижньосірогозького району створене одне ТСОЗ, до якого входило 56 осіб та 126,89 десятин землі [12, 88].

У цілому польське селянство негативно ставилось до проведення колективізації. Це пов'язано з історичною прив'язаністю польського селянства до землі та культом приватної власності. Тому процес створення колгоспів в польських селах йшов досить повільно. На цю особливість партійні органи звернули увагу під час проведення Другої наради по роботі серед національних меншин, що проходила 27–30 листопада 1930 року. На ній, в першу чергу, йшла мова про колективізацію і відмічалось відставання в цьому процесі сіл з польським населенням. В 1930 році в Україні

існував 21 польський колгосп. Вони об'єднували тільки бідняків, селяни-середняки до колгоспів не вступали. Виходячи з цього, на нараді прийнято рішення до весни 1931 року завершити суцільну колективізацію польського села і розгорнути наступ соціалізму по всьому фронту, проводячи політику ліквідації куркуля як класу [7, 42].

Примусове укрупнення господарств супроводжувалося жорсткими кампаніями державної хлібозаготівлі. Тих селян, які виступали проти цих заходів, звинувачували в антирадянській агітації та пропаганді і засуджували за статтею 54–10 КК УСРР до виселення в північні регіони. «Методи» здійснення хлібозаготівель (погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття селян і таке інше) повністю ідентичні як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Найгрубіше порушення законності, поправлення елементарних прав людини повсюдно здійснювалося в Південній Україні по відношенню до українських, німецьких, польських, єврейських, грецьких, болгарських, а також інших національних сіл [14, 94]. Від колективізації постраждало кожне селянське господарство в Україні, колгоспи стали своєрідною формою масового вилучення зерна, а продрозкладка, яку вони виконували, призвела до голодомору 1932–1933 рр.

Оскільки основна маса поляків проживала в сільській місцевості, яка найбільше страждала від недоїдання і голоду, то можна зробити деякі припущення щодо масштабів їх жертв унаслідок голодомору. Наявна джерельна база і методика розрахунків не дають змоги встановити повну і реальну картину демографічних втрат польської громади. І все ж, якщо взяти навіть один з найменших розрахункових показників людських жертв України від голодомору 1932–1933 рр. за 5 млн, зважити, що поляки становили 1,6% серед всього населення України, то з доволі великою впевненістю можна припустити, що голод забрав життя не менше як 80 тис. представників польської національної меншини [9, 59].

За даними, що наводить дослідник С. В. Кульчицький, в 1933 році в Україні зареє-

стровано 1909 тис. смертей, з них 20,7 тис. серед польського населення (2,8 тис. у містах та 17,9 тис. на селі) [10, 78].

Таким чином, радянська політика колективізації призвела до ліквідації ринкового господарства на селі. Селянин перестав бути господарем на землі та втратив почуття власника, а насильницьке насадження колгоспів та хлібозаготівлі стали причиною національної трагедії – голодомору 1932–1933 рр., який забрав життя мільйонів людей.

Отже, політика коренізації в економічній сфері, що проводилася в 20-х роках ХХ ст., створила сприятливі умови для організації та розвитку господарств на принципах ринкової економіки, що сприяло пошвавленню та швидкій відбудові народного господарства.

Проведення землевпорядкування дало можливість польському населенню стати господарями на власній землі, а документи архівів свідчать про заможність польських господарств. Створення на селі радянських організацій КНС та кооперацій, вступ до яких був на добровільній основі, не впливав на позитивний стан сільського господарства. Навіть більше, до кооперації польське населення ставилося досить позитивно, адже сільськогосподарська кооперація не вимагала відчуження селянської власності, а ефект колективної праці в коопераціях виникав через взаємопов'язання інтересів селян на ринковій основі.

Проголошена наприкінці 20-х років політика суцільної колективізації привела до загибелі індивідуальних господарств та стала причиною голоду, який став лише початком широкомасштабної акції радянської влади направленої на масове знищення польського населення, викорінення його самотності та ідентичності.

Список використаних джерел

1. Всесоюзний перепис населення 1926 року. — Т. XIII. — М. : ЦСУ СРСР, 1929. — 464 с.
2. Городецький О. В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Городецький. — Дніпропетровськ, 2007. — 185 с.
3. Державний архів Миколаївської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 403. — 23 арк.
4. Державний архів Одеської області. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 941. — 28 арк.
5. Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 979. — 177 арк.
6. ДАХО. — Ф. Р-2. — Оп. 1. — Спр. 1422. — 285 арк.

7. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. / Таїсія Іванівна Єременко. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 1994. — 74 с.
8. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба. — К. : Науковий світ, 2002. — 499 с.
9. Калакура О. Трагедія поляків УСРР у контексті політики суцільної колективізації та геноциду українського народу / О. Калакура // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 37. — С. 50–61.
10. Кульчицький С. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [Кер. кол., упоряд. Я. Пиріг]. — К. : Політвидав України, 1990. — 605 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 132. — 157 арк.
12. ЦДАВОУ — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 456. — 116 арк.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. П-1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — 105 арк.
14. Шитюк М. М. Національні меншини Півдня УСРР в 20–30-ті рр. ХХ ст. / М. М. Шитюк, Т. Ю. Іванова. — Миколаїв : Інститут історії України НАН України, 2010. — 176 с.

О. ТРЕТЯКОВА

Mykolaiv

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE POLISH PEOPLE SOUTH OF UKRAINE IN 20–30's

On the basis of archival and other sources considered process of socio-economic development of the Polish population in the South of Ukraine appointed period. In particular, based on Census 1926, analyzed the social structure of the Polish population, defined by its labor affiliation, assimilation processes considered in its environment.

In addition, the investigated processes of economic development of the Polish economy: holding land management, development cooperation, formation of collective farms.

Key words: cooperation, collectivization, land management, population census, the Polish national minority.

О. А. ТРЕТЬЯКОВА

г. Николаев

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПОЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ В 20–30-х гг. ХХ ст.

В статье на основе архивных и других источников рассматривается процесс социально-экономического развития польского населения Юга Украины в указанный период. В частности, на основе данных Всеукраинской переписи населения 1926 года, анализируется социальная структура польского населения, определяется его трудовая принадлежность, рассматриваются ассимиляционные процессы в его среде.

Кроме того, исследуются процессы экономического развития польских хозяйств: проведение землеустройства, развитие кооперации, создание коллективных хозяйств.

Ключевые слова: кооперация, коллективизация, землеустройство, Всеукраинская перепись населения, польское национальное меньшинство.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2015

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)+331.5"1991–2004"

С. В. АЛЕКСЄЄВ

м. Краматорськ

aleks.s.v@bk.ru

БЕЗРОБІТТЯ Й НЕФОРМАЛЬНА ЗАЙНЯТИСТЬ В УКРАЇНІ В ПЕРЕХІДНИЙ ДО РИНКУ ПЕРІОД (1991–2004 РР.): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема формування ринку праці в Україні була однією з найскладніших соціально-економічних проблем перехідного періоду до ринкової економіки. Але найбільш гострою соціальною проблемою стала поява безробіття й неформальної зайнятості. У статті розглянуті основні економічні, соціальні, правові та інші передумови та фактори, що обумовили історичні особливості формування негативних тенденцій на ринку праці України у 1991–2004 роках. Головна увага приділяється ринковим змінам у сфері соціально-трудова відносин. Розглянуті основні проблеми державної політики зайнятості та регулювання ринку праці, особливості зайнятості серед жінок та молоді, формування прихованого безробіття, неформальної та тіньової зайнятості. У висновках підкреслено, що формування ринку праці в Україні в перехідний період характеризувалося протирічними тенденціями, зниженням зайнятості у сфері суспільного виробництва, зростанням прихованого безробіття, відсутністю правових норм, що регулювали трудові відносини, еміграцією робочої сили.

Ключові слова: Україна перехідний період, ринкова економіка, ринок праці, соціально-трудова відносини, безробіття, неформальна зайнятість.

В умовах переходу економіки України на ринкові засади найбільш суттєві зміни відбувалися й відбуваються у сфері соціально-трудова відносин. Питання і проблеми, які тут виникали й виникають, надзвичайно гострі і складні, оскільки зачіпають інтереси майже всього населення країни.

Ринок праці є важливою складовою всієї ринкової системи. Тому проблема формування національного ринку праці є однією з найскладніших соціально-економічних проблем перехідного періоду.

Як відомо, особливість ринку праці полягає у тому, що він охоплює і сферу обігу робочої сили, і сферу виробництва, де наймані робітники працюють. Відносини, що тут виникають, зачіпають важливі соціально-економічні проблеми, а тому потребують особливої уваги. Однією із таких гострих соціальних проблем перехідного періоду в Україні стала поява безробіття й неформальної за-

йнятості. У зв'язку з цим виглядає достатньо актуальною проблема вивчення економічних, соціальних, правових та інших факторів, які у 1991–2004 рр. впливали на процес формування безробіття й неформальної зайнятості в Україні. При цьому принагідно зазначимо, що, можливо, через значну складність та протирічність цього процесу, проблема формування безробіття й неформальної зайнятості в Україні в перехідний період поки що не користується популярністю серед дослідників нової історії України і залишається малодослідженою. Проте процеси, що відбувалися в Україні протягом 1991–2004 рр., безумовно, знайшли певне висвітлення в публікаціях державних службовців, фахівців з державного управління і статистики, науковців, економістів, соціологів тощо.

Тут варто вказати, перш за все, на монографічні дослідження З. П. Бараник, П. П. Мазурка, Н. М. Шульги, в яких розглядаються

досвід і проблеми формування, розвитку та функціонування ринку праці в Україні в період становлення ринкової економіки [1; 6; 12]. Особливості зайнятості соціально вразливих категорій населення, формування незареєстрованої та тіньової зайнятості аналізують у своїх працях Т. Черниш, Е. Лібанова, А. Баланда, Ю. Харазішвілі, Н. Дмитренко та інші дослідники [5; 10; 11].

І все ж таки, остаточно нез'ясованим залишається вплив соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в Україні з початку її незалежності на формування негативних тенденцій на ринку праці України. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне продовжити вивчення зазначеної проблеми з точки зору сучасного розуміння ситуації.

У пропонованій статті ми поставили за мету з історичної точки зору проаналізувати економічні, соціальні, правові та інші фактори, що впливали на процес появи безробіття й неформальної зайнятості в Україні. Це дасть нам можливість визначитись у питаннях про тенденції, особливості та наслідки трансформації зайнятості в Україні в перехідний до ринку період.

Починаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що перехід до ринкової економіки обов'язково передбачав формування ринку праці як частини економічної системи, в межах якої відбувається залучення праці робітників як економічного ресурсу до сфери виробництва.

Початок становлення внутрішнього ринку праці в незалежній Україні пов'язують з ухваленням у 1991 р. Закону України «Про зайнятість населення». Згідно з цим законом, держава відмовлялася від монопольного права на працевлаштування і забезпечення абсолютної зайнятості населення і брала на себе зобов'язання здійснювати матеріальну та соціальну підтримку працівників, що втратили роботу й офіційно отримали статус безробітних. В Законі було викладено всі гарантії, які держава надавала всім працездатним особам працездатного віку. Тут же були визначені основні завдання Державної служби зайнятості та відповідних Міністерств у регулюванні ринку праці, стимулюванні зайнятості і подоланні безробіття [7].

У цей період в Україні були створені і базові елементи інфраструктури ринку праці. Але процес формування національного ринку праці відбувався досить повільно й суперечливо. І це було аж ніяк не випадково, оскільки сфера зайнятості була однією з найбільш zdeформованих сфер економіки України за часів її перебування у складі СРСР.

На початковому етапі процес становлення ринку праці в Україні відбувався досить повільно, внаслідок недостатнього формування законодавчої бази, труднощів трансформації адміністративно-планового управління в нові ринкові умови, недоліків приватизації, намагання певної частини суспільства гальмувати ринкові перетворення.

Умови створення й функціонування ринку праці загалом передбачали економічну, політичну й моральну свободи працівників і поділялися на економічні, соціальні, правові, соціально-психологічні та соціально-культурні.

Внаслідок цих та інших причин рівень безробіття в Україні зростав. Якщо у 1993 р. він становив 0,3%, то на кінець 2001 р. – вже 4,2%. Це був офіційний показник безробіття, який характеризував ситуацію лише на фіксованому ринку праці. Фактичний же рівень безробіття був ще вищим. За результатами щорічних обстежень вітчизняних домогосподарств, які проводилися з ініціативи МОП, у 1995 р. рівень безробіття в Україні становив 5,6% економічно активного населення, а у 2001 р. – 10,7% [8, 385, 392; 9, 356, 359; 3]. Упродовж зазначеного періоду в економіці України було нагромаджено і значний потенціал прихованого безробіття.

Однією з особливостей зайнятості в економіці України в перехідний до ринку період був розвиток неформального та нелегального ринку праці. Сюди можна віднести ту частину населення, яка неофіційно була зайнята торгівлею на речових ринках, осіб, що були залучені в нелегальний бізнес і кримінальні структури. Існувало також чимало видів діяльності – консультативні послуги, ремонт житла й автомобілів, будівництво приватних житлових та дачних будинків, послуги юристів, лікарів, репетиторів тощо, які проводилися без будь-якої реєстрації і мали досить значні

масштаби. Але все це разом забезпечувало зайнятість багатьох сотень тисяч людей.

У перехідний період ринок праці в Україні потребував кваліфікованого державного регулювання. Це регулювання здійснювалося мережею спеціальних державних установ задля підтримання прийняттого рівня зайнятості, підвищення мобільності робочої сили, створення нових робочих місць тощо. Одним з основних показників, що характеризували ступінь державного регулювання ринку праці, був відсоток ВВП, який витрачався на здійснення програм такого регулювання. Але в Україні впродовж 1992–2000 рр. обсяг цих видатків коливався лише від 0,3 до 0,6% ВВП. Фінансування заходів політики зайнятості здійснювалося з коштів Державного фонду сприяння зайнятості населення (ДФСЗН). Але статистичні дані свідчили, що впродовж 1992–2000 рр. видатки ДФСЗН коливалися лише в межах 0,12–0,34% ВВП [4, 5]. Звичайно такі показники були доволі низькими.

Недостатніми залишалися і обсяги такого виду активних програм державної політики зайнятості як підвищення кваліфікації та перенавчання кадрів. В Україні частка осіб, що брали участь у цих програмах за 1993–1995 рр. зросла у загальній кількості незайнятого населення з 3,6% до 10,5%, але вже впродовж 1996–1998 рр. знизилась до 5,2% [4, 6]. Отже, спостерігалось значне погіршення ситуації в усіх напрямках системи професійного навчання.

Державна політика зайнятості мала спрямовуватись і на створення нових робочих місць. Але саме політика створення робочих місць в Україні була однією з найменш ефективних. Якщо у 1993–1994 рр. на її проведення витрачали 19,9% і 15,8% коштів ДФСЗН, то з 1996 р. видатків на цей вид активної політики взагалі не робили [4, 6]. Така ситуація, звичайно, була зумовлена зменшенням надходжень до ДФСЗН в умовах фінансової кризи.

Законом України від 7 березня 2002 року було затверджено Державну програму зайнятості населення на 2001–2004 роки. Ця Програма стала механізмом реалізації державної стратегії сприяння зайнятості населення України на період до 2005 року, в якій були визначені пріоритети державної політики зайнятості.

Важливою проблемою в перехідний період залишалася порівняно складна ситуація із зайнятістю окремих соціально-демографічних груп населення. За середнього в Україні рівня зайнятості у 2003 р. 56,6%, рівень зайнятості жінок дорівнював 52,8%, а молоді тільки 45,4%. Молодіжний сегмент ринку праці характеризувався тим, що рівень безробіття молоді у 2002 р. (15,6%) більш як у 1,5 рази перевищував середній по країні. Це означало, що значна частина молоді була не в змозі адаптуватися до ринкових умов і виявилася неконкурентоспроможною на ринку праці України. Для цієї категорії молоді підвищувався ризик щодо успішного працевлаштування, знижувалася загальна ймовірність знайти будь-яку роботу. Звичайно труднощі працевлаштування спонукали молодь займатися нерегламентованою, а то й тіньовою діяльністю, що, як відомо, призводило до ще більших негативних наслідків [2, 16].

У досліджуваній період стан зайнятості молоді свідчив про несприятливий в цілому вплив на неї структурних зрушень, які відбувалися в економіці України. Чисельність зайнятої молоді за період 1997–2001 рр. скоротилась на 13%. Відповідно також знизився рівень зайнятості молоді з 58,9% – у 1997 р. до 48,3% – у 2001 р. [11, 8].

Становище жінок на ринку праці України також визначалося такими негативними чинниками, як прискорені масштаби їхнього вивільнення з виробництва, набагато вище навантаження на одну вакансію порівняно з чоловіками, обмежені можливості кар'єрного росту тощо.

Прослідкуємо, як змінювалася ситуація із зайнятістю жінок впродовж 1995–2004 рр. Загальна чисельність економічно активних жінок (за період, що аналізується) зменшилась. Але з числа економічно активного населення, жінки становили майже половину, хоча у 2004 р їхня питома вага дещо знизилась [3]. Скорочення кількості економічно активних жінок в свою чергу призвело до зниження рівня їх зайнятості.

Зауважимо, що процеси, пов'язані з ринковими перетвореннями, призвели до структурних зрушень зайнятих жінок як у державному секторі економіки, так і на колективних

та приватних підприємствах. Цей процес супроводжувався такими змінами: у 2001 р. на державних підприємствах працювали 54,2% усіх жінок, зайнятих економічною діяльністю; на колективних підприємствах – 29,0%; на приватних сімейних підприємствах – 16,6%. Отже, більшість жінок були зайняті на підприємствах державного сектору економіки [11, 13].

Серед безробітних осіб у 2001 р. частка безробітних жінок становила 48,1%, що було більше, ніж у 1999 р. [11, 13]. Але, за статистичними даними чисельність безробітних жінок мала тенденцію до зменшення, що свідчило про певне поліпшення використання їх робочої сили (див. табл.) [3].

Таким чином, відсутність всебічно розробленої політики зайнятості найуразливіших груп населення не сприяли створенню робочих місць, які б стали для жінок і молоді об'єктом прикладання знань і здібностей, а тому й ефективного використання їх трудового потенціалу.

У зв'язку із змінами в галузевій структурі зайнятості в досліджуваній період загострилися і регіональні проблеми зайнятості. Регіональна диференціація гостроти безробіття вже з 1991 р. була досить значною. В Україні найбільш загострилися проблеми безробіття в регіонах двох типів: по-перше, це були західні області з високим природним приростом населення. Як наслідок, тут спостерігалася найвища частка трудової (в т. ч. зовнішньої) міграції населення. По-друге, складними залишалися проблеми зайнятості в депресивних регіонах і, так званих, монофункціональ-

них містах. Так, у 2003 р. у Волинській, Сумській, Хмельницькій, Тернопільській, Миколаївській і Житомирській областях загальний рівень безробіття перевищував його середнє значення в Україні в 1,4–1,6 разів. Як наслідок, у цих регіонах зростала частка бідного населення.

У перехідний період в Україні налічувалося близько 150 міст із так званою монофункціональною структурою. У багатьох із них у зв'язку з економічною кризою структуротвірні підприємства були ліквідовані або функціонували на неповну потужність. Завдяки цьому рівень безробіття в багатьох мономістах значно перевищував середній в Україні. Зниження обсягів виробництва, ліквідація робочих місць у таких містах призводили до скорочення приросту населення, а іноді і до абсолютного скорочення кількості населення [2, 16–17].

Проблемними для України були також і питання сільського безробіття. На початку економічних перетворень сільська місцевість вважалася дуже трудодефіцитною, здатною забезпечити роботою значну кількість безробітних міських жителів. Але ці прогнози не виправдалися. Падіння рівня споживання і експорту сільськогосподарської продукції вкрай загострили проблеми її збуту, і в результаті за рівнем доходів і можливістю продуктивної зайнятості сільські жителі опинилися в більш складнішому становищі, ніж мешканці міст. Починаючи з 1994 р. рівень безробіття серед сільського населення перевищував аналогічний показник для мешканців міст України.

Динаміка рівня безробіття жінок на ринку праці України у 1995–2004 рр. (тис. осіб)

Роки	Жінки		
	Чисельність економічно активних	Чисельність безробітних	Рівень безробіття, %
1995	12763,9	631,3	4,9
1997	13237,2	1113,2	8,4
1999	11171,9	1267,8	11,3
2001	10986,8	1192,0	10,8
2003	10915,9	952,3	8,7
2004	10912,0	905,1	8,3

Важливим індикатором ситуації на ринку праці було навантаження на одне вільне робоче місце. Станом на 1 січня 2004 р. на кожне вільне робоче місце в середньому в Україні припадало 7 осіб, що шукали роботу, тобто пропозиція робочої сили в 7 разів перевищувала попит на неї. Особливо високою залишалася напруга на ринку праці в західних регіонах країни, зокрема в Тернопільській, Рівненській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Волинській областях, де навантаження на одне вільне робоче місце коливалося в межах від 16 до 25 осіб, тобто перевищувало середній рівень в Україні у 2–4 рази [2, 15].

З точки зору забезпечення соціальної стабільності у суспільстві особливе занепокоєння викликала значна середня тривалість незайнятості, яка в середньому в Україні у 2003 р. дорівнювала 22 місяці. Близько 60% безробітних громадян України перебували в цьому стані понад рік. Довготривале безробіття породжувало бідність і подальше розшарування населення за рівнем доходів, його маргіналізацію та багато інших негативних наслідків.

Ще однією негативною рисою ринку праці України, була вимушена неповна зайнятість, або приховане безробіття. Незважаючи на позитивну тенденцію скорочення прихованого безробіття протягом останніх років даного періоду, його масштаби залишалися ще досить значними. У 2003 р. 3,2% працівників (понад 377 тис. осіб) перебували у вимушених відпустках без збереження або з частковим збереженням заробітної плати; 11,3% (1326,4 тис. осіб) працювали в режимі неповного робочого дня [2, 15]. Приховане безробіття створювало умови для подальшого зростання рівня безробіття, сприяло тінізації економіки та формувало сприятливе середовище для криміналізації суспільства.

Важливою проблемою, що ускладнювала ситуацію на ринку праці України, було поширення неформальної та тіньової зайнятості. На думку Е. Лібанової, неформальна зайнятість була одним із вирішальних компенсаторів соціальних наслідків економічної лібералізації в Україні. Саме вона була чи не найважливішим засобом економічного виживання для тих, хто опинився у найскрутнішому становищі. Водно-

час неформальний сектор став важливою формою адаптації до нових відносин для більшості населення. За даними обстеження населення з питань економічної активності, проведених Держкомстатом України у вересні 1999 р., на незареєстрованих мікропідприємствах працювало 2649,9 тис. осіб (12,9% населення у віці 15–70 років), причому для більшості з них це була основна робота і тільки для 909,4 тис. – додаткова. Це означало, що добробут принаймні 7 млн осіб (разом з сім'ями), зайнятих у неформальному секторі безпосередньо залежав від його подальшого розвитку [5, 5–6].

Характерною рисою українського ринку праці, що формувався, була й тіньова зайнятість. За даними вибіркового обстеження нерегламентованою зайнятістю в цей період займалося близько 80% працюючих (на основі вторинної зайнятості), 64% студентів і 60% опитаних безробітних з числа молоді [4, 6].

За даними Інституту економічних досліджень та політичних консультацій в країнах з перехідною економікою тіньова робоча сила в середньому становила 49% офіційної чисельності робочої сили, і вона була вдвічі ефективніша, ніж офіційна. Що торкається масштабів тіньового сектора економіки України то, за оцінками експертів, на нього приходилося 45–60% офіційного ВВП [10, 20].

За численними публікаціями фахівців, до тіньової зайнятості відносилися, зокрема, «челноки», які були зайняті внутрішньою роздрібною торгівлею; співробітники незареєстрованих охоронних структур; особи, які займалися нелегальним бізнесом; кримінальні структури. До того ж, існувало чимало видів економічної діяльності (наприклад, ремонт житла і автомобілів, будівництво дач, консультаційні послуги, репетиторство тощо) без будь-якої реєстрації і сплати податків і в дуже великих масштабах.

Участь у тіньовій зайнятості сприяла наближенню ціни робочої сили до її справжньої вартості. За підрахунками, в Україні питома вага фонду оплати праці у ВВП і, відповідно, розмір заробітної плати у тіньовій сфері перевищували офіційні показники більш ніж у 2 рази [10, 17].

Поширення зайнятості в тіньовій економіці було обумовлено реалізацією як позитивних, так і негативних здібностей працівників,

а також було наслідком дій протиріч, накопичених в процесі реформування української економіки.

За даними Світового банку, тіньова економіка у 2004 р. становила майже половину загального обсягу виробництва в Україні. Але більш-менш точні оцінки тіньової економіки можуть бути лише неофіційними, тому що будь-яка держава не хоче визнавати реальних масштабів економіки, що вона не контролює.

Таким чином, підводячи підсумки, ми схильні стверджувати, що:

1. В процесі радикальних соціально-економічних перетворень у 90-х рр. ХХ ст. характер зайнятості населення України зазнав суттєвих як позитивних, так і негативних змін під дією найрізноманітніших чинників.

2. Формування ринку праці в Україні в перехідний період характеризувалося низькою пристосованістю робочої сили до нових умов господарювання, зростаючими соціальними ризиками, низьким рівнем, нестабільністю і коливанням доходів тощо, що і спричинило збіднення переважної частини населення країни.

3. Загалом ринку праці України були притаманні такі ознаки, як зниження зайнятості у сфері суспільного виробництва; низька ціна робочої сили; великі масштаби зростання прихованого безробіття; низька професійна й особливо територіальна мобільність трудових ресурсів; відсутність або недостатня справцьованість правових норм, що регулювали трудові відносини; еміграція висококваліфікованої робочої сили.

4. У результаті дії перерахованих та інших чинників відбулася істотна трансформація зайнятості населення. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зайнятість в Україні загалом характеризувалася такими основними ознаками як негарантована, неповна, економічно вимушена, неефективна та немобільна. Головними здобутками перехідного

періоду у сфері зайнятості стали її демократизація та поширення її ринкових форм. Основними недоліками – соціальне розшарування, різке падіння рівня життя значної частини населення, високий рівень безробіття, розвиток неформальної та тіньової зайнятості.

На етапі політичної та економічної інтеграції України до ЄС забезпечення повної зайнятості, постійне підвищення її ефективності може і має стати тим провідним чинником, який призведе до поступового переходу України від перехідної до соціально орієнтованої ринкової економіки.

Список використаних джерел

1. Бараник З. П. Функціонування ринку праці: статистична оцінка: монографія / З. П. Бараник. — К.: КНЕУ, 2007. — 386 с.
2. Гуць М. Оцінка стану ринку праці в умовах реформування економіки України / М. Гуць // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 2. — С. 13–17.
3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Діденко Я. Формування ефективної державної політики зайнятості в Україні / Я. Діденко // Україна: аспекти праці. — 2002. — № 2. — С. 3–7.
5. Лібанова Е. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 4. — С. 3–8.
6. Мазурок П. П. Соціально-інституціональні основи формування ринку праці в Україні: монографія / П. П. Мазурок. — К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. — 424 с.
7. Про зайнятість населення: закон України від 1 березня 1991 р. № 803-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 14. — Ст. 170.
8. Статистичний щорічник України за 2004 рік / [за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. В. А. Головка]. — К.: Консультант, 2005. — 588 с.
9. Статистичний щорічник України за 2006 рік / [за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. П. П. Забродський]. — К.: Консультант, 2007. — 552 с.
10. Харазішвили Ю. Методический подход к оценке теневой занятости в Украине / Ю. Харазішвили, Н. Дмитренко // Экономика Украины. — 2010. — № 12. — С. 16–27.
11. Черниш Т. Особливості зайнятості окремих слабозахищених категорій населення на ринку праці України / Т. Черниш // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 5. — С. 8–14.
12. Шульга Н. М. Тенденції розвитку ринку праці та регулювання якості робочої сили / Н. М. Шульга. — Харків: ХНЕУ, 2007. — 147 с.

S. ALEKSIEIEV

Kramatorsk

UNEMPLOYMENT AND INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE DURING THE TRANSITION PERIOD TO MARKET ECONOMY (1991–2004): HISTORICAL ASPECT

Problem of forming of labour-market in Ukraine was one of the most difficult socio-economic problems during the transition period to market economy. But appearance of unemployment and informal employment became the sharpest social problem. The article examines basic economic, social, legal and other pro-

conditions and factors that provided the historical features of forming of negative tendencies at the market of labour of Ukraine in 1991–2004. The author focuses to the market changes in the field of socially-labour relations. The main problems of government policy of employment, of government control of labour-market, features of employment of women and young people, forming of the hidden unemployment, informal and shadow employment are considered. The conclusions underline that forming of labour-market in Ukraine during the transition period to market economy was characterized by contradictory tendencies, by the decline of employment in the field of public production, by the height of obvious and hidden unemployment, absence of legal norms that regulated labour relations, labour emigration.

Key words: Ukraine, transitional period, market economy, labour-market, socially-labour relations, unemployment, informal employment.

С. В. АЛЕКСЕЕВ
г. Краматорск

БЕЗРАБОТИЦА И НЕФОРМАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ В УКРАИНЕ В ПЕРЕХОДНЫЙ К РЫНКУ ПЕРИОД (1991–2004 гг.): ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Проблема формирования рынка труда в Украине была одной из сложнейших социально-экономических проблем переходного периода к рыночной экономике. Но наиболее острой социальной проблемой стало появление безработицы и неформальной занятости. В статье рассмотрены основные экономические, социальные, правовые и другие предпосылки и факторы, которые обусловили исторические особенности формирования негативных тенденций на рынке труда Украины в 1991–2004 годах. Главное внимание уделяется рыночным изменениям в сфере социально-трудовых отношений. Рассмотрены основные проблемы государственной политики занятости и регулирования рынка труда, особенности занятости женщин и молодёжи, формирование скрытой безработицы, неформальной и теневой занятости. В выводах подчёркнуто, что формирование рынка труда в Украине в переходный период характеризовалось противоречивыми тенденциями, снижением занятости в сфере общественного производства, ростом явной и скрытой безработицы, отсутствием правовых норм, которые регулировали трудовые отношения, эмиграцией рабочей силы.

Ключевые слова: Украина, переходный период, рыночная экономика, рынок труда, социально-трудовые отношения, безработица, неформальная занятость.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2015

УДК 711.4:911.372.7(477.87)"18"

В. В. ГОРНЕЦКІ

м. Виноградів
valen.hornetski@gmail.com

РОЗБУДОВА МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАКАРПАТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У цій статті автор досліджує розвиток міської інфраструктури Закарпаття в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Цей період відзначався швидкими темпами соціально-економічного розвитку та початком науково-технічного прогресу. Мета дослідження полягає у визначенні головних містоутворюючих чинників та тенденцій розвитку інфраструктури міст Закарпаття в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Ціль даного дослідження у визначенні ключових напрямків формування міст Закарпаття в цей період.

Ключові слова: інфраструктура, містобудування, транспорт, міські комунікації.

Розвиток сільського господарства та промисловості в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. сприяв значним економічним та соціальним змінам, які позначились і на зовнішньому вигляді найбільших міст Закарпаття

цього періоду. Потреба в збільшенні житлового фонду та покращення його якості спонукала до поліпшення міської інфраструктури. Такі тенденції містобудування розглядали у своїх працях Й. Кобаль «Ужгород відомий та

невідомий», Д. Поп в «Подорож по архітектурним пам'ятникам Підкарпатської Русі».

Огляд таких робіт не дає повного уявлення про закономірності та основні напрямки розвитку міської інфраструктури найбільших населених пунктів Закарпаття під владою Австро-Угорщини в період з 1867 по 1918 рр. Ціль даного дослідження у визначенні ключових напрямків формування міст Закарпаття в цей період.

У кінці XIX на початку XX ст. міняють своє обличчя міста Закарпаття. Сполучені залізницею і шосейними шляхами з іншими землями монархії, вони втягуються в ширші економічні зв'язки [1, 428].

Хоч і повільний, але поступовий розвиток промисловості сприяв зростанню міст і містечок на Закарпатті, яких на початку XX ст. було 21. Найбільшими з них були Унгвар (сучасний Ужгород), Мункач (сучасне Мукачево), Берегсас (сучасне Берегово), Севлюш (сучасний Виноградів), Хуст і Марамореш-Сігет, в яких в 1910 р. проживало 76,5 тис. чол. Удосконалювалась і система міського самоврядування, яке здійснювали бургомістр, міська рада і міська дума [2, 134].

До кінця XIX ст. основними видами транспорту на Закарпатті були гужовий і річковий, але активний розвиток торгівлі, сільського господарства та промисловості спонукали до появи нових видів пересування та відповідної дорожньої інфраструктури. Такі нововведення забезпечували б постійний зв'язок між різними регіонами імперії, швидко й регулярно перевезення великих мас вантажів та людей.

Нові засоби транспортного зв'язку, модерні міські комунікації, як то електричне освітлення, водопровід та каналізація, а також впорядкування площ та вулиць, суттєво вплинули на містобудівну практику того часу, стали творцями нового «обличчя міста», сучасного та європейського.

Соціальна перебудова суспільства й капіталістичний характер економіки сприяли тому, що вже наприкінці XIX ст. вся територія Австро-Угорщини мала досить розвинену промисловість і густу залізничну мережу. А це зумовлювало кількісне та якісне перетворення міст. Щодо залізниць то ще в 1869 році Угорський парламент прийняв закон, яким

передбачалося прокладання залізниці з Ніредьгази до Чопа і далі. Спочатку колію залізничні будівельники проклали рівнинною територією: від Загоні через Чоп, Батево, Берегово, Виноградів, і далі шлях проліг у трансільванські комітати тодішнього Угорського королівства. Реалізація цього задуму відбулась в 1872 р. і перша залізниця на Закарпатті була прокладена між Чопом і Ужгородом [9, 9].

Протягом 60–70-х рр. були побудовані залізниці Чоп – Мукачево, Чоп – Берегово – Виноградів – Королево – Хуст – Тячів – Марамореш – Сігет, Королево – Сатмарнемет. Саме через Чоп – Королево залізничним транспортом встановлювався зв'язок Закарпаття з центральними районами Угорщини, Трансільванії і внутрішнім ринком. 1873 прокладено колію до Мукачева (1887 р. її продовжено до Стрия) [2, 133–134].

В 1874 р. почав функціонувати напрямок залізної дороги Батево – Мукачево. Ще через 10 років, в 1884 р. почалось будівництво стратегічної для Австро-Угорщини залізнодорожньої гілки Мукачево – Воловець. [8, 76]

1887 р. завершено прокладання залізниці за маршрутом Лавочне – Стрий, яка з'єднала Закарпаття з Галичиною [13, 19].

Важливим було прокладання залізниць як місцевого так і міжнародного значення, а також спорудження залізничних вокзалів (Виноградів, Мукачево), здатних прийняти великі потоки пасажирів та товарів. Міський вокзал у Мукачеві був урочисто відкритий 4 грудня 1872 року. Його побудували за типовим тогочасним планом, подібним до вокзалу в Батеві чи будь-якому іншому угорському містечку кінця XIX ст.

Розвивалась і вузькоколійна залізниця загального користування, застосування якої велось активно по всій Україні ще з 1886 року. Вузькоколійна залізниця Берегово – Іршава, Виноградів – Хмільник була введена в експлуатацію: на ділянці Виноградів – Хмільник довжиною 19 км, та ділянці Берегово – Приборжавське довжиною 67 км у 1908 році; ділянка Довге – Кушниця довжиною 9 км. в 1916 р. [9, 10].

У 1900 р на Закарпатті було прокладено 500 км залізничних колій, невелика їх кількість компенсувалась стратегічною важливістю.

Внаслідок утворення багатьох залізничних вузлів, у деяких населених пунктах різко збільшувалась і кількість жителів. З 1869 по 1910 рр. в населеному пункті Королево, воно зросло в 2,7 рази; в Чопі – в 2,6 [6, 16].

У середньому на 100 кв. км площі припадало 5,1 км і на 100 тис. населення – 8,5 км залізничних шляхів. Якщо загальна довжина залізничних мереж в Угорщині становила 17 тис. км, то на Закарпаття припадало 4,4% залізничних ліній. На залізницях краю було зайнято 2 тис. робітників і 555 службовців [3, 21].

Одночасно з прокладанням залізниць зростало будівництво шосейних шляхів, покращувався стан ґрунтових. Шосейні шляхи оплачувались за рахунок казни і місцевих бюджетних асигнувань, тому вони поділялися на державні, комітатські (комітат адміністративна одиниця Австро-Угорщини) і сільські. Головна державна магістраль сполучала Ужгород – Берегово – Виноградів – Хуст – Рахів – Ясіня. В кінці XIX ст. протяжність державних шосейних шляхів на Закарпатті становила 726 км, комітатських шляхів – 1100 і сільських – 1287 км [12, 41–42].

Залізниці значно прискорювали розвиток міст, сприяли пошвидченню ділової активності населення. Для покращення транспортної інфраструктури споруджувались нові мости із застосуванням сталі та бетону. В 1880 р. почалося будівництво нового мосту через річку Латорицю, біля Мукачева. Міст викупила держава у графа Шенборн за 4500 форинтів. Вже в 1895 р. міст можна було переходити без мита [10, 25].

З удосконаленням транспортної мережі відбувались зміни і в економіці. Розширювались внутрішні ринки, збільшувався експорт сировини, що впливало і на швидке зростання міст. З розвитком науки і техніки покращувався і добробут населення, комунікації та інфраструктура міст. В 1897 р. з'явився телеграфічний зв'язок між Ужгородом та Будапештом. Перші телеграфні відділення були створені також в Хусті, Виноградіві та Вилку [9, 9].

З розвитком міст виникає потреба у створенні відповідних служб, які опікувались чистотою та порядком в містах. Зокрема 1875

створено добровільну пожежну команду в Ужгороді [9, 9].

Новим явищем стало створення в структурі міст зон відпочинку. В цей же період Лаудон (ужгородський педагог і натураліст) заклав в Ужгороді дендропарк екзотичних рослин (нині парк дитячої лікарні). 1901 збудовано стадіон (нинішній Спартак) [9, 10].

З початку 70-х років XIX ст. парк який отримав назву Парк Сечені (на честь відомого громадсько-політичного діяча Іштвана Сечені) став улюбленим місцем відпочинку місцевих жителів. Цьому сприяло те, що у 1872 р. серед столітніх дерев збудували першу міську залізничну зупинку, яку згодом перенесли глибше в парк, там, де нині знаходиться так звана Туристична зупинка. Залізничники впорядкували територію й висадили довгу липову алею, по якій залюбки прогулювались міщани. А з 1878 р. у парку почав діяти тир Ужгородського стрілецького товариства [4, 93].

Тут же, неподалік мосту, був збудований готель з рестораном і танцювальний майданчик. У 1893 р. тодішній мер міста Михайл Фінцицький порушив питання про придбання містом цієї цінної природної та історичної пам'ятки. Справа тяглась кілька років і була вирішена лиш у 1901 р. Та через рік усі будівлі парку згоріли. Місто, за планом архітектора Йозефа Суханенка, збудувало новий готель та ресторан. Урочисте відкриття парку Сечені відбулося 3 липня 1904 р. Молодь збудувала собі тут два тенісні корти, футбольне поле, а місто облаштувало квіткову оранжерею і будинок для двох садівників [4, 93].

В цей же час був реконструйований міст через річку Латорицю в селі Подгерінг (Підгоряни) [10, 23–24].

Вулиці в центрі міст певним чином упорядковуються: проїзна заощується бруківкою, а хідники – плитами каменю або цеглою; на стовпчиках влаштовуються газові, газові або електричні ліхтарі. В м.Виноградів при вході до Виноградівської загальноосвітньої школи № 3, є ліхтар та встановлено табличку, що засвідчує що газове освітлення в місті встановили ще у 1898 р. [11, 71].

Щодо освітлення, то в цей час його вже мали найбільші міста Закарпаття того періоду. У другій половині XIX ст. вулиці Виногорова

освітлювались світильним газом, що вироблявся із кам'яного вугілля. Газове підприємство знаходилося на території сучасної електропідстанції. На початку XIX ст. коли в місті було побудовано електростанцію газове підприємство перестало існувати [5, 16].

А вже 1912 р. була збудована електростанція, що базувалася на паровому двигуні незначної потужності й використовувалась для освітлення міста. [12, 41].

Запуск в роботу Ужгородської електростанції став поштовхом до того, щоб міські власті Мукачева почали у тому ж році вести переговори з однією з віденських фірм, і незабаром в місті над Латорицею з'явилося електричне освітлення. Напередодні першої світової війни Мукачево належало до 4 міст Закарпаття, що мали свої власні електростанції.

З покращенням міських комунікацій та введенням численних новацій мінялись і самі міста. Ужгород, як одне з найбільших міст Закарпаття розвивалось найактивніше. Яскравим прикладом є центр міста, зокрема вулиці Корзо, Шандора Петефі та Корятовича, що вражають своєю неповторністю та затишністю європейського містечка. Житлові будинки, громадські установи та навіть релігійні споруди, відображають палітру різних архітектурних стилів – від необароко до мавританського.

Неповторний австрійський сецесіон поєднався в Ужгороді з місцевими малярськими традиціями, набув більшої м'якості, пластичності, свідченням цього є вулиця Корзо. Вулиця Капушанська почала будуватись в XIX ст. Збереглися лише 100–200 метрів вулиці, де ще й сьогодні стоять типові для кін. XIX – поч. XX ст. житлові будинки, кафе, магазини. В цей період відбувалось формування і площі Фенцика (Театральна). З усіх боків її оточують різноманітні за стилем будівлі. Розпочавшись в 2 пол. XIX ст. цей процес тривав і в XX ст. коли були збудовані лиш її західна та північна частина, тоді як на місці сучасного Лялькового театру та синагоги та сусідніх будівель були присадибні ділянки та невпорядкований, порослий чагарниками сад [4, 154].

Щодо приведення інших вулиць краю до нормального стану, то заощення вулиць бруківкою залишалось на незадовільному рівні, хоча з розвитком автомобілізму почався пошук

досконалих шляхових покриттів. Кам'яне бруківання було не скрізь, але й там, де воно влаштувалось, забруківаною виявилась лиш невелика центральна частина.

Перші тротуари, як і мощені вулиці, у Мукачеві з'явилися лише у 80-ті роки XIX ст. Їх було декілька. В першу чергу, бруківкою покрили центральний (так звану Велику вулицю) ринок, площу перед Ратушею, території перед будинком римо-католицького священика. Тоді ж з'явилися перші лінії водопроводу та санітарно-очисні споруди. На 1880 р. у місті було 84 лампи, котрі заправляв гасом спеціальний черговий «лампаш» (ліхтарник) [7, 231].

Роблячи узагальнення, можна констатувати, що спираючись на здобутки минулих століть та використовуючи старі стилі, архітектура та містобудування вступили в нову фазу свого розвитку. Переломним став кінець XIX початок XX століття. Поява бетону і сталі змінили архітектурні поняття та значно спростили технологію будівництва.

Промисловий розвиток активно крокував по світу та трансформував міста в нові осередки економічного та соціального розвитку. Створювались не тільки нові громадські будівлі та освітні заклади, але й приводились реконструкції площ та вулиць міста, що ставали справжнім осередками економіки та культури. Нового рівня розвитку зазнала й транспортна інфраструктура.

Список використаних джерел

1. Гранчак І. М. Нариси історії Закарпаття (з найдавніших часів до 1918 р.) / І. М. Гранчак, Д. Данилюк. — Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ закарпатського обласного управління по пресі, 1993. — Том. 1. — 436 с.
2. Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття : навч. посіб. / Д. Д. Данилюк. — Ужгород : Падяка, 2013. — 304 с.
3. ДАЗО, ф. 28, оп. 2, спр. 38, арк. 21.
4. Кобаль Й. Й. Ужгород відомий та невідомий / Й. Й. Кобаль. — Львів : Світ, 2003. — 196 с.
5. Ком'яті В. Нариси історії міста Виноградова від найдавніших часів до 1945 р. / В. Ком'яті. — Виноградів, 1994. — 37 с.
6. Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма / О. С. Мазурок. — Львов : Світ, 1990. — 155 с.
7. Павленко Г. В. Історія Мукачева / Г. В. Павленко. — Ужгород : Патент, 1998. — 264 с.
8. Поп Д. Мукачево / Д. Поп. — Ужгород, 2005. — 96 с.
9. Федака С. Д. Ужгород: Роки і люди / С. Д. Федака. — Ужгород : Ліра, 2013. — 248 с.

10. Филиппов А. И. Мукачево в XIX веке. Краткая история одного города за 100 лет / А. И. Филиппов. — Ужгород : Лира, 2013. — 32 с.
11. Закарпатський усесвіт // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2006. — № 44. — 324 с.
12. Щур В. І. Нариси історії Севлющини: Історичне видання / В. І. Щур. — Ужгород : Медіум, 2003. — 164 с.
13. Хроніка Закарпаття: 1867-2010 // Серія «Studia Regionalistica» НДІ політичної регіоналістики ДВНЗ «Ужгородський національний університет». — Ужгород : Карпати, 2011. — 310 с.

V. GORNETSKI

Vynogradiv

TRANSCARPATHIAN URBAN INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN THE SECOND HALF OF THE XIX C. – BEGINNING OF THE XX c.

The author of the article researches the development of Transcarpathian urban infrastructure at the end of the XIX c. – beginning of the XX c. This period was marked by the rapid socioeconomic development and the beginning of scientific and technical progress. The aim of the study is to identify the main city forming factors and trends of urban infrastructure development in Transcarpathia in the end of the XIX c. – beginning of the XX c. The purpose of the investigation lies in identifying key trends of city formation in Transcarpathia during the stated period.

The emergence of new building materials such as concrete and steel significantly intensified the development of cities and improved the infrastructure of the largest settlements in Transcarpathia. There appeared the first railway, ferro-concrete bridges, and the city received electric illumination and telephone communication systems.

Key words: infrastructure, urban development, transportation and urban communications.

В. В. ГОРНЕЦКИ

г. Виноградов

РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЗАКАРПАТЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

В этой статье автор исследует развитие городской инфраструктуры Закарпаття в конце XIX – начале XX в. Этот период отмечался быстрыми темпами социально-экономического развития и началом научно-технического прогресса. Цель исследования заключается в определении главных градообразующих факторов и тенденций развития инфраструктуры городов Закарпаття в кон. XIX – нач. XX в. Цель данного исследования в определении ключевых направлений формирования городов Закарпаття в этот период.

Появление новых строительных материалов, таких как бетон и сталь, значительно активизировали развитие городов и способствовали улучшению инфраструктуры крупнейших населенных пунктов Закарпаття. Появились первые железнодорожные пути, железобетонные мосты, а города получили электрическое освещение и телефонную связь.

Ключевые слова: инфраструктура, градостроительство, транспорт и городские коммуникации.

Стаття надійшла до редколегії 29.10.2015

УДК 94(477)336.226.331“1921/23”

С. В. ДАНИЛЕНКО

м. Київ

ПОДАТКОВА СИСТЕМА НАРКОМАТУ ПРОДОВОЛЬСТВА В УСРР: ІЛЮЗІЯ НЕПУ (ПОЧАТОК 1920-х рр.)

Розкривається процес формування податкової системи Наркомпроду УСРР 1921–1923 рр., показано репресивні методи стягнення продподатку, які діяли в умовах політики воєнного комунізму, і внаслідок чого він не став функціональним символом впровадження непу.

Ключові слова: податок, продподаток, продрозверстка, натуральний податок, неп, Наркомпрод, Наркомфін.

Тактика і стратегія непу, форми і методи впровадження, періодизація його функціонування в різних галузях суспільного життя – становлять пріоритетний напрям науково-історичних студій. Колосальна кількість монографічних праць, дисертаційних досліджень, теоретичних і фактологічних статей, документальних видань. Феномен непу, особливо після кривавих революційних подій 1917–1921 рр., дивним чином приваблює істориків та економістів кількох поколінь. Вони системно і майже вичерпно висвітлили кооперативний рух, діяльність окремих видів кооперації, активно розробляють соціально-економічний інститут приватного підприємництва, вивчають теоретично-методологічні аспекти проголошення, функціонування та обставини згорання більшовицького нового економічного курсу. Чимало суперечливих проблем вдалося з'ясувати, але залишається багато питань без належного наукового вирішення.

В історіографії непу утверджувалися дуже стійкі догматичні схеми та ідеологеми, запозичені дослідниками з партійних документів, які набували сталих теоретичних установок. Політику, яка претендувала на статус системної економічної реформи, почали ототожнювати з історичним хронографом, відтак виникли часові критерії: «період непу», «доба непу», «в умовах непу». Історики надавали непу невластивих рис та ознак, зосереджуючись на конкретних соціально-економічних формах повсякденного життя суспільства (кооперативна, приватна і державна торгівля, кустарно-ремісничі промисли, концесії, повернення товарно-грошових та ринкових відносин), ста-

влячи знак рівності між нормативно-правовими актами проголошення непу та організаційно-господарською діяльністю різних професійних груп. Однак перелічені форми виникли задовго до непу, частково діяли в умовах політики «воєнного комунізму», відроджувалися за інших обставин у 1920-х рр. Виникає питання про новизну більшовицького економічного курсу, тактика і стратегія якого частково висвітлені сучасною історичною наукою [8; 12; 14]. Зазвичай новизну пояснюють скасуванням продрозверстки і переходом до натурального податку – продовольчого і сировинного. Дуже сумнівне обґрунтування новизни непу, а ще суперечливіше – його ідеалізація та системність.

Дослідники непу намагалися затиснути динамічні економічні процеси, активовані відносно ліберальним курсом більшовицького уряду на початку 1920-х рр., в умоглядні схеми, хронологічні рамки. Відомий учений В. П. Дмитренко зазначав, що «нова економічна політика в основному склалася уже і як нова цілісна система» на початку 1922 р. Він запропонував власну періодизацію непу, виокремивши початковий етап: весна 1921 – весна 1922 рр., за яким настав черговий етап 1922–1923 рр. [3, 25]. Завершальним етапом непу виявилися 1929–1932 рр. Схематизм його періодизації очевидний, теоретичною основою його була ідеологема про перехідний період від капіталізму до соціалізму, про тимчасовий тактичний задум Леніна (так зване «ленінське танго» – крок вперед, два назад), про форму секторальної взаємодії (державного, кооперативного і приватного секторів). Однак найпомітнішим в концепції

В. П. Дмитренко є висновок про системну цілісність непу, особливо на початку його просування в різних галузях економічного життя суспільства. Радянська історіографія, яскравим представником якої він був, не запропонувала системного сприйняття і тлумачення непу, взявши на озброєння тактико-стратегічний маневр Леніна, але між проголошенням і впровадженням була історична реальність. А вона була очевидною і для згаданого історика – впровадження нового курсу мало конкретні терміни і часові рамки.

Сучасна історіографія непу пододала формальний і схематичний підхід, але окремі «пережитки минулого» збереглися (використання вербального хронографа – «доба непу»). Неоднозначною залишається теоретична формула про заміну продрозверстки продроздатком, ніби разом з нею перестала існувати податкова система Наркомпроду, яка інституційно і функціонально представляла «добу воєнного комунізму». Здійснення продрозверстки достатньо висвітлено істориками, а стягнення продроздатку розглядалося в контексті причини голодомору 1921–1922 рр., тобто кожне явище має власний предмет вивчення. Для нас важливо показати податкову систему Наркомпроду в якості функціонального критерію фактичної наявності воєннокомуністичних форм, які стримували появу нових («непівських методів» за В. П. Дмитренко). Зазначу, що дехто з прискіпливих радянських дослідників наважився показати «діалектику продроздатку як перехідного заходу», а не базового економічного принципу непу. Зокрема, Є. В. Олексюк, демонструючи теоретичний аналіз «конкретно-історичних умов весни – літа 1921 р.», показав наявність сумніву самого Леніна стосовно концептуальної новизни «продроздатку», у якому вождь вбачав «рештки колишньої розверстки» і навіть «елементи того порядку», який забезпечував пряме втручання держави в так званий продуктообмін [13, 60–61]. На перший погляд малопомітний факт, але суттєвий. Для Леніна продроздаток «одна із форм переходу від своєрідного «воєнного комунізму» до соціалістичного продуктообміну [9, 219], тобто «опосередкований шлях».

Тлумачення продроздатку двозначне: для одних дослідників він є символом переходу до непу, для інших «перехідним шляхом», елементом системної політики будівництва соціалізму. Частина істориків, сприйнявши ленінську концепцію тотожності «натурального податку» з рухливою формою державного капіталізму, легковажно сприймала його. Перелічені оцінки продроздатку зустрічаються в українській сучасній історіографії, але загалом критично. На переконання В. В. Калініченка, перехід «до непу розпочався заміною продрозкладки продроздатком», але «класова лінія в оподаткуванні» нівелювала його економічно-мотиваційну складову [6, 35]. Історик також зазначив, що «неп не супроводжувався демократизацією суспільно-політичного життя в країні», а влада не цуралася політичних репресій. Дослідники податкової політики «періоду непу» і «доби непу» С. В. Корновенко та В. М. Лазуренко також пов'язують перехід до непу із скасуванням продрозверстки та впровадженням продроздатку [7, 152]. Повільний перехід від продрозверстки до продроздатку з елементами принципу розверстки підкреслює український історик П. П. Брицький, наголошуючи на стриманому ставленні ЦК КП(б)У до його використання в Україні [1, 20–21]. Українська дослідниця голоду 1921–1923 рр. О. М. Мовчан, упорядкувавши тематичний збірник документів у 1993 р. [2] фактично розкрила репресивно-примусову сутність продроздатку, його функціональну тотожність з продрозверсткою, хоча теоретично не виокремлювала цієї специфіки.

Системний аналіз впровадження продроздатку та його воєннокомуністичний принцип функціонування показав відомий український історик С. В. Кульчицький. Учений використовує визначення «продроздаткова кампанія», «центральний наркомпродівський апарат», протиставляючи його податковому апарату в Україні. Він доводить особисту причетність Леніна до застосування регулярної армії, карально-репресивних загонів і надзвичайних заходів з метою оперативного вилучення продроздатку. Проголошення непу, на його глибоке переконання, не усунуло остаточно продрозкладку, а лише пролонгувало її дію до нового урожаю 1921 р. «Незважаючи на

формальне проголошення продподатку, – наголошує Станіслав Владиславович, – формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу» [8, 195]. Нереальність хлібозаготівельних завдань центру, а також недорід і назріваючий голод у південних губерніях України, «привели до збереження розкладкового методу заготівель». Подібна оцінка ролі і місця продподатку зафіксована також у колективній монографії «Історія українського селянства» [5, 21].

Отже, підсумовуючи короткий історіографічний огляд проблеми переходу від продрозверстки до продподатку, зазначу загальний висновок, притаманний для монографічних праць: їх автори пов'язують цю суперечливу трансформацію з проголошенням непу. Дехто навіть ототожнює неп з механічною і справді формальною заміною розверстки натуральним податком на продовольчі культури і сільськогосподарську сировину. Ідеалізація продподатку відсутня в працях О. М. Мовчан, С. В. Кульчицького, В. В. Калініченка, П. П. Брицького. Однак лишаються недостатньо висвітленими репресивна природа податкової системи Наркомпроду, ставлення до неї селян, хронологічні рамки її функціонування. Продподаток висвітлюється в контексті з'ясування причини голоду та повстанського руху селян, але не розглядається в якості функціонального символу двох взаємопов'язаних, хоч у суперечливих, організаційних форм управління економікою – воєннокомуністичної і так званої непівської. До якої з них належала податкова система Наркомпроду в Україні? Маємо дослідити цю дивну структурно-функціональну колізію, яка стосується теорії і практики непу. Наркомпродівський апарат діяв до кінця 1923 р., відтак охопив початкову «добу непу», хронологічно визнану істориками. Важливо виявити факти, події, явища і тенденції у його роботі, які б давали відповідь на принципове питання: носієм якої управлінської моделі була система продподатку?

Організаційно-технічні відмінності між продрозверсткою і продподатком підкреслювали упорядники звіту Української економічної ради при Раді Праці та Оборони про наслідки господарського 1921 р. «Продроз-

кладка, як система, – наголошувалося у звіті, – будувала свій апарат не на конкретному обстеженні окремих господарств, а на основі узагальнюючих статистичних даних; при проведенні ж продподатку апарату необхідно було бути більш точним, мати справу з індивідуальними господарствами, виявляти їх потужність і покладати відповідальність на кожного платника зокрема» [11, 13]. Відповідальність за виконання продрозверстки також лягала на конкретний двір, а за її невиконання Ревтрибунали судили індивідуально, оголошували вироки для групи осіб. Продподаток також не звільняв від адміністративної та кримінальної відповідальності «саботажників», тому відмінності у формах і методах стягнення натуральної повинності, а продрозверстка і продподаток її повноцінно представляли, мали технічні ознаки. Якщо застосувати діалектичний підхід, то натуральна повинність (данина) уособлювала «загальне», принцип подвірної розкладки «особливе», а продподаток – «одиничне».

В офіційних нормативно-правових актах радянського уряду України, які стосувалися скасування продрозверстки, поняття «продподаток» відсутнє. 27 березня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про заміну продовольчої розверстки податком», зазначивши, що «...розверстка, як спосіб державної заготівлі продовольства, сировини, фуражу, замінюється натуральним податком» [10, 5]. У спільному зверненні ВУЦВК та РНК УСРР від 27 березня також згадується «натуральний податок», що замінив «розверстку», зменшену з 160 млн до 115 млн пудів, а фактично до 50 млн, позаяк 65 млн тоді встигли стягнути [11, 7]. Дивно, але проголошений натуральний податок уряд зобов'язав «зібрати у формі розверстки», тому що виникла «нагальна державна необхідність». А далі влада роздавала оптимістичні обіцянки: податок буде постійно зменшуватися, його обсяг встановлюється з розрахунку забезпечення потреб армії, міста, робітників промисловості і транспорту. Вражає економічне обґрунтування тенденції зменшення натурального податку – доки за пуд хліба селянин отримуватиме рівнозначну вартість асортименту товарів.

Уряд УСРР, дбаючи про «інтереси розвитку селянського господарства», продовжив дію розверстки, тобто репресивних методів вилучення їхньої продукції (конфіскація, реквізиція тощо), а натуральний податок визнав «більш вільним розпорядженням результатами власної праці». Адміністративно-економічна формула «більш вільне розпорядження» означало надання селянам права «вільного використання лишків» зернової продукції, але «після виконання розверстки». Положення про так звані «лишки» мало з'явитися 15 квітня, але в умовах пролонгації політики воєнного комунізму на селі. Загрозлива економічна ситуація в суспільстві змушувала радянське керівництво маневрувати, вдаючись до маніпуляції свідомістю «трудящих мас», обіцяючи ліберальний «місцевий господарський оборот», торгівлю лишками, навіть захист інтересів селян.

Суперечливість законодавчої бази більшовицького реформування податкової системи, яка полягала у свідомому збереженні продрозверстки до нового врожаю 1921 р. включно, свідчила про пріоритет командно-адміністративних принципів над ліберально-економічними. Синдром революційного романтизму виявився набагато консервативнішим. Сподівання на одноразовість революційних перетворень та їх повсюдне впровадження протягом кількох років політичних експериментів – не здійснилися, відтак назріла об'єктивна необхідність системного реформування (повернення до кооперації, грошової системи, приватного підприємництва).

Натуральний податок мав стати реформаційним сигналом суспільству, особливо селянам, про послідовну відмову влади від позаекономічного тиску. Однак «рудименти та атавізми» наркомпродівської системи оподаткування, а головне принципи, форми і способи її функціонування, адаптувалися в умовах проголошення нового курсу. Його тимчасовість, фабула «перехідного періоду», функціональний дуалізм більшовицького реформування доводили наявність оманливих і підступних намірів, викривали недолугість тактики, але далекоглядність стратегічного задуму. Документом 27 березня 1921 р. передбачалося стягнення відсоткового або дольового відраху-

вань з виробленої селянськими господарствами продукції, а його нарахуванням та збиранням «полюддя» займався незмінний Наркомат продовольства. Він встановлював правила і норми вилучення сільськогосподарської продукції, враховуючи загальну посівну площу, майновий стан, кількість худоби. Дозвіл товарообміну в межах «господарського обороту» відбувався за умови «добровільного здавання лишків». Виконання розверстки унеможливлювало «добровільність». І хоча після завершення податкової кампанії не кожен двір мав «лишки», держава сподівалася на їх «добровільний» вивіз на базар.

Наркомпрод, спираючись на постанови і декрети уряду, активно прилаштовував власний фіскальний апарат для оперативного стягнення натурального податку. За дуже стислий термін «апарат старої продовольчої агентури» розробив нормативні акти для кожного виду натурального податку, зразки приймальних квитанцій, облікових списків, тексти інструкцій.

29 березня 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав керівництво Наркомпроду розробити правила про «розпорядження селянами своїми лишками», а також розгорнути мережу «товарообмінних пунктів у тих губерніях, де селяни звільнені від розверстки» [11, 10–11]. Саме Наркомпрод мав займатися урегулювання ринків, базарів, ярмарок та організувати боротьбу із «перекупниками і спекулянтами». Надзвичайно комічне рішення, яке відповідає канонам класичної байки: «і щуку кинули у річку». 2 квітня РНК УСРР встановив порядок використання селянами лишків їхньої продукції, але не після формування внутрішнього хлібофуражного балансу, а по завершенню натуральної повинності – продрозверстки. Дивно, але Наркомпрод встановлював порядок використання лишків, а не селяни. Він організовував «широку громадськість села» (КНС, сільради, Каси взаємодопомоги) на боротьбу із «спекулянтами та перекупниками». Товарообмін в межах повіту дозволявся після остаточного виконання розверстки селянами тієї чи іншої губернії, крім звільнених від розверстки (Волинської, Катеринославської, Харківської, Чернігівської). Отже «свобода обороту» не лише обмежувалася,

але і заборонялася під загрозою «суворого покарання».

19 квітня уряд зайвий раз підтвердив право «свободного обороту» шляхом «добровільного» обміну лишків на промислові товари, але «деклароване право» виявилось надто обмеженим.

Проаналізувавши зміст урядових постанов, нормативних актів радянського уряду, звітів господарських органів першої половини 1921 р., вдалося виявити наступне тлумачення розверстки: «форма» і «спосіб державної заготівлі продовольства», «продрозверстка, як система». Натуральний податок, що мав її замінити, залишили «натуралізованою» продрозверсткою (законодавчо до початку нових жнив), тобто адаптованим методом заготівлі хліба, сільськогосподарської сировини, фуражу. За таких умов проголошення непу було ілюзорним для селянських господарств. Він не діяв, а виробники зерна, городи, продукції тваринництва не відчували переваг чергової більшовицької реформи, особливо в умовах назріваючої примари голоду.

Термін «натуральний податок» використовували законодавчі органи, а виконавчі вживали визначення «продподаток», звітуючись про його стягнення у 1921 р. Продподаток, як явище податкової теорії і практики, не обмежувався продовольчими культурами, а поширювався на сировину, фураж. 14 червня 1921 р. з'явилось «Положення про податкову інспекцію», відповідно до якого в Управлінні заготівель Наркомпроду почав діяти інспекторський відділ з відповідними підвідділами на місцях [11, 13]. Вони представляли організаційну структуру для стягнення продподатку, яка наповнювалася фахівцями «податкової справи». Виникли штатні посади податкових інспекторів. Одночасно формувалися місцеві податкові комісії при районних і повітових продовольчих комітетах, а в селах – при сільрадах. Апарат постав доволі швидко, поспішаючи встигнути до початку чергових жнив, які у відповідності з урядовими постановами завершували дію розверстки. Однак між декларацією і реальними подіями виникли суперечливі колізії.

Документи партійно-радянських органів влади, опубліковані істориками та невідомі

дослідникам, свідчать про наявність карально-репресивних форм і методів стягнення продподатку, які нівелюють його декларативну реформаторську сутність, спростовують функціональну ознаку символу реалізації непівського курсу в сільському господарстві у 1921 – 1923 рр. Влітку 1921 р., коли жнива розпочиналися на півдні України, політбюро ЦК КП(б)У висловилося за внесення «радикальних змін» до ставок продподатку, інакше «не отримаємо цифри 117 млн» [2, 30]. Ставки податку на одну десятину враховували пересічний врожай, починаючи з першого розряду (до 25 пудів з десятини) і завершуючи сьомим розрядом від 70 пудів і більше.

Оподаткування десятини здійснювалося з розрахунку землі на душу в селянському господарстві, але у натуральних одиницях – фунтах. Якщо врожайність становила 30–35 пудів, а на одну особу припадало 2 десятини, то господар вносив 130 фунтів з кожного пуда [10, 17]. Знаючи про ці умовні ставки оподаткування землі, яка припадала на душу населення, але в натуральному розрахунку, політбюро запропонувало пересунути платників на 1–2 розряди за урожайністю, а також три нових розряди – від 85 до 100 пудів. Селяни почали приховувати інформацію про реальність земельного наділу, а земельні та податкові органи її виявляли, карали власників від ухилення продрозкладки та продподатку. 21 серпня політбюро ЦК КП(б)У запропонувало «принцип колективної відповідальності за приховування землі», тобто карали земельну громаду, впроваджуючи елементи інституту заручників.

Історикам давно відома постанова РПО РСФРР від 12 серпня 1921 р., яку особисто підписав Ленін. Вона надзвичайно красномовна і зайвий раз засвідчує формальність заміни розверстки натуральним податком, оскільки за будь-яку спробу ухилення селян від продподатку більшовицький диктатор пропонував «... застосовувати найрішучіші заходи примусового характеру, заводячи у непокірливі волості і села військові частини, негайно направляючи туди виїзні сесії ревтрибуналів і найсуворіше караючи непокірливих» [2, 33]. Директива вождя негайно впроваджувалася в Україні: в села виїхали спеціальні уповноважені для

«посилення продкампанії» та застосування «спеціальних заходів покарання». Селяни почали скаржитись на «неправильне оподаткування», надсилаючи листи до різних органів влади, за що підлягали «арештам і неприпустимим репресіям». Подібні факти обговорювали учасники засідання Української економічної ради, яка відбулася 30 вересня 1921 р. [2, 33]. Рятуючись від свавілля продорганів та голоду, селяни масово покидали голодні села у пошуку хліба, продуктів харчування. А податкові інспектори намагалися максимально стягнути податок, навіть в умовах реального голоду селян. 21 жовтня 1921 р. Катеринославська губернська комісія Комітету незаможних селян, переповідаючи настрої населення, доповідала про заяви селян: «продрозкладка була значно легшою, ніж продподаток, позаяк тоді хоч була встановлена норма споживання і брали лишки, а тепер примушують купувати» [2, 38]. Не маючи жодного зайвого пуда «лишків», селяни купували хліб у сусідніх повітах, щоб виконати продподаток.

Для локалізації міграційних процесів, боротьби з «мішечниками», тобто ходаками за хлібом, яких вважали «спекулянтами» і «перекупниками», влада застосувала загороджувальні загони з числа військових, чекістів, комнезамів. Вони вчиняли облави на базарах, перевіряли вантаж, квитанції сільрад про право вивезення селянами власного хліба на базар.

В архівах збереглися політичні зведення Управління заготівель Наркомпроду УСРР про політичний стан в губерніях, районах, повітах, про виконання селянами продподатку. Невластива Наркомпроду функція політичного інформатора свідчила про складну ситуацію в українських селах. Визначення «ревтрибунали приговорюють до конфіскації», «застосування збройної сили», «допомога трійок», «притягнення винних до суду ревтрибуналу», «ув'язнення до концентраційного табору на два роки з виплатою півтори норми податку», «закриття базарів», які зустрічаються у доповідних записках Наркомпроду, зайвий доказ карально-репресивної системи стягнення продподатку. У доповідній записці інформаційно-інструкторського підвідділу установи відтворено повсякденну роботу продорганів: «Настрій продміліції хороший; арешти,

обшуки, конфіскація самостійно не здійснюються, а виконуються за постановами ревтрибуналів» [2, 42–43]. Ленінську вказівку про діяльність ревтрибуналів взяли на озброєння податківці і карально-репресивні органи.

Матеріали касаційних справ, які збереглися в архівному фонді Верховного суду (Ревтрибуналу) УСРР, засвідчують факти персонального судового покарання за невиконання продподатку та ухилення від нього. Так, 4 листопада 1921 р. вдову з с. Драбів Золотоніського повіту Кременчуцької губернії засудили до 3-х місяців примусових робіт з вимогою про виконання 110% «розверстки» продподатку. Селянина К. І. Пуха тієї ж губернії зобов'язали здати 160% норми продподатку, а за невиконання посадили на два роки до в'язниці [20, арк. 3; 21, арк. 6]. Жителя Гуляйпольського повіту селянина С. А. Потоцького ув'язнили на 5 років за «приховування хліба в ямах» [18, арк. 6–8]. Селянина с. Редчиця Гладківської волості Овруцького району С. А. Невмержицького покарали примусовими роботами на термін до двох років за «злочинне невиконання продподатку» [19, арк. 3–4]. Селян с. Великі Єрчики Сквирського повіту судили за «агітацію проти продподатку» [17, арк. 4]. Дивним виявився вирок Запорізького губревтрибуналу стосовно Г. Ангелова, який сплатив 13 пудів податку, але був покараний за те, що «непродуктивно тратив зерно на власні потреби» [16, арк. 3–4]. Активність губревтрибуналів припадала на осінні місяці 1921 р., коли в містах почала функціонувати мережа приватної торгівлі, поступово відроджувалася кооперація, здійснювалася денаціоналізація дрібних промислових підприємств, тобто неп торував реформаційний шлях. Село перебувало в полоні податкової системи Наркомпроду.

Селяни засипали скаргами місцеві і центральні органи влади, особливо підкреслюючи невідповідність фактичного урожаю з відповідними ставками оподаткування. В інформаційних зведеннях Наркомпроду УСРР про виконання податку селянами Донецької губернії зазначалося, що високі ставки урожайності, тобто оподаткування за відповідними розрядами, руйнують селянські господарства. Однак продоргани діяли за власними інструкціями, співпрацювали з судовими струк-

турами, звітуючи про те, що «продсесії ревтрибов організовані в усій губернії, крім них функціонують продсесії, особсесії нарсудів» [2, 48]. Дивно лінгвістичне сполучення «продсесії ревтрибов», яке означало спеціальні засідання сесій ревтрибуналів, які розглядали справи неплатників продподатку. Відповідні сесії діяли при так званих народних судах. А загалом судова система виконувала карально-репресивну функцію стосовно селян, яких звинувачували у невиконанні продподатку. Останній, хоч і виконувався значною частиною селян, однак не сприймався ними в якості полегшення, конструктивної податкової реформи. Їх засуджували до розстрілу, особливо за активний опір продподатку.

15 листопада 1921 р. Вознесенський продовольчий комітет, тобто місцевий орган Наркомпроду УСРР, видав наказ, зміст і суть якого яскраво демонструють репресивність податкової системи. «Взяти з кожної волості від 15 до 25 осіб заручників з куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовиться дати підписку про кругову відповідальність або ж, склавши підписку про виконання продподатку у 48-годинний термін, і після плинину часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами Радянської влади. Половина заручників буде засуджена, геть до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група» [2, 51], – наголошувалося в наказі. 27 листопада Вознесенський повітовий продкомітет пропонував розселити «на постій» військові частини, поставивши їх за «фронтовими нормами», заборонивши «будь-який в'їзд і виїзд з цих сіл» [2, 52]. Застосування масових репресій, які торкалися «колективної відповідальності» селян за виконання продподатку, свідчили про безвідповідальність і злочинність радянських органів влади. Відбулася структурна зміна податкової системи, але не її принципи, форми і методи функціонування. Репресивний тиск лише посилювався, судячи з викладених подій і фактів.

Продподаток, як система виконання натуральної повинності селян, термінологічно змінив продрозверстку у перші місяці жнив 1921 р. Однак за формами і методами його

стягнення він не вирізнявся від розверстки. 31 січня 1922 р. Миколаївське податкове відділення Наркомпроду УСРР повідомило про діяльність судових органів щодо винесення вироків за невиконання продподатку: стягнення податку у півтори норми, у два рази, часткова і повна конфіскація майна, худоби, позбавлення земельного наділу, ув'язнення від трьох місяців до 5 років, розстріл [2, 86].

Селяни чинили опір діяльності продзагонів, але не завжди збройний. Ревтрибунали засуджували до страти тих, хто вдавався до замаху на членів «продзагонів», голів сільрад, податкових комісій. 16 березня 1922 р., тобто на роковини проголошення непу, у Літинському районі на Поділлі взяли у заручники 8 «заможних господарів, а оскільки «винних не знайшли, то заручники були всі за вироком ревтрибуналу розстріляні» [2, 105]. 19 березня М. В. Фрунзе повідомляв з Балтського повіту про наслідки продкампанії: «Продподаток збирається відвертою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату» [2, 106]. Десятки тисяч судових та адміністративних стягнень, винесених ревтрибуналами, народними судами, сільськими радами і всілякими «надзвичайними п'ятірками», загрожували «зриву» весняних сільськогосподарських робіт. Будинки попереднього ув'язнення (Бупри) були переповнені «ухильниками» від сплати продподатку. 5 квітня 1922 р. ВУЦВК, виходячи з таких деструктивних обставин, видав постанову «Про звільнення засуджених за невиконання продподатку» [4]. Дія постанови не поширювалася на осіб, які вчинили «...податкові злочини з явно злісною та контрреволюційною метою (агітація проти виконання продподатку та інш.)» [2, 107]. Постанова не звільняла селян від внесення продподатку, встановленого відповідними податковими комісіями.

Амністія, яку юридично проголосив ВУЦВК у квітні 1922 р., не означала скасування репресивних форм стягнення продподатку, а тим паче вимог його першочергового виконання. Продоргани спільно з судовими продовжували застосовувати адміністративно-примусові методи. Від них не відмовилися навіть в умовах масового голоду, який охопив п'ять південних губерній УСРР та частково

вразив інші регіони. Продоргани залучалися до роботи різних комісій, які займалися організацією допомоги голодуючим, але не забували про фіскальні функції. Протоколи засідань Податкового управління Наркомпроду весною 1922 р. свідчать про початок внутрішньої і грошової частин продподатку. Суттєвих змін системи податку на тоді не відбулося. Голод і його трагічні наслідки позначилися на додаткових видах оподаткування сільського та міського населення (одноразовий податок, загальногромадянський, двофунтовий збір, позики тощо). Фактично збільшувався податковий та фіскальний тягар. 15 березня 1922 р. Податкове управління Наркомпроду УСРР, заслухавши звіти начальників профільних відділів, встановило терміни стягнення єдиного натурального податку та грошового податку: до 20 серпня нарахувати, не пізніше 25 серпня вручити селянам їхні зобов'язання [25, арк. 6–7].

Податкова кампанія 1922/23 р., яка тривала півроку, не скасувала натурального податку, але його, крім надходження продовольчих культур та сировини, стягували ще й грошима. Збирати податки починали з 1 вересня, а до 1 листопада повинно було надійти 60%, решта 40% до 1 січня. Грошова частина натурального податку стягувалася протягом трьох періодів: до 1 січня – 50%, до 1 лютого – 25%, а ще 25% – на завершення податкового року – 1 квітня 1923 р. [25, арк. 7]. На податковому просторі з'явилися два суб'єкти – Наркомпрод і Наркомфін: перший стягував натуральний податок у пудах, інший – грішми через фінвідділи.

Функціональний дуалізм, тобто впровадження натуральної і грошової частин податку, започаткував системну реорганізацію історичної форми продподатку – символу переходу до непу. Поява грошової частини ще не означала абсолютного впровадження принципів нового економічного курсу, але наближала цей податок до прибутково-майнового, промислового (патентний та зрівняльний збори). Селянин міг сплатити частину продподатку грішми, а значить зберегти зернові культури, фуражно-сировинні резерви.

Принципи реформування єдиного натурального податку обговорювали учасники наради при Наркомфіні УСРР, яка відбулася 22 листопада 1922 р. Податкове управління Наркомпроду представляв В. М. Богуцький, Наркомзем УСРР М. М. Вольф, Укрдержплан К. Г. Маньківський, В. М. Соловейчик, ЦСУ УСРР – завідувач відділу сільськогосподарської статистики М. Б. Гуревич [22, арк. 4]. Дискусія стосувалася проблем податкової практики, об'єктів оподаткування, досвіду роботи податківців, відмінності податкової техніки в УСРР та РСФРР. Представник Наркомпроду зазначив, що «з сумного досвіду продкампанії 1921/22 року ми по 13 податкам враховували не лише землю, але і худобу, курей, бджіл, все це враховували і нічого толком не врахували, позаяк лише стосовно землі можливий контроль у вигляді документальних даних» [22, арк. 7]. Дуже самокритичне зізнання начальника статистично-економічного відділу Г. Тремля, яке проливає світло на всеохоплююче продподаткове поле, яким намагалися покрити селянські господарства.

Податкова система Наркомпроду УСРР, незважаючи на впровадження єдиного сільськогосподарського податку у травні 1923 р., продовжувала діяти, хоча були скасовані усі попередні форми натуральних податків. Станом на 13 липня 1923 р. Податкове управління Наркомпроду УСРР мало 24 штатних працівників: В. М. Богуцький (член колегії, заступник наркома), М. Зотов (начальний Податкового управління), І. І. Худокормов (секретар), О. О. Кушнір (начальник окладного відділу). Статистично-економічний відділ займався обліком об'єктів оподаткування, кошторисом, розробкою статистичних звітів, наглядом за «розкладкою податків», а окладний – встановленням ставок, норм оподаткування кожного двору [23, арк. 8]. Вся статутна діяльність управління була спрямована на стягнення продподатку, тобто система продовжувала функціонувати в умовах радикального переходу до єдиного сільгосподатку. Тому збереглась інерція адміністративно-примусового тиску на платників податку. 23 квітня 1923 р. на засіданні Наркомпроду, у якому брали участь О. Кушнір, В. Соловейчик, обговорювали питання про форми стягнення

суми незданого продподатку. Визнали цілком доцільним опис та арешт майна платників, його продаж з метою компенсації «недостачі» податку, накладання штрафу у розмірі 50% невнесеної суми [25, арк. 16]. Селяни продовжували скаржитися на свавілля місцевих податкових органів, преса висвітлювала факти неправильного оподаткування. Один з оглядачів часопису «Финансовый бюлетень» писав про податкову кампанію 1923/24 р., упродовж якої «...скарги на самочинні податки час від часу продовжують надходити» [15, 4–5]. Їх частково задовольняли, але здебільшого залишали без належного розгляду.

Остаточна реорганізація Наркомпроду УСРР та наркомпродівської системи оподаткування відбулася протягом грудня 1923 р. ВУЦВК та РНК УСРР вирішили ліквідувати апарат Наркомпроду, започаткувавши з 8 грудня його системну трансформацію, відтак податкові відділи губпродкомів передавалися з усім штатом до губфінвідділів Наркомфіну УСРР [26, 7]. 10 грудня 1923 р. заступник наркома продовольства УСРР В.М.Богуцький обговорив у Москві з його номенклатурним колегою М. Брюхановим питання організаційно-функціонального підпорядкування Наркомфіну УСРР податкового апарату Наркомпроду. 11 грудня в одному з його останніх наказів наголошувалося: «Податковий відділ губпродкому повністю з начальником відділу і з усім штатом переходить до губфінвідділу, створюючи у його складі управління з єдиного сільськогосподарського податку» [24, арк. 4]. Реорганізація податкового апарату Наркомпроду розпочалася з 15 грудня у Волинській, Чернігівській, Подільській та Одеській губерніях, а в решті з 25 грудня 1923 р. Епоха продподатку завершилася. Грошова форма стягнення податку, яка запанувала з січня 1924 р., уніфікувала податкову систему в УСРР: непмани села і міста платили податки грішми.

Отже, функціонування системи продподатку за принципом розверстки затягнулося, охопивши кілька податкових кампаній поспіль – 1921/22, 1922/23 і кількох місяців 1923/24 р. Продподаток виявився системою, формою і способом заготівель продовольчих культур, сільськогосподарської сировини та фуражу, які спиралися не на економічні, а на

карально-репресивні заходи податкових органів, військові частини, загони міліції, сільських активістів. Репресії, як метод стягнення продподатку, особисто проголосив Ленін, який вважав його явищем тимчасовим, перехідним, тактичним маневром. Система продподатку майже не вирізнялася від продрозверстки за функціональним призначенням, формами і методами реалізації, тому є законні підстави говорити про тривалу пролонгацію початку реалізації непівського курсу в сільському господарстві. Він однозначно не досяг мети упродовж календарних 1921–1922 р., набираючи функціональних ознак наприкінці 1923 р. Продподаток не став системним символом впровадження непу, тому що не активував товарно-грошових відносин, особливо в умовах заборони жалюгідного «місцевого господарського обороту», закриття базарів, ізоляції ринків, оточення сіл загороджувальними загонами. Натуральна складова податку суперечила фінансовим установкам нового курсу, а вплив командно-адміністративних методів воєнного комунізму стримував системне впровадження непу в сільському господарстві. Продподаткова система не стимулювала економічного розвитку, була складовою частиною більшовицької пропаганди, спрямованої на зменшення соціальної напруги. Вона формувала ілюзію непу, а не його базові принципи.

Список використаних джерел

1. Брицький П. Голодомори в радянській Україні / П. П. Брицький. — Чернівці, 2004.
2. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; [відп. ред. С. В. Кульчицький]. — К. : Наукова думка, 1993. — 240 с.
3. Дмитренко В. П. Закономерности и особенности эволюции экономической политики переходного периода в СССР / В. П. Дмитренко // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. — М., 1986.
4. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1922. — № 16. — Арт. 264.
5. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К., 2006.
6. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. — Х., 1997.
7. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. — Черкаси, 2004.

8. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. — К. : Основи, 1996.
9. Ленін. ПЗТ. — Т. 43.
10. Матеріали по натуральному налогу. — Вып. 1. — Х., 1921.
11. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического Совета СТО. — Х., 1922.
12. НЭП: экономические, политические и социальные аспекты / [ред. кол. : А. С. Сенявский, В. Б. Жиромская, С. В. Журавлев и др.] — М. : РОС-СПЭН, 2006.
13. Олесеюк Е. В. Взаимодействие теории и практики при переходе к нэпу (весна – лето 1921 г.) / Е. В. Олесеюк // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. — М. : Наука, 1986.
14. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928) : історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. — К. : Преса України, 2003.
15. Тимченко Н. Недочеты в проведении местных налогов и сборов на местах // Финансовый бюллетень. — 1924. — № 44.
16. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 147.
17. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 148.
18. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 155.
19. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 156.
20. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 159.
21. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 2, спр. 160.
22. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 607.
23. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1428.
24. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1429.
25. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1466.
26. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1470.

S. DANILENKO

Київ

THE TAX SYSTEM IN THE USSR PEOPLE'S COMMISSARIAT OF FOOD: ISOLATION OF THE NEP (THE BEGINNING OF THE 1920 s)

The article discusses the establishment of People's Commissariat for Food of Ukrainian SSR tax system in 1921–1923. The paper discovers repressive methods of tax recovery, which were operating during War communism policy. Therefore the Tax in Kind did not become a symbol of the functional implementation of the NEP.

Keywords: tax, the Tax in Kind, Prodravzverstka, Prodnalog, NEP, People's Commissariat for Food, People's Commissariat for Finance.

С. В. ДАНИЛЕНКО

г. Киев

НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА НАРКОМАТА ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В УССР: ИЛЛЮЗИЯ НЕПА (НАЧАЛО 1920-х гг.)

Раскрывается процесс формирования налоговой системы Наркомпрод УССР 1921–1923 гг., показаны репрессивные методы изъятия продналога, которые действовали в условиях политики военного коммунизма, и вследствие чего он не стал функциональным символом внедрения нэпа.

Ключевые слова: налог, продналог, продрозверстка, натуральный налог, нэп, Наркомпрод, Наркомфин.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(477+439) «2004/2013»:339.94

Т. Ф. КУЛЧАР

м. Ужгород

matea2007@yandex.ua

СПЕЦИФІКА ПЕРЕТИНУ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО КОРДОНУ

У статті розглядаються особливості транспарентності українсько-угорського кордону. Дано характеристику динаміки його перетину. Значна увага приділена процесу введення візового режиму. В ході дослідження, особлива увага була приділена аналізу лібералізації візового режиму, що має особливо важливе значення.

Ключові слова: Україна, Угорщина, Європейський Союз, кордон, транспарентність.

З часів незалежності, українсько-угорський кордон пройшов складний шлях еволюції: від жорсткого муру до лібералізації його перетину, а потім до введення візового режиму, шенгенського візового режиму. На сьогодні дії обох сторін: України та Угорщини спрямовані на мінімізацію візового режиму в форматі введення процедур спрощення його перетину, набуття кордоном європейських стандартів в контексті остаточного скасування візового режиму. Актуальність питання визначається саме транспарентністю щоденного перетину українсько-угорського кордону. Наразі важливість та актуальність проблематики визначається лібералізацією візового режиму з боку ЄС щодо України. Ефективність українсько-угорського транскордонного співробітництва в значній мірі залежить від транспарентності кордону.

Дане питання як в Україні так і в Угорщині є малодослідженим, хоча деякі аспекти дослідження виокремлені у працях українських дослідників: В. В. Гоблик [2], В. Годабський [3], М. Товт [11], С. Мітряєва [4]. Угорський вимір історіографії презентований публікаціями Б. Бараньї [17], І. Шюлі-Заккар [21], Я. Шоллої [16]. В повній мірі ілюструє національні інтереси Угорщини концептуально виважені думки Я. Шоллої: «Внаслідок приєднання Угорської Республіки до ЄС, система охорони державного кордону Угорщини постала перед великим викликом. В якійсь спосіб слід знайти вихід для поліпшення охорони зовнішніх кордонів таким чином, щоб внаслідок цього було забезпечено також добрий зв'язок з тими угорцями, які проживають за кордонами Угорщини» [16].

Метою даного дослідження є аналіз еволюції політико-правових засад та реальних проблем перетину українсько-угорського кордону. В процесі аналізу визначені наступні завдання: характеристика політико-правових засад кордону; аналіз особливостей, а саме, інституту малого прикордонного руху; визначення євростандартів на українсько-угорському кордоні.

На сьогодні існує розвинута політико-правова база дії, перетину українсько-угорського кордону [23]. Одним із базових документів є Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і УР від 6 грудня 1991 року, де у статті першій, визначається *непорушність існуючих кордонів* [22]. Іншими важливими угодами є: Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон; Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про пункти пропуску через державний кордон; Договір між Україною і Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань; Угода між Урядом України і Урядом Угорської Республіки про взаємодію в боротьбі з організованою злочинністю; Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Угорської Республіки про правила місцевого прикордонного руху; Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Головнім управлінням поліції Угорської Республіки про обмін інформацією; Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Угорської Республіки про

уніфікацію документів, необхідних для перетинання українсько-угорського державного кордону в службових цілях; Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Поліцією Угорщини про спільне патрулювання українсько-угорського державного кордону [22].

На українсько-угорському кордоні діють вісім пунктів пропуску: «Чоп (Тиса) – Загонь», «Чоп (Дружба) – Загонь», «Лужанка – Берегшурень», «Вилок – Тисобеч», «Саловка – Еперешке», «Дзвінкове – Лонья», «Косино – Барабаш», а також пункт контролю «Батеве». На сьогодні відбуваються переговори стосовно будівництва та відкриття пункту пропуску «Велика Паладь – Кіш Паладь», а також реконструкції та розширення пункту пропуску «Саловка – Еперешке» [6].

За ініціативи Форуму угорських представників Карпатського басейну (ФУПК) Державних Зборів Угорщини в контексті розбудови автостради М-3, перспективним є відкриття нового пункту пропуску Берегдароц біля території Дейда [18].

Набуття європейських стандартів транспарентності кордону означає перш за все покращення пропускної спроможності пунктів перетину кордонів та розбудови прикордонно-митної інфраструктури. Згідно європейських міжнародних норм відстані у мережі пунктів пропуску на кордоні мають становити 25–30 км, отже, на порядок денний стають питання: розбудови нових пунктів пропусків та модернізація наявних на українсько-угорському кордоні. Покращення транспарентності українсько-угорського кордону відбувається в плані логістики інфраструктурного розвитку мережі перевезень, реконструкції в угорському регіоні Загонь широкої колії, що веде до українського кордону. Загонь – вузлова станція поблизу угорсько-українського кордону, де зустрічаються широка (з України та країн СНД) і вузька (західноєвропейська) колії, із-за цього доводиться перевантажувати контейнери на території Закарпаття. До 1990 року обсяг вантажних перевезень через кордон становив 16–18 млн тонн за рік, у наступні роки він скоротився на третину. За повідомленням угорського Національного агентства з розвитку: «Єврокомісія дала зелене

світло на фінансування з джерел Євросоюзу великого проекту з реконструкції залізниці у Загоні. Буде реконструйовано 42,6-кілометрову ділянку широкої колії коштом 112,5 млн євро, з яких 85% фінансується ЄС, 15% – Угорщиною [15].

Після 2004 року інтенсивно відбувається модернізація українсько-угорського кордону. Так, 8 грудня 2006 року урочисто відкрили після реконструкції міжнародний автомобільний пункт пропуску «Дзвінкове – Лонья». За словами міністра фінансів Угорщини Яноша Вереша, питання реконструкції пункту пропуску стало актуальним після вступу Угорщини до ЄС: «Європейська спільнота зацікавлена в реконструкції саме таких невеликих пропускних пунктів» [5]. Кошти Євросоюзу допомагають облаштовувати пункти пропуску Західного регіонального управління ДПС України сучасним оснащенням: у 2005 році отримали нові системи відео спостереження, рентгеноустановки, 115 одиниць автомобільної техніки, 1527 радіостанцій нового парку, провели роботи щодо створення цифрової первинної мережі зв'язку, встановили 7 терміналів супутникового зв'язку, відео спостереження, зчитування номерних знаків транспортних засобів [9]. Всі ці дії відбувались в контексті підвищення рівня безпеки на нових зовнішніх кордонах Європейського союзу.

На транскордонному рівні (Закарпатська область і Саболч-Сатмар – Березької область), слід відзначити підписання статуту і необхідної документації у 2006 році по Міжурядовій комісії з питань транскордонної співпраці України та Угорщини. Саме після 2004 року здійснюється спільний українсько-угорський контроль безпеки кордону. «Для підвищення ефективності прикордонного контролю, мінімізації черг та виявлення кримінальних осіб чи контрабанди, прикордонні служби України та Угорщини організували спільне патрулювання», – як зазначав голова управління Прикордонної охорони Угорщини Йозеф Бендек [10].

Після приєднання Угорщини до Шенгенської угоди з 2007 року, правила перетину кордону ускладнились. Україна та ЄС посилили співпрацю в охороні спільного кордону, підвищивши рівень безпеки та поліпшивши

обмін інформацією, згідно угоди, яку було підписано на засіданні ради з питань юстиції Україна – ЄС у Люксембурзі.

На сьогодні, з точки зору модернізації українсько-угорського кордону до європейських стандартів, спрощення процедур перетину кордону, розбудови та облаштування пунктів пропуску через кордон важливими були рішення засідань українсько-угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва протягом 2011–2013 років. Так, згідно рішень, Протоколу IV засідання Українсько-Угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва, 28–29 вересня 2011 р., одним із завдань на ближчу перспективу сторони назвали проведення переговорів щодо укладення міжурядової угоди про контроль прикордонного руху в автомобільних та залізничних пунктах пропуску та відкриття нових пунктів пропуску «Соломоново-Деречке» та «Велика Паладь-Кішпаладь» [7]. З-поміж основних пріоритетів співробітництва, 28–29 березня 2012 року у м. Вайа (Угорщина) на п'ятому засіданні українсько-угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва, головну увагу було приділено стану та перспективам розвитку інфраструктури пунктів пропуску на українсько-угорському кордоні [8]. Шосте засідання українсько-угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва відбулось 20 грудня 2013 року в селі Барвінок поблизу Ужгорода, де, зокрема, Сабо Еріка, голова Угорської частини Комісії, Державний секретар Міністерства юстиції та адміністративних питань Угорщини, відзначила, що перспективи модернізації українсько-угорського кордону сприятливі, з метою підтримки зв'язків по обидві сторони кордону необхідно збільшити кількість перетинів кордону і здійснити розбудову нових чотирьох пунктів пропуску, що скоротить на половину 27 кілометрову відстань між подорожуючими [19].

З врахуванням пропозицій та за сприяння органів місцевого самоврядування по обидва боки кордону на сьогодні намічено напрями розбудови їх дорожньої та транспортної ін-

фраструктури. Загалом пропонується на угорсько-українському кордоні мати 23 пункти пропуску різного рівня та засобів перетину кордону, включаючи існуючі та ті, які зараз розбудовуються (пішохідні, велосипедні, автомобільні та залізничні). Це створить як нові можливості для гуманітарних та економічних контактів між господарюючими суб'єктами та громадянами України та Угорщини, так і для вирівнювання рівня економічного розвитку прикордонних територій.

Транспарентність українсько-угорського кордону обумовлена і питаннями безпеки стосовно перетину людей, послуг, капіталів і товарів. Цей перелік розширюється проблемами щоденних нелегальних перетинів кордону та перевозом підакцизних товарів і контрабанди, а також торгівлю людьми тощо. Як аргументовано стверджує Годабський В. (Державна прикордонна служба України), на сьогодні питання безпеки кордонів зосереджені на контролі «зеленого» кордону та пунктів пропуску, а також на протидії організованій транскордонній злочинності. Основні загрози національним інтересам у сфері безпеки кордону, перебувають у сферах: транскордонної злочинності (незаконна міграція, щорічне зростання на 5–10%; торгівля людьми); контрабандної діяльності (незаконне переміщення зброї, наркотиків та інших небезпечних речовин, контрабанда товарів) [3]. Інша проблема, Україна як транзитна країна для нелегальних мігрантів, які прямують і через українсько-угорський кордон в країни ЄС, на сьогодні, розширила цю функцію – як країна накопичення нелегальних мігрантів: «За період 1992–2007 років кількість затриманих в Закарпатській області незаконних мігрантів сягнула понад 38,3 тисячі осіб» [11, 103]. Таким чином, на сьогодні Україні і Угорщині важливо формувати єдину систему оцінки і управління ризиками в рамках транскордонного менеджменту, зокрема і співпраці з Європейською агенцією з питань управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах ЄС (Фронтекс).

Дзеркальним відображенням транспарентності українсько-угорського кордону є його щоденний перетин, тобто визначення динаміки його перетину. Порівняльний аналіз стати-

стичних даних Західного регіонального управління Державної прикордонної служби України та Державного управління охорони кордонів Угорщини за період 2004–2013 років свідчить про варіативну динаміку перетину українсько-угорського кордону, хоча кількість осіб перетину кордону з 2004 року і особливо у 2008 році зменшилась. Статистичні дані у 2013 році фіксують показник 4657396 осіб, у 2004 році цей показник дорівнював у майже у два рази більше – 8902318.

Процес лібералізації візового режиму відбувається у двох вимірах: як спрощення процедури видачі віз та власне лібералізація візового режиму, як наприклад, введення інституту місцевого прикордонного руху між Україною та Угорщиною. Угорщина вступила в ЄС 1 травня 2004 року, після цього з 1 листопада 2004 року вступили в дію зміни до Угоди про умови поїздок громадян від 26 листопада 2003 року, тобто вводилась система безоплатних віз для громадян України. Процес лібералізації візового режиму на українсько-угорському кордоні набув особливо важливого значення. По-перше на території прикордонного Закарпаття проживають етнічні меншини, угорці (12% населення, близько 150 тис.), які історично мають етнічно-родинні, культурні зв'язки з представниками «материнської» держави. По-друге, транскордонне співробітництво сусідніх регіонів України і Угорщини вже є одним з найактивніших і багатоаспектних, які і надалі слід розвивати.

Угода про правила місцевого прикордонного руху між Україною та Угорщиною була підписана 23 вересня 2007 р. в Ужгороді, де були визначені умови та перелік прикордонних населених пунктів, для яких діють умови цієї Угоди [14]. За даним документом жителям прикордонних територій України Закарпатської області, станом на 2008 рік, видали майже 20 тисяч дозволів на малий прикордонний рух для поїздок в Угорщину. Введення місцевого прикордонного руху Угорщини для жителів прикордонних територій України з Угорщиною передбачає можливість перебування в 50-кілометровій прикордонній зоні (244 угорських та 384 українських населених пунктів) [13].

Постанова Європейського парламенту та Ради ЄС від 20 грудня 2006 року [20], встановлює правила місцевого прикордонного руху через зовнішні сухопутні кордони держав-членів та вносить зміни до положень Шенгенської конвенції. Лібералізація візового режиму до України розпочалась з 1 січня 2008 р. із часу набрання чинності пакету Угод між Україною та ЄС про спрощення оформлення віз та реадмісію [12].

«Напрацьована в угорсько-українських взаєминах форма місцевого прикордонного руху наразі виявилася більш ліберальною, ніж у словацько-українських взаєминах і, власне як найбільш прогресивна і дійова, потребує нормативного закріплення та поширення її використання на інші суміжні з Україною країни ЄС», – об'єктивно констатує Мітряєва С. І. [4, 98–99].

27 грудня 2012 року Генеральне консульство Угорщини в Ужгороді урочисто відзначило видачу 20-тисячного дозволу на здійснення малого прикордонного руху в Угорщину. Пластикову картку отримали мешканки Ужгорода мама і донька Магдалина та Андріана Андрейчик. Генеральний консул Угорщини в Ужгороді Йозеф Бачкаї, виступаючи на урочистостях, відзначив, що Угорщина першою з європейських країн почала видавати дозволи на МПР у вигляді пластикової картки із занесенням до неї біометричних даних заявника. Якщо у 2011 році тільки Генконсульство в Ужгороді видало 12847 дозволів, то вже у 2012 році – відзначили тих, хто отримав 20-тисячний дозвіл, а станом на кінець 2012 р. таких дозволів видано 21300. Близько 18 тисяч заявок на малий прикордонний рух уже задовольнило у 2012-му Генконсульство Угорщини в Берегові. Загалом же за 5 років з часу підписання угоди, закарпатці отримали близько 66 тисяч дозволів саме на такий перетин кордону [1].

Узагальнюючи вищезазначене необхідно зробити наступні висновки.

Транскордонна співпраця на зовнішніх кордонах ЄС є ключовим пріоритетом як для Угорщини, яка є повноправним членом Європейського Союзу так і для України. Особливого значення набуває для прикордонних регіонів Закарпатської області та Саболч-Сатмар-Берег медье. Відзначимо, що політико-

правова база інституту українсько-угорського кордону в повній мірі відповідає європейським нормам. В українсько-угорському вимірі еволюція інституту кордону пройшла складний шлях: від його лібералізації, скасування візового режиму, введення Шенгенського візового режиму і Малого прикордонного руху. Важливою і плідною є співпраця сторін України та Угорщини з модернізації українсько-угорського кордону до євро стандартів. З метою підвищення пропускну системи кордону.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у аналізі українсько-польського кордону, порівняльний аналіз якого сприятиме більш об'єктивному дослідженню нового східного кордону ЄС.

Список використаних джерел

1. Бачкаї Й. За 5 років закарпатці отримали 66 тисяч дозволів на спрощений перетин кордону [Електронний ресурс] / Йозеф Бачкаї. — Режим доступу: www.transkarpatia.net.
2. Гоблик В. В. Роль транскордонного співробітництва у процесі європейської інтеграції України / В. В. Гоблик // Євро регіональне співробітництво України та його інтеграційний потенціал. Збірник наукових праць за матеріалами круглого столу експертів (м. Ужгород, 20 квітня 2012 р.). — Ужгород: ЗакДУ, 2012. — С. 25—26.
3. Гобебський В. Виступ / В. Гобебський // Малий прикордонний рух: відповідь на виклики Шенгену. — Ужгород, 2007. — С. 71—78.
4. Мітряєва С. Транскордонне співробітництво: візовий аспект / С. Мітряєва // Ефективність транскордонного співробітництва через міжнародний моніторинг та координацію діяльності національних суб'єктів. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 8-9 квітня 2011 року). — Ужгород, 2011. — С. 98—99.
5. На Закарпатті відновив роботу пункт пропуску Дзвінкове-Лонья на українсько-угорському кордоні [Електронний ресурс]. — 11 грудня 2006 р. — Режим доступу: <http://zik.com.ua>.
6. Паспорт Закарпаття: Статистичне видання [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Закарпатській області. - Режим доступу: <http://www.stat.uz.ua>.
7. Протокол IV засідання Українсько-Угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва,

- 28-29 вересня 2011 року // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород.
8. Протокол V засідання Українсько-Угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва, 28-29 березня 2012 року // Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. — Ужгород.
9. Прикордонники облаштовують пункти пропуску за кошти ЄС [Електронний ресурс]. — 23 травня 2006. — Режим доступу: <http://lviv.proua.com>.
10. Прикордонники України та Угорщини будуть спільно патрулювати кордон [Електронний ресурс]. — 05 грудня 2007. — Режим доступу: <http://portal.lviv.ua>.
11. Товт М. Виступ / М. Товт // Малий прикордонний рух: відповідь на виклики Шенгену. — Ужгород, 2007. — 272 с.
12. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nre-g=994_850.
13. Угода про місцевий прикордонний рух між Україною та Угорщиною [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mfa.gov.hu/kulkerpviselet/Beregovo/uk/ua_Konzuliinfo.
14. Угода між Україною та Угорською Республікою про місцевий прикордонний рух [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>.
15. Угорщина й Словаччина збираються побудувати ширококоліїну залізницю й «розвантажити Закарпаття» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.zakarpatyia.net.ua.
16. Шоллої Я. Виступ / Янош Шоллої // Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці. — Ужгород, 2002. — С. 114.
17. Baranyi B. Új kihívások a magyar-ukrán határ menti együttműködésben. In: Tanulmányok a «Határország a minőség útján» című tudományos konferenciáról. Szerk. Hautzinger Z. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály Pécsi Szakcsoportja, 2005. — 153—165 p. (Pécsi Határőr Tudományos Közlemények, 4).
18. Magyar Országgyűlés Kárpát-medencei Magyar Képviselek Fóruma Gazdasági Albizottságának előterjesztése.
19. Négy új átkelő nyíthat az ukrán-magyar határon // MTI 2013. december 20.
20. Regulation (EC) No 1931/2006.
21. Suli-Zakar I. A határmentiség az euroatlanti folyamatok tükrében, különös tekintettel a Kárpátok-Európai régió működési területére, MTA RKK ATI, Debrecen 2004. — pp. 26—54.
22. www.zakon4.rada.gov.ua/laws/.
23. www.rada.kiev.ua/, www.zakon.rada.gov.ua/laws/.

T. KULCHAR
Uzhgorod

SPECIFICITY OF CROSSING UKRAINIAN-HUNGARIAN BORDER

The article considers the features of transparency Ukrainian-Hungarian border. The characteristic dynamics of its section. Much attention is paid to the process of introduction of visa regime. In the study, special attention was paid to the analysis of the liberalization of the visa regime, which is of particular importance.

Key words: Ukraine, Hungary, European Union, border, transparency.

Т. Ф. КУЛЧАР
Ужгород

СПЕЦИФИКА ПЕРЕСЕЧЕННЯ УКРАїнСКО-ВЕНГЕРСКОЇ ГРАНИЦЬ

*В статті розглядаються особливості транспарентності українсько-венгерської границі. Дана характеристика динаміки його пересечення. Значительне внимание уделено процессу введе-
ния визового режима. В ходе исследования, особое внимание было уделено анализу либерализации
визового режима, что имеет особо важное значение.*

Ключевые слова: Украина, Венгрия, Европейский Союз, граница, транспарентность.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 669.295 (09)+621.791(091)

О. П. ЛЮТИЙ

м. Запоріжжя
luty@ds.com.ua

ВНЕСОК МЕТАЛУРГІВ УКРАЇНИ У СТВОРЕННЯ МОРСЬКОЇ НАФТОДОБУВНОЇ ТЕХНІКИ

*У 1960-х роках в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона почалася розробка електрошлакового переплаву сталей для експлуатації в морських умовах. У 1970 р. була створена спеціаль-
на лабораторія з проектування і впровадження технологій зварювання і електрометалургії ста-
лей у будівництво морських нафтових платформ. Результати робіт були використані на заводах
в Баку, Астрахані, Северодвінську та ін. Для ледостійких конструкцій в Україні було створено тех-
нологію и організовано виробництво квазімонолітних виливків. Технологія сталевого прокату бу-
ла освоєна і вдосконалена на металургійних заводах Дніпропетровська, Запоріжжя та Маріуполя.*

*Ключові слова: нафтова промисловість, нафтова платформа, арктична техніка, електро-
металургія, зварна конструкція, історія техніки, Інститут електрозварювання імені
Є. О. Патона, суднобудівельний завод.*

Наприкінці ХІХ столітті почала розвива-
тися індустрія нафто- і газовидобутку, ство-
рювалася відповідна інфраструктура промис-
ловості для переробки, транспортування,
зберігання цих продуктів. В кінці 1940-х ро-
ків, з початком планової газифікації СРСР Ін-
ститут електрозварювання імені Є. О. Патона
(ІЕЗ) приступив до комплексного виконання
відповідних завдань: виготовлення високона-
пірних труб, будівництва трубопроводів, газо-
перекачувальних станцій, цистерн, резервуа-
рів, контролю якості та ін. Завдання ці було
неординарні і відповідальні – треба було за-
безпечити стабільно високу якість зварних
споруд, які мали витримувати підвищене на-
вантаження. Але попри широке застосування
зварювання замість клепання, питання надій-
ності зварних конструкцій ще залишалися
відкритими для дослідників і споживачів.
Є. О. Патон розробив програму і організував
дослідження, зокрема міцності зварних з'єд-

нань, і встановив, що причиною руйнування
декількох зварних мостів в Бельгії, Німеччині
та великовантажних суден в США в 1930–
1940-х роках. Було з'ясовано причини руйну-
вань і запропоновано технології покращення
якості сталей. Але на початку 1960-х років
металурги і зварники отримали нове завдан-
ня – виникли проблеми будівництва морсь-
ких нафтодобувних платформ (МНП). Нарос-
таюча потреба світової економіки в вуглевод-
невої сировині обумовили необхідність орга-
нізації видобутку під дном водного простору.
Розгорталася міждержавна боротьба і бороть-
ба між компаніями за «нафтові» шельфи. Збі-
льшується обсяг видобутку і, відповідно, зро-
стає можливість забруднення. Аварії на наф-
тогазових промислах і трубопроводах часто
призводять до екологічних катастроф. Украї-
нські учені і виробничники знайшли нові тех-
нологій виробництва відповідних матеріалів і
будівництва надійних платформ спочатку для

добування у Каспійському морі, а потім і в умовах північних морів.

Історія та сучасний стан техніки видобутку біопалива достатньо вивчені і описані. Досліджено також історію будівництва морських портових споруд. Результати наукових досліджень умов експлуатації матеріалів нафтових платформ і процесів зварювання, розробка конструкцій і технологій виробництва надруковані у науково-технічних виданнях, у звітах установ і збережені в архівах. Зокрема результати першого етапу досліджень, що їх організував Є. О. Патон, є підґрунтя для створення сталей для надійних зварних конструкцій вирішення наукових. А саме, було встановлено, що причиною дефектів було забруднення прокатої сталі сульфідними включеннями. За рецептами ІЕЗ були введені нові стандарти на сталевий напівфабрикат для зварних конструкцій [1]. Більш того, з 1949 р. в ІЕЗ вперше в світі було розпочати дослідження електрошлакових технологій з метою зварювання великих конструкцій, а потім і створення металевих сплавів високої якості – електрошлаковий переплав (ЕШП). Цім новим металургійним процесом було започатковано новий від металургії, що отримав назву – спеціальна електрометалургія (СЕМ) [2]. Але в цих та інших узагальнюючих джерелах інформації не дано історичної оцінки вітчизняному досягненню, що свого часу вирішило проблему нафтодобування.

Подальший розвиток нафтодобування вимагав більш надійних конструкцій. Так, однією з великих катастроф останнього часу є аварія на нафтовидобувній платформі в Мексиканській затоці, де з труби, що лопнула на глибині 1500 м витікала нафта. Основними причинами руйнувань металевих конструкцій є неадекватний склад сталей, недостатня якість литва і напівфабрикатів, низька якість з'єднань (зварювання і споріднених технологій). Здатність витримувати навантаження залежить і від особливостей проекту нафтових платформ та інших конструкцій, конструкційних матеріалів і технологій будівництва.

Так, з 1979 р. при будівництві газопроводів, корпусів суден, портових споруд, гідротехнічних об'єктів почали застосовувати підводне зварювання. Однак у численних статтях і

інших доступних публікаціях недостатньо інформації про історію технологій будівництва, не відокремлено і не розглядається внесок українських учених і виробників в технологію будівництва МНП, особливо в створення спеціальних конструкційних сталей і технологій зварювання [3–6].

Дослідження вкладу Українських вчених і виробників у створення однієї з найважливіших галузей сучасної економіки – нафтодобутку актуально у зв'язку з необхідністю розширення обсягу інформації про Україну в цілому, підвищення іміджу та інноваційних можливостей. Крім того, історичні дослідження еволюції розробки технологій, що забезпечують надійність роботи відповідальних навантажених конструкцій і необхідно для вирішення сьогоденних технологічних проблем.

Метою цієї роботи є науково обґрунтований доказ вирішального внеску України у розвиток нафтодобувної промисловості СРСР і Російської Федерації.

Задачею є дослідження і оцінка внеску ІЕЗ Національної академії наук України і підприємств металургійної галузі України у створення спеціальних сталей і зварювальних технологій, що гарантують високу надійність конструкцій, що знаходяться в екстремальних умовах. Об'єктом досліджень є особливі металеві конструкції – споруди для добування біопалива з підводних свердловин.

Для вирішення цієї задачі застосовано метод системного аналізу, а саме: знайдено і розглянуто найбільш змістовні публікації результатів наукових досліджень і архівні матеріали ІЕЗ, визначено обставини замовлень і діяльність конкретних виконавців, що підтверджують організацію в Україні спеціальних досліджень з проблем будівництва МНП.

Перша в світі стаціонарна морська нафтова платформа була побудована на палях сталеві естакади в 1949 р в Каспійському морі в 40 км від Баку. Зі свердловини глибиною 1000 м вдарив нафтовий фонтан. В Азербайджані, недалеко від Баку, почалося будівництво заводу з виробництва глибоководних стаціонарних платформ (МСП). Мінгазпром СРСР, в чиєму віданні перебувала видобуток нафти і газу, звертається до Б. Є. Патона з проханням надати допомогу у виході заводу на проектну

потужність і освоєння сучасних зварювальних технологій.

Для виконання цієї специфічної роботи в ІЕЗ створюється лабораторія морських платформ, очолювана к.т.н. В. М. Горпенюк. Основним завданням було не лише надання допомоги в освоєнні зварювального устаткування і закуплених за кордоном технологій, а й впровадженні при виробництві МСП передових досягнень ІЕЗ. У 1978 р. на Бакинський завод глибоководних платформ направляється група компетентних фахівців (керівник к.т.н. Е. М. Дискін), яка оперативно вирішує виробничі проблеми. Одночасно, в ІЕЗ на підґрунті комплексних досліджень (В. С. Гиренко, А. Є. Литвиненко, Л. Я. Юрко) розробляються і затверджуються вимоги до матеріалів глибоководних платформ (В. С. Гиренко, М. Д. Рабікіна, В. М. Козачек).

Для будівельних металоконструкцій в середині минулого століття використовувалися вуглецеві і маловуглецеві сталі у вигляді сортового прокату різного перерізу, балок, гнutoго профілю та ін. Однак для морських металоконструкцій потрібна гарантія високої експлуатаційної надійності. Було вирішено застосувати низьколеговані сталі, що пройшли ЕШП. У відділі Електрошлакових технологій ІЕЗ були розроблені відповідні склади сортових злівок (09Г2С, 15ХМ, 35ГС). Нова технологія дозволила знизити вміст шкідливих домішок, отримати щільну і однорідну макроструктуру по перетину сортового прокату [7]. Виробництво налагоджено на ряді заводів, в тому числі, на заводах «Дніпроспецсталь» (Запоріжжя), «Азовсталь» (Маріуполь), Іжорському заводі (Ленінград).

Нафтові платформи є складними зварними конструкціями, які працюють у вкрай несприятливих умовах – в агресивному середовищі при динамічних і статичних навантаженнях. Ці умови схожі з умовами, в яких перебувають судна. Однак конструктивні форми в основному аналогічні конструкціям вишок і мостових перекриттів. Тому до проектування і виготовлення нафтових платформ залучалися фахівці різних напрямків і галузей техніки. ІЕЗ взяв участь у проектуванні морських конструкцій. Відділ зварних конструкцій (В. І. Новиков, В. А. Ковтуненко та ін.) викори-

стовував досвід вирішення складних завдань теоретичного та експериментального характеру зварних залізничних мостів з високоміцної сталі і телевізійних веж у Ленінграді та Києві. Були розроблені раціональні форми трубчастих вузлів, досліджена їхня технологічна та експлуатаційна міцність. Для зменшення маси конструкцій було розроблено високоміцні сталі і розроблено спеціальні способи зварювання [8, 9].

У кінці 1970-х початку 1980-х років почалося широкомасштабне освоєння видобутку нафти і газу з морських акваторій – будівництво окремо розташованих споруд, з яких здійснюється буріння і видобуток вуглеводнів. У промислово розвинених країнах були спроектовані і знайшли застосування кілька типів морських (океанських) нафтових платформ: 1) стаціонарні, встановлені на підставах різного типу, 2) вільно закріплені на дно, 3) напівзанурені, 4) самопідйомної.

Проектуванням нафтових платформ та інших компонентів морський нафто- і газодобувної техніки, крім ІЕЗ, займався ЦКБ «Корал» (м. Севастополь, зараз ЦКБ входить до складу ВАТ «Група Каспійська Енергія»). Нафтові платформи будували також на суднобудівних заводах Виборга (п/с10), Астрахані, Калінінграда («Янтар») і Северодвінську («Севмашзавод», Архангельська область) [10]. Для монтажу гідротехнічних споруд використовували механізоване зварювання порошковим дротом мокрим способом, створеним вперше в світі в ІЕЗ. Дослідження учених ІЕЗ і бакинських фахівців довели високу якість зварюваних з'єднань, зокрема корозійну стійкість у морському середовищі.

У 1978 р. в Астрахані почалося спорудження суднобудівельно – судноремонтного спеціалізованого заводу «Лотос» для виробництва морських стаціонарних платформ, призначених для буріння свердловин та видобування нафти і газу на континентальних шельфах. Президент Академії наук СРСР А. П. Александров, який любив відпочивати з сім'єю на островах у дельті Волги, шефствував над заводом. У 1980 р. він звернувся до Б. Є. Патона з проханням впровадити там сучасні виробничі технології, розроблені в Україні.

У 1980 р. А. П. Александров, відвідавши ІЕЗ і ознайомившись з новими можливостями СЕМ, несподівано запропонував приступити до створення сталей для конструкцій, що працюють в арктичних умовах.

Протокол наради у директора № 1083 від 19.09.80. Слухали: Пропозиції академіка А. П. Александрова про надання технічної допомоги Астраханському суднобудівному заводу зі створення платформ для морського видобутку нафти і газу. Вирішили: Вважати за необхідне взяти участь у цій роботі [11].

Спочатку завод був зорієнтований на забезпечення в першу чергу технічними засобами освоєння перспективного каспійського шельфу. З 1986 р, в кооперації з Морським суднобудівним заводом, заводами «Червоні Барикади» та імені Карла Маркса тут почали будувати блок модулів бурових платформ кількох проектів. Основним замовником заводу було ПО «Каспморнафтогаз» Азербайджанської РСР. Частину платформ завод будував спільно з Выборзьким та Миколаївським суднобудівними заводами; з 1987 р по 1993-й ВО «Лотос» співпрацював з компанією «Вьетсовпетро» (Народна республіка В'єтнам). При цьому було застосовано досвід ІЕЗ [12].

Досвід у видобутку нафти в мілководній частині Каспійського моря став в нагоді лише частково. У зв'язку з освоєнням континентального шельфу, виходом на глибини більше 100 метрів виникли нові технічні проблеми, до вирішення яких приступив ІЕЗ. Враховуючи діючі навантаження найбільш оптимальним конструкцією вишки є решітчаста просторова система баштового типу з елементами з циліндричних труб. Будівництво морських стаціонарних платформ на великих глибинах зажадало, як нових сучасних технологій виготовлення таких конструкцій, так і створення нормативної бази для їх проектування. У вирішенні проблем забезпечення спеціальними сталями і розробки технології зварювання брали участь ІЕЗ і металургійні підприємства України, які освоїли передові технології, в тому числі і технології СЕМ.

Завдяки ЕШП низьколегованих мартенівських сталей 10ГНМА, 20ГНМА, 29ГНДФБ вдалося отримати товстолистовий метал високої міцності, що відповідає жорстким вимогам,

що пред'являються до конструкцій, які знаходяться під водою. Так, наприклад, сталь 20ГНМА має в'язкість руйнування в 3–4 рази вище, ніж у мартенівської сталі цього ж складу у всьому діапазоні температур (від – 60 до 100°C, що відповідало вимогам замовника [13]. (Слід зазначити, що технологія виробництва конструкцій зі сталей ЕШП отримала поширення в Японії для створення штучних островів) [14].

На початку 1980-х років розвиваються дослідження по складу матеріалів для морських стаціонарних платформ, розробляється відповідний державний стандарт «ГОСТ288870-90. Сталь. Методи випробування на розтягування товстолистового прокату в напрямку товщини». Цей документ унормував якість сталей в найбільш небезпечному напрямку. У ІЕЗ були проведені дослідження впливу анізотропності сталевих прокатів на працездатність і дефектостійкість (В. С. Гиренко, М. Д. Рабкина, О. В. Бернацький) [15].

Одночасно досліджувалася міцності вузлових з'єднань при статичних і циклічних навантаженнях, що було необхідно для створення нормативної бази з проектування МСП, зокрема, вибору оптимальних конструкцій (Е. Ф. Гарф, А. Є. Литвиненко, Л. Я. Юрко) [16]. Значний внесок ІЕЗ в надійність платформ – формулювання вимог до матеріалів для глибоководних МСП (В. С. Гиренко, М. Д. Рабкина, В. М. Козачок) [17]. Були розроблені високопродуктивні технології зварювання поздовжніх і кільцевих стиків обичайок і труб із спеціальних високоміцних сталей [18]. У відділі електрошлакових технологій відповідно до вимог були розроблені склади високоміцної сталі і технологія переплаву [19].

До кінця 1980-х років завершилися експериментальні дослідження з оцінки довговічності зварних вузлів з циліндричних труб з безпосереднім примиканням один до одного, і розроблена методика розрахунків на втому таких вузлів. Необхідність створення таких методик диктувалася тим, що для видобутку нафти і газу освоювалися все більші глибини континентального шельфу та райони зі штормовими умовами. Виявилось, що при глибинах моря 100÷140 метрів, міцність морських стаціонарних платформ розраховували з умов

статичного навантаження, то при великих глибинах визначальною міцність споруди є циклічний хвильовий вплив [18].

Виконується ряд проектів для зарубіжних організацій. Зокрема, для спільного підприємства «Вьєвсовпетро» виконано дослідження оцінювання довговічності морських стаціонарних платформ, з яких ведуть видобуток нафти на шельфі Південнокитайського моря (Е. Ф. Гарф, Н. П. Стариков, О. Є. Литвиненко). Довговічність роботи МСП визначалася за методами, що враховують реальний спектр хвильових впливів на платформу з аналізом рози вітрів для даного регіону, звертали увагу на кінетику корозійних процесів за даними реальних обстежень, особливості конструктивних рішень зварних вузлових з'єднань і якості конструкційних матеріалів. Для фірми «British Petroleum» виконана робота з оцінки якості та надійності паль для закріплення платформи на місці їх установки, які були виготовлені на Бакинському заводі глибоководних платформ (В. С. Гиренко, М. Д. Рабкина) [18].

З кінця 1970-х року під керівництвом Б. Є. Патона у відділі електрошлакових технологій (Б. І. Медовар) розгортаються роботи по створенню нового класу конструкційних металевих матеріалів – армованих квазімонолітних (АКМ), і квазіслоєстих металів (КСМ). Основне завдання – отримати метал із заданою анізотропією структурою і регламентованими властивостями [20, 21].

Для цього при затвердінні (кристалізації) рідкого металу ввели металеві внутрішні кристалізатори – армуючі вкладиші, які частково або повністю розплавляються. Таким чином, порожнини ливарної форми поділяється на окремі сполучені відсіки і великі маси рідкого металу кристалізуються на цілком певних поверхнях в значно менших обсягах. Поділ великих обсягів рідкого металу на малі частки дозволяє збільшити швидкість кристалізації злитків, знизити ступінь ліквідації домішок, усунути дефекти типу позаосевої (шнурової) ліквідації і забезпечити високу щільність литого металу. Завдяки розробленій в ІЕЗ новій металургійній технології вдалося значно підвищити ізотропність товстолистового прокату, забезпечити однакові властивості міцності виробів при будь-яких просторових наванта-

женнях. В результаті спільних робіт ІЕЗ і ВО «Азовмаш» (м. Маріуполь) вдалося розробити і налагодити виробництво високоякісних великих злитків на основі АКМ і прокатати напівфабрикати для відповідальних конструкцій [22].

У кінці 1980-х років розгорнулася підготовка до освоєння континентального шельфу північних морів СРСР. Керівництво країни доручило ІЕЗ взяти участь у реалізації цього унікального проекту. Спільно з ВНДП Морнафтогазпром (м. Москва) і декілька інших академічних та галузевих інститутів співробітники ІЕЗ (Е. Ф. Гарф, В. С. Гиренко, В. І. Новиков) брали провідну компетентну участь у розробці відомчих будівельних норм «Проектування кригостійких стаціонарних платформ» – ВСН 41.88», введених в дію в 1989 році [23].

У 1989 році на шельфі Печорської губи Баренцева моря на відстані 60 км від берега на глибині 20 метрів було відкрито нафтове родовище (запаси – 83,2 мільйона тонн). Актуальність створення спеціальних сталей і технологій для майже криогенних конструкцій для Б. Є. Патона завжди була очевидна. В архіві ІЕЗ зберігаються десятки протоколів доручень компетентним виконавцям. У 1990 р. галузеві НДІ Міністерства суднобудівної промисловості СРСР приступили до розробки завдань на технічні проекти, і Ленінградські спеціалісти звернулися за допомогою до Б. Є. Патону. Слід зазначити, ще в 1960-х роках для впровадження розробок СЕМ в суднобудування була організована спільна лабораторія ІЕЗ імені Є. О. Патона – ЦНДІ «Прометей», яку в різний час очолювали наукові співробітники ІЕЗ Я. Ю. Компан, О. Г. Богаченко, В. Я. Саєнко. У середині 1980-х років ІЕЗ спільно з галузевими інститутами Міністерства суднобудівної промисловості СРСР ЦНДІ «Прометей», ЦНДІ імені О. М. Крилова, металургійним комбінатом «Азовсталь» та Інститутом проблем лиття АН УРСР розробили для об'єктів ВМФ принципово нову багат шарову високоміцну листову сталь, яка отримала назву «квазіпласт». Сталь «квазіпласт» має підвищену (на 15–20%) динамічну міцність і в'язкість в порівнянні з гомогенним металом того ж хімічного складу [24]. Ці нові сталі були використані не тільки для військо-

вого кораблебудування, а й для будівництва ряду інших конструкцій, в тому числі – МНП

Протокол наради у директора № 1168 22 грудня 1990 р: Слухали: Створення «Льодових островів», що цілий рік працюють в арктичних умовах. Вирішили: 1. Вважати за необхідне взяти участь у цій роботі разом з ЦНДІ «Прометей», ЛПБМ «Рубін» та іншими організаціями. 2. Взяти до відома, що перший «Льодовий острів» повинен бути пущений в експлуатацію в 1993 р. 3. Листи, необхідні для найбільш навантажених частин острова, виготовляти з високоазотистих сталей, одержуваних на печі дуго-шлакового переплаву. 4. Розробити пропозиції по нанесенню захисних покриттів на ті частини «острова», які піддаються змінному змочуванню морською водою. 5. Розробити пропозиції щодо захисту «льодового пояса» методом штучного заморожування льоду [25].

У 1990 р. фахівцями ІЕЗ імені Є. О. Патона (О. К. Назаренко, В. Є. Локшин, А. М. Татаркін та ін.) спільно з ЦНДІ «Прометей» (С.-Петербург, РФ) і Північного машинобудівного підприємства (ВАТ «ВО» Севмаш» м. Северодвінськ, Архангельська область, РФ) під керівництвом Б. Є. Патон було завершено створення комплексу унікальних установок для електронно-променевого зварювання в мобільному вакуумі і в камерах об'ємом 500 і 800 м³ великогабаритних вузлів бурових установок, що працюють в умовах шельфу регіонів Півночі і Далекого Сходу.

Для видобутку нафти на шельфі в грудні 1995 р. на верфі ВАТ «ВО»Севмашзавод» почалося будівництво морської кригостійкої стаціонарної платформи (МКСП) «Прирозломна». Була виконана унікальна робота – побудовані 4 суперблока, кожен за розмірами і масою приблизно відповідає найбільшою в світі атомному підводному човні «Акула». З цих плаваючих суперблоків необхідно було зробити міцну герметичну конструкцію, забезпечити надійність споруди в екстремальних умовах. Добудовували МКСП в акваторії судноремонтного заводу філії ВАТ «Центр судноремонту» Зірочка». А проблема полягала в тому, що під водою потрібно було зварити стикові з'єднання високоміцної сталі товщиною 3 м, та ще й плакованої корозійностійким шаром.

Але ще з 1960-х років ІЕЗ впроваджував на підприємствах Северодвінську новітні технології, в тому числі і зварювання під водою спеціальними апаратами та спеціальної порошковим дротом [26].

В ІЕЗ цю технологію демонстрували в 1983 р. академіку Є. П. Веліхову (за пропозицією якого і будувалися арктичні бурові споруди). З мінімальними витратами під водою виконали понад 15 кілометрів зварних швів. На платформі була зварена бурова вишка, були встановлені житловий модуль, технологічне обладнання відвантажувальні пристрої, обладнання, механізми, апаратура та ін. [27]. 26 серпня платформу висотою 99 м, масою близько 85 тисяч тонн встановили на дні моря, безпосередньо на родовище Приразломне. Її основа – підводний кесон розмірами 136 м на 126 м одночасно є буфером між свердловинами і відкритим морем, вміщує для тимчасового зберігання 126 тисяч тонн нафти. Згідно з нормативами термін експлуатації МКСП «Прирозломна» – 25 років. Спеціальні сталі для корпусу і опорного підґрунтя платформи, що були виготовлені по технологіям СЕМ, забезпечили надійність експлуатації у важких природних умовах в районі видобутку. Перша партія арктичної нафти була відвантажена в квітні 2014 року, а у вересні 2014 на МЛСП «Прирозломна» був здобутий мільйонний барель нафти [28, 29]. Нафта з цього родовища (як і із подібних майбутніх), добута технікою, створеної за українськими технологіями.

ІЕЗ імені Є. О. Патона забезпечив виготовлення ще однієї морської арктичної конструкції. У 1996 році в цехах заводу «Зірочка» (Северодвінськ). почалося будівництво плаваючої самопідйомної несамохідної установки «Арктична» для буріння до дванадцяти експлуатаційних і розвідувальних свердловин на газ і нафту на глибинах до 100 метрів. При цьому глибина свердловин може досягати позначки 6,5 кілометрів. Це спорудження, довжиною корпусу 88 метрів, шириною 66 метрів, висотою борту 9,7 метра має загальну вагу понад 16 тисяч тонн. Платформу підтримують три опорні колони висотою 139 метрів. «Арктична» – є першою в пострадянських країнах розвідувальною морською буровою установкою, що призначена працювати у важких

північних умовах в акваторії Карського моря при зовнішній температурі до -30° . (Очевидно – може працювати і на шельфах інших морів світу). Северодвинський комплекс оборонних заводів («Зірочка» і «Севмаш») зумів побудувати високотехнологічні масштабні споруди для морського видобутку газу та нафти завдяки застосуванню високих наукоємних технологій металургії та зварювання спеціальних сталей, розроблених в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України. Ще з початку 1960-х років співробітники ІЕЗ почали впроваджувати в військово-суднобудування, зокрема, в заводи м. Северодвинська новітні технології зварювання і спеціальні металеві сплави.

Отже, морські нафтові платформи являють собою складні зварні конструкції. Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України взяв провідну участь у проектуванні конструкцій і використовував досвід вирішення аналогічних складних завдань теоретичного та експериментального характеру. Були розроблені раціональні форми трубчастих вузлів, досліджена їх технологічна та експлуатаційна міцність.

У Інституті електрозварювання Є. О. Патона було розроблено технології електрошлакового переплаву, що значно підвищило експлуатаційні якості конструкційних сталей. Досліджено вплив анізотропності сталевого прокату на працездатність і дефектостійкість

У вирішенні проблем забезпечення спеціальними сталями морських стаціонарних платформ і розробки технології зварювання брали участь Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона і металургійні підприємства України, зокрема було налагоджено виробництво високоякісних великих злитків армованих квазімонолітних металів і прокату з них напівфабрикатів.

Реалізувати унікальний проект криготійких стаціонарних платформ вдалося завдяки участі наукового і промислового потенціалу України. Спільно з низкою академічних та галузевих інститутів співробітники Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона розробили будівельні норми, що були введені в дію в 1989 році.

Стаціонарні і пересувні платформи для морського видобутку газу та нафти спорудже-

ні із застосуванням наукоємних технологій металургії та зварювання спеціальних сталей, розроблених в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона.

Список використаних джерел

1. Патон Е. О. К вопросу о сварных железнодорожных мостах / Е. О. Патон, В. В. Шеверницкий // Сб. тр. по автомат. сварке под флюсом. — 1948. — № 1. — С. 7—14.
2. Патон Б. Е. Электрошлаковый переплав сталей и сплавов в медном водоохлаждаемом кристаллизаторе / Б. Е. Патон, Б. И. Медовар, Ю. В. Латаш. — Автоматическая сварка. — 1958. — № 11. — С. 5—15.
3. Сварка в СССР : в 2-х томах. — М. : Наука, 1981. — Т. 1. — 533 с. — Т. 2. — 494 с.
4. Освоение нефтяных месторождений Западной Сибири. — М. : Недра, — 1972. — 182 с.
5. Нефтяные камни. Библиографический справочник (за 1962–1971 гг.). — Баку, 1971. — 12 с.
6. Мадатов Н. М. Подводная сварка и резка металлов / Н. М. Мадатов. — Л. : Судостроение, 1967. — 164 с.
7. Тамарина И. А. Влияние рафинирующих переплавов на характеристики надежности конструкционной стали: автореф. дис. ... канд. техн. наук. — М., 1974. — 32 с.
8. Гарф Э. Ф. Исследования и методы расчета статической прочности узловых сварных соединений решетчатых конструкций из цилиндрических труб / Э. Ф. Гарф. - М. : ВНТГОЭТ, 1991. — 68 с. — (Обзор. информ. Сер. «Техника и технология добычи нефти и обустройство нефтяных месторождений»).
9. Гиренко В. С. Анализ влияния остаточных напряжений на прочность сварных соединений / В. С. Гиренко // Автоматич. сварка. — 1975. — № 2. — С. 1—5.
10. Пашин В. М. Флот. Судостроение. Наука. Размышления о путях развития / В. М. Пашин. — СПб. : ЦНИИ им. акад. А. Н. Крылова, 2012. — 598 с.
11. Архів ІЕЗ ім. Є. О. Патона, Фонд 1. Протоколи нарад, Справа НДДР 1980, л. 42.
12. Гарф Э. Ф. Оценка сопротивляемости трубчатых сварных узлов усталостному разрушению в морской воде / Э. Ф. Гарф, А. Е. Литвиненко, В. В. Зайцев // Автомат. сварка. — 1985. — № 12. — С. 10—12.
13. Богаченко А. Г. К вопросу о качестве сталитипа 20ГНМА электрошлакового переплава / А. Г. Богаченко, Ю. П. Штанько, В. Л. Артамонов [и др.] // Проблемы спецэлектрометаллургии. — 1977. — Вып. 6. — С. 16—21.
14. Медовар Б. И. Электрошлаковая технология за рубежом / Б. И. Медовар, А. К. Цыкуленко, А. Г. Богаченко [и др.]. — К. : Наук. думка, 1982. — 320 с.
15. Гиренко В. С. Анализ влияния остаточных напряжений на прочность сварных соединений / В. С. Гиренко // Автоматическая сварка. — 1973. - № 2. — С. 1—3.
16. Сварные строительные конструкции : в 3 т. / под ред. чл.-корр. НАН Украины Л. М. Лобанова. — К. : Изд. ИЭС им. Е. О. Патона, 1997. — Т. 2: Типы конструкций. — 680 с.
17. Рабкина М. Д. Слоистое, слоисто-хрупкое и слоисто-вязкое разрушение сварных соединений / М. Д. Рабкина // Проблемы прочности. — 1987. — № 3. — С. 70—76.

18. Гарф Э. Ф. Особенности проектирования металлических конструкций из труб / Э. Ф. Гарф // Техническая диагностика и неразрушающий контроль. — 2003. — № 4. — С. 11—17.
19. Авторское свидетельство СССР № 529784. Способ переплава расходоуемого электрода / Б. Е. Патон, Б. И. Медовар, В. И. Лакомский [и др.]. — Заявл. 9.08.1974 г. Опубл. Б. И. № 20. — 1982.
20. Патон Б. Е. Новый подход к получению и разработке многослойных материалов из низко- и среднелегированных сталей / Б. Е. Патон, Б. И. Медовар, В. Я. Саенко [и др.] // Проблемы спец. электрометаллургии. — 1981. — Вып. 10. — С. 3—7.
21. Патон Б. Е. Новые конструкционные металлические материалы - АКМ (армированные квазимонолитные) и КСМ (квасислоистые) / Б. Е. Патон, Б. И. Медовар // Изв. АН СССР. Сер. Металлы. — 1981. — № 3. — С. 17—24.
22. Чепурной А. Д. Получение крупнотоннажных полых слитков АКМ для изготовления корпусов транспортных контейнеров / А. Д. Чепурной, Б. И. Шукстуский, В. Я. Саенко [и др.] // Спец. электрометаллургия. — 1992. — Вып. 70. — С. 30—33.
23. Временные указания по проектированию стальных конструкций из сталей высокой прочности. СН 347-66. — М.: Стройиздат, 1967. — 37 с.
24. Авторское свидетельство СССР № 280147 с приоритетом от 27.07.1987 г. Авторы: Б. Е. Патон, Б. И. Медовар, В. Я. Саенко [и др.].
25. Архів ІЕЗ імені Є. О. Патона, Фонд 1. Протоколи нарад, Справа НДДР 19861990, л. 185.
26. Максимов С. Ю. Структура и свойства металла, наплавленного под водой порошковой проволокой с никелевой оболочкой // Автоматическая сварка. — 2003. — № 4. — С. 19—22.
27. Технология изготовления ледостойких стационарных платформ и их технико-экономические показатели / Р. Г. Губайдуллин, И. В. Сидоров, А. К. Тиньгаев, М. Р. Губайдуллин [и др.]. // Технология судостроения. — 1990. — № 9. — С. 46—49.
28. Судместад О. Изготовление платформ для установок в Печорском море / О. Судместад, А. Возден, Й. Скер // Газовая промышленность. — 2000. — № 11. — С. 22—27.
29. Будниченко М. А. «Приразломная» - пионер Арктики / М. А. Будниченко // Биржа. — 2010. — № 4 (34). — С. 3—4.

A. LYUTY

Zaporizhzhia

CONTRIBUTION OF SCIENTISTS AND METALLURGISTS OF UKRAINE IN THE CREATION OF OFFSHORE OIL ENGINEERING

Since 1960 the E. O. Paton Electric welding institute (EWI) started the development of electroslag remelting steel for use in marine conditions. In the 1970-s in EWI was set up a special laboratory for structural design and technology of welding offshore factories in Baku and Astrakhan. Experience in building complex structures was used for the construction of offshore structures. Methods of calculation basis of underwater structures was developed. Ukrainian scientists worked in the factories of Vyborg, Kaliningrad. Experts IES completed special studies for "British Petroleum." In collaboration with industry the EWI has established a special laboratory for the implementation of welding and electrometallurgy of steel and titanium in shipbuilding. The results of these works were used in the construction of ice-resistant offshore platforms: fixed «Prirazlomnaya» and exploration «Arctic» in Severodvinsk. For the ice-resistant structures in the EWI was created technology and was production of quasimonotone castings. The technology of rolled steel was mastered and refined in steel mills Dnepropetrovsk, Zaporozhye and Mariupol. For underwater welding was applied technology and materials of Ukrainian scientists.

Key words: oil, offshore oil platform, electrometallurgy, Arctic equipment, welded construction, history of technology, Paton Electric Welding institute, ship-building factory.

А. П. ЛЮТИЙ

г. Запорожье

ВКЛАД УЧЕНЫХ И МЕТАЛЛУРГОВ УКРАИНЫ В СОЗДАНИЕ МОРСКОЙ НЕФТЕДОБЫВАЮЩЕЙ ТЕХНИКИ

С 1960-х годов в Институте электросварки имени Е. О. Патона началось разработка электрошлакового переплава сталей для эксплуатации в условиях моря. В 1970-х годах в Институте электросварки имени Е. О. Патона была создана специальная лаборатория по проектированию и внедрению технологий сварки и электрометаллургии сталей в строительство морских нефтяных платформ. Результаты работ были использованы на заводах в Баку, Астрахани, Северодвинске и др. Для ледостойких конструкций в Украине создана технология и организовано производство квазимонолитных отливок. Технология стального проката была освоена и усовершенствована на металлургических заводах Днепропетровска, Запорожья и Мариуполя.

Ключевые слова: добыча нефти, морская нефтяная платформа, электрометаллургия, арктическая техника, сварная конструкция, история техники, Институт электросварки имени Е. О. Патона, судостроительный завод.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 947.084.3/6(477.82)

Я. М. МАРТИНЮК

м. Луцьк
mart.sn@ukr.net

УЧАСТЬ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗБУДОВІ МІСТ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

Пропоноване дослідження стосується того історичного періоду, коли частина західноукраїнських земель, у тому числі Західна Волинь, входили до складу Другої Речіпосполитої. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період, надзвичайно насичений різноманітними подіями в економічному, суспільно-політичному, культурному житті краю. Одним із таких явищ є становлення та функціонування на Волині інституту територіального самоврядування. У статті розглянуто шляхи та методи роботи самоуправ, підкреслено значення досвіду самоврядних інституцій, визначено основні помилки та прорахунки у їх діяльності.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, міське самоврядування, гміна, сеймик, магістрат.

Вивчення проблеми становлення та функціонування на Волині в міжвоєнний період інституту самоврядування викликано цілою низкою причин. По-перше, територіальне самоуправління відіграло важливу роль у житті Волинського воєводства. У кожному повіті і гміні, сільській громаді та місті краю існували виборні органи, котрі були покликані виконувати відповідні завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. По-друге, у 20–30-х роках українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими, що також позначилось на структурі і діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, в час, коли формується нова система територіального управління нашої держави, налагоджуються і встановлюються шляхи та механізми вирішення найгостріших проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, науковий аналіз історичного досвіду окремих регіонів України стає особливо необхідним. Отже, окрім суто наукового інтересу, актуальність піднятої проблеми зумовлена також практичними потребами сьогодення.

Слід відмітити, що найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних з історією створення та діяльності інституту самоврядування як на Волині, так і загалом у Другій Речіпосполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. В сучасній польській історіографії є низка публікацій з окремих проблем історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також статті, при-

свячені конкретно діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі [8; 9; 10; 11; 12; 14; 15].

Огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на наявність низки праць польських науковців, у яких висвітлюються проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині у міжвоєнний період, у вітчизняній історіографії на сьогоднішній день немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання. Авторка поставила за мету висвітлити основні напрями і форми діяльності самоврядних інституцій у галузі розбудови міст Волинського воєводства, з'ясувати наслідки діяльності самоуправ у краї, показати здобутки та прорахунки їх роботи саме у цій сфері.

У другій половині 1930-х рр. Волинське воєводство перетворилось на великий будівельний майданчик. Правові підстави для міського будівництва надавало розпорядження, видане міністерством громадських робіт Речіпосполитої 7 липня 1919 р. [1, 34]. Головною метою цього розпорядження було забезпечення гарантованого впливу самоуправ на хід і розвиток міського будівництва, з одного боку, та кваліфікованого його здійснення – з іншого. Єдиною умовою, при дотриманні якої державна адміністрація могла доручити керівництво будівельними справами органам самоврядування, було створення так званих технічних служб, очолюваних спеціалістами-архітекторами, затвердженими міністерством громадських робіт. Така специфічна галузь як

будівництво потребувала, звичайно, кваліфікованих фахівців та відповідним чином організованих інституцій.

Основний обсяг питань у будівельній галузі покликані були вирішувати повітові архітектори як кваліфіковані та компетентні спеціалісти. До їх обов'язків належало: затвердження проектів та надання дозволу на проведення всіх будівельних робіт; здійснення технічного контролю за реалізацією проектів забудови не виділених з повіту міст; нагляд за існуючими приватними будівлями, а також за всіма архітектурно-будівельними роботами, котрі виконуються міськими та сільськими гмінами повіту; надання професійної допомоги міським та сільським гмінам у будівництві [1, 34]. У Луцьку, Рівному та Ковелі, тобто так званих містах, виділених з повіту, за дозволом міністерства громадських робіт обов'язки повітового архітектора міг виконувати міський архітектор.

Виділені міста, згідно із законодавством, обов'язково повинні були мати також «належним чином організовані» будівельні управління як органи наглядової влади першої інстанції [1, 35]. Всі функції їм передавались воєводською дирекцією громадських робіт – останньою інстанцією у вирішенні місцевих будівельних та архітектурних питань. Саме дирекція здійснювала нагляд за діяльністю повітових та міських архітекторів, будівельних управлінь виділених міст та надавала фахову допомогу в будівництві гмінним самоуправам. Наприклад, 4 березня 1930 р. луцький повітовий староста в листі до воєводського управління повідомляв, що «напередодні весняного сезону санітарний стан міста Луцька є загрозливим», звернули особливу увагу на незадовільний стан бруківки та недотримання плану забудови міста. З огляду на це, воєводська дирекція громадських робіт запропонувала магістрату «з метою впорядкування вулиць і дворів, а також усунення недоліків у забудові Луцька» провести засідання з участю представника дирекції, на якому було б опрацьовано загальний план розвитку міського будівництва [4, 4].

Отже, міське будівництво у воєводстві здійснювалось згідно із спеціально розробленими планами. Першим кроком міських властей був обмір, а потім врегулювання забудови вулиць і площ. Ця робота завершилась у всіх

повітових містах ще до початку великої економічної кризи. До 1929 р. технічну документацію було виготовлено у Луцьку, Рівному, Острозі, Кременці, Ковелі, Олиці і Здолбунові [12, 60]. Однак це стосувалось і містечок, і навіть сіл воєводства: «Необхідно виконувати спрощені плани вимірювання сіл, щоб забезпечити їх належну забудову, що має особливе значення з точки зору гігієни та протипожежної безпеки. Витрати, пов'язані з цим, можуть становити 200–300 злотих на село» [2, 5].

До розробки та втілення будівельних планів міські гміни приступили лише в 1929 р., керуючись при цьому розпорядженням міністра громадських робіт [2, 4]. Одним із перших кроків міських властей був обмір та врегулювання забудови вулиць та площ. На засіданні воєводської технічної ради, яке відбулось 17 листопада 1931 р. під керівництвом директора громадських робіт інженера Ф. Ксежопольського було прийнято рішення, що «рада визнає справу обміру міст справою першочерговою, необхідною з огляду на потреби міського господарства, важливістю якої є не меншою порівняно з іншими завданнями» [5, 38]. Одночасно наголошувалось, що на території Волинського воєводства обміру найбільше потребували такі міста, як Ковель (вартість обміру 130 тис. злотих), Володимир (63 тис. злотих), Кременець (41 тис. злотих), Дубно (68 тис. злотих) і Здолбунів (22 тис. злотих) [5, 37].

Отож, уже в перше повоєнне десятиліття у всіх містах Волині проводились роботи щодо брукування вулиць і викладення бетонних тротуарів. Наприклад, у Луцьку було оновлено 40 тис. м² бруківки і покладено 21 тис. м² нової, прокладено 13 тис. м² тротуарних плит. У Здолбунові – 40 тис. м² бруківки і 11 тис. м² тротуарів, в Олиці відповідно 7,5 тис. м² і 1,5 м², в Острозі близько 2,5 км бруку [4, 91]. Роботи щодо брукування вулиць велись безпосередньо аж до початку Другої світової війни.

Поряд з цим проводились роботи для покращення загального вигляду міст. Насамперед закладались парки, сквери, вулиці засажувались деревами, а на завершальному етапі будувались рекреаційні зони і спортивні майданчики. Зокрема, в 30-ті роки був закладений парк площею 5 га у Ковелі, на території якого споруджено стадіон, парашутну вежу,

байдарочну трасу, а також збудовано стадіон і пляж у Костополі [12, 58].

Одним із завдань, які поставила державна адміністрація перед самоврядуванням, була активна робота для покращення санітарного стану міст та сіл воєводства (закон від 19 липня 1919 р.). У зв'язку з цим гміни зобов'язані були піклуватись про чистоту повітря, ґрунту, води, гігієну помешкань і т.п. Передусім необхідно було звернути увагу на ті засоби, котрі б запобігали виникненню та поширенню інфекційних захворювань. Це передбачало насамперед забезпечення населення придатною для вживання питною водою, тобто водогоном; а також будівництво каналізаційної мережі; створення низки гігієнічних закладів для громадського користування (лазень, туалетів і т. п.); утримання в належному санітарному стані міських торгів, ринків, боєнь і т. п. Усі ці заходи були необхідними з огляду на те, що санітарний стан населених пунктів воєводства залишався на досить низькому рівні. Досить поширеними були випадки спалаху епідемій інфекційних захворювань, спричинених відсутністю придатної для вживання питної води. Запобігти цьому повинно було будівництво коштом самоуправ мережі громадських криниць. Вартість спорудження навіть однієї криниці була досить високою і становила, наприклад, у 1938 р. 10 тис. злотих. Саме тому кількість приватних криниць була значно більшою, ніж громадських, побудованих органами повітового самоврядування. Наприклад, на території Горохівського повіту було 9400 приватних колодязів і лише 96 громадських [13, 94].

Однією із державних інстанцій, зобов'язаних стежити за належним санітарним станом міст, була поліція. Саме згідно із донесеннями її комісаріатів воєводське управління видавало розпорядження самоуправам про доцільність вжиття тих чи інших санітарних заходів. У відповідь на це міське самоврядування, виконуючи розпорядження державної адміністрації, розпочинає у 1927 р. власним коштом будівництво в Ковелі каналізаційної мережі, водогону та артезіанських свердловин, брукування його вулиць та площ. У кінці 20-х рр. органи міського самоврядування розпочали будівництво каналізаційної мережі й водогонів у Луцьку, Рівному, Кременці, Ковелі. На це

будівництво виділялись великі кошти. Лише у Луцьку в 1928 р. планувалось виділити 100 тис. злотих. Проте велика економічна криза загальмувала втілення в життя планів розбудови міст воєводства. Роботи відновились лише через декілька років. Однак слід зазначити, що їх так і не було повністю втілено в життя і до 1939 р. заплановані роботи ніде не завершилися [6, 5].

Однією з умов змін життя міст Волині була організація торгівлі за західними зразками. З цією метою міські власті розпочали боротьбу із єврейськими лотками і торговими будками, наказували зносити будівлі, які перебували в поганому технічному стані. В 30-х рр. були розроблені плани будівництва великих критих ринків, до яких мали перейти вуличні торговці. Одночасно міські власті заохочували підприємців і купців, які вкладали кошти у будівництво крамниць та закладів служби побуту європейського рівня. Здебільшого в 30-х роках на центральних вулицях Луцька, Рівного, Ковеля, Дубна, Володимира-Волинського появилось багато красивих промислових і продовольчих магазинів, розрахованих на вимогливих і заможних покупців.

Вартими уваги є зусилля самоуправління щодо забезпечення умов роботи інституцій, необхідних з точки зору потреб міського організму. Це будинки для протипожежної і санітарної служб, а також приміщення громадського призначення. 26 квітня 1930 р. виконавчий відділ повітового сеймику в Костополі, доповідав, що «в листопаді минулого року цілком завершено приміщення магістрату, у зв'язку з чим 15 листопада магістрат перемістився до нового власного помешкання». Окрім цього, міська рада Костополя, «з огляду на брак власних засобів, постановила виділити іншу половину приміщення магістрату під поштово-телеграфну службу [3, 10]». Одночасно зусиллями самоуправ за цей же період часу було побудовано приміщення староства у Ковелі та магістрату в Горохові. У 1938–1939 рр. здано в експлуатацію телефонний комунікаційний центр і автобусну станцію в Луцьку [7, 91].

Отже, доробок міських самоуправ у господарській сфері життя регіону є помітним. У першу чергу це стосувалось розбудови волинських міст, яка успішно здійснювалась орга-

нами самоврядування в міжвоєнний період. Саме завдяки їх інвестиціям та капіталовкладенням з кінця 1920-х рр. у містах і містечках воєводства поживались будівельні роботи. За відносно короткий період часу з ініціативи місцевого самоуправління у містах було розпочато брукування вулиць, спорудження каналізаційної мережі, водогонів, громадських криниць, збудовано ряд нових шкільних приміщень, медичних та санітарно-гігієнічних закладів. Зусиллями самоуправ було зроблено перші кроки в напрямі належної організації торгівлі в містах, забезпечення їх протипожежної безпеки, покращення загального санітарного стану населених пунктів. Органи як міського, так і територіального самоврядування, незважаючи на відчутний брак коштів та кваліфікованих спеціалістів, докладали всіх зусиль для того, щоб забезпечити найнеобхідніші потреби місцевого населення.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 702.
2. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 1176.
3. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 1817.
4. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 1. — Спр. 1848.
5. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 2. — Спр. 539.

I. MARTYNYUK

Lutsk

PARTICIPATION OF THE SELF-GOVERNING BODY'S IN THE REBUILDING OF THE CITIES IN VOLYN PROVINCE

The proposed study relates to the historical period when some lands, including Western Volyn, were part of Poland. This relatively short period of chronologically extremely rich variety of events in the economic, social, political and cultural life of the region. One such aspect is the establishment and functioning of Volyn in a designated historical period self-governing institute. The main directions and forms of the self-governing body's activity are investigated in the article. The results of their activities in the region are highlighted, and the achievements and shortcoming of the job are defined also.

Key words: Volyn province, the territorial government, municipal government, gmina, Sejmik, magistrat.

Я. Н. МАРТЫНЮК

г. Луцк

УЧАСТИЕ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ В РАЗВИТИИ ГОРОДОВ ВОЛЫНСКОГО ВОЕВОДСТВА

Предлагаемое исследование касается того исторического периода, когда часть западноукраинских земель, в том числе Западная Волынь, входили в состав польского государства – Вторая Речь Посполитая. Этот относительно короткий в хронологическом отношении период, чрезвычайно насыщен разнообразными событиями в экономической, общественно-политической, культурной жизни края. Одним из таких явлений является становление и функционирование на Волыни института территориального самоуправления. В статье рассмотрены пути и методы работы самоуправления, подчеркнута значимость его опыта, определены основные ошибки и просчеты в деятельности.

Ключевые слова: Волинское воеводство, территориальное самоуправление, городское самоуправление, гмина, уезд, сеймик, магистрат.

6. ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9-а. — Спр. 591.
7. Менджецький В. Цивілізаційні і соціотопографічні переміни в містах Волинського воєводства (1921–1939 рр.) // *Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції (27–29 листопада 1995 року)*. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 89–91.
8. Antczak S. Samorząd miejski Poznania w latach 1919–1933 / S. Antczak // *Kron. M. Pozn.* — 1996. — № 1. — S. 288–300.
9. Chojecka E. Śląskie tradycje samorządowe / E. Chojecka // *Myśl Protestantska*. — 1997. — № 1. — S. 25–31.
10. Dalecki M. Ustrój samorządowych władz miejskich Przemysła w latach 1918–1939 / M. Dalecki // *Rocznik Przemysłowy*. — 1997. — Т. 33. — S. 73–80.
11. Łuczak B. Kształtowanie się samorządu terytorialnego / A. Łuczak // *Dyrektor Szkolny*. — 1995. — Nr 12. — S. 2–14.
12. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. — 202 s.
13. Powiat Horochowski. Jego możliwości i potrzeby. — Horochow: Nakładem wydziału powiatowego w Horochowie, 1939.
14. Siwierski A. Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918–1990 / A. Siwierski // *Zeszyt Naukowy Ekonomiczny*. — 1994. — Z. 20. — S. 45–53.
15. Szwed R. Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919–1939 / R. Szwed. — Częstochowa, 1993. — 133 s.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(477.87):"1947":324

В. В. МІЩАНИН

м. Ужгород

mistschanyn@mail.ru

ПЕРШІ РАДЯНСЬКІ ВИБОРИ НА ЗАКАРПАТТІ В РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ (9 ЛЮТОГО 1947 р.): АНАЛІЗ, ХІД ТА РЕЗУЛЬТАТИ

У статті мова йде про вибори до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 року. Вказується на роль і місце агітації і пропаганди спрямовану на показ переваг радянського законодавства і радянської влади загалом, роль органів державної безпеки у організації і проведенні перших радянських виборів у краї. Вказано на факти невдоволення населення радянським виборчим законодавством та окремими заходами радянської влади. Вибори до Верховної Ради Української РСР, порівнюються з першими радянськими виборами на Закарпатті – виборами до Верховної Ради СРСР, які відбулися в лютому 1946 р.

Ключові слова: Закарпатська область, вибори, Радянський Союз, Українська РСР, виборча комісія, агітація, законодавство, влада.

18 лютого 1947 р. в м. Ужгороді відбулися збори обласного партійного активу Закарпатської області на які виносилося лише одне питання: «Підсумки виборів до Верховної Ради УРСР і завдання парторганізацій». Головний доповідач – секретар обкому КП(б)У Г. Пінчук.

На зборах були присутніми міських і окружних комітетів КП(б)У, редактори окружних газет, начальники окружних відділів МВС та МДБ, директори і секретарі партійних організацій великих підприємств, директори МТС, окремі секретарі партійних організацій сіл, обласний компартійний актив [1, 1]. Регламент зборів передбачав 1,5 години на виступ доповідача, 10 хвилин на обговорення, з перервою через дві години на 15 хвилин. В обговоренні виступило 23 учасників зборів [2, 1–2].

У прийнятій на зборах резолюції вказувалося, що «блок комуністів і безпартійних 9-го лютого, в день виборів одержав нову, блискучу перемогу. 99,97% всіх виборців прийняло участь у виборах депутатів верховної Ради УРСР, з них 98,58% віддали свої голоси кандидатам сталінського блоку комуністів і безпартійних» [2, 3]. Така однастайність голосування мотивувалася тим, що радянська влада користується безмежною народною підтримкою, що Радянський Союз міцний як ніколи тощо.

Вибори до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.) на території краю висвітлювалися

науковцями переважно в контексті радянської Закарпаття. Про це писали як і радянські дослідники (Л. Бахматова [3], О. Кірсанова [4]), так і дослідники часів незалежності України (І. Гранчак, І. Поп [5], І. Шершун, В. Лемак [6]). Більш детально і об'єктивно проаналізували вибори до Верховної Ради сучасні дослідники М. Макара [7], Ю. Остапець та М. Токар [8].

Метою статті є дослідження етапу підготовки та процесу проведення виборів до Верховної Ради УРСР у 1947 р. у Закарпатській області; з'ясування ролі агітації та пропаганди радянського керівництва для досягнення потрібного комуністам результату виборів; порівняння виборчого процесу та результатів виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) та до Верховної ради УРСР (9 лютого 1947 р.).

Верховна Рада УРСР була однопалатним парламентом, найвищим органом державної влади і єдиним законодавчим органом республіки. Формально вона обиралась безпосередньо громадянами Української РСР шляхом загальних прямих виборів при таємному голосуванні (1 депутат від 100 тисяч виборців). На практиці ж цей процес здійснювався під жорстким контролем правлячої комуністичної партії, яка монополізувала все суспільно-політичне життя в країні. Термін повноважень Верховної Ради був чотири роки. Серед її депутатів переважали члени компартії (62–69% від загальної кількості). Інші вважалися безпартійними.

Верховна Рада Української РСР обирала підзвітну їй Президію, утворювала уряд УРСР – Раду Міністрів УРСР та обирала Верховний Суд УРСР. Народними депутатами обиралися голови облвиконкомів та частково їхні заступники, перші чи другі секретарі обкомів, вищий командний склад розташованих на території України військових округів. До повноважень ВР належало право змінювати Конституцію УРСР та приймати нову, видавати та затверджувати народногосподарські плани та Державний бюджет Української РСР, надавати право громадянства УРСР тощо. Сесії Верховної Ради скликалися Президією двічі на рік. Також за розсудом Президії, або за вимогою третини депутатів могли скликатися позачергові та урочисті (присвячені визначним датам) сесії. Верховна Рада утворювала постійні і тимчасові комісії. Закони приймалися більшістю голосів депутатів, які брали участь у засіданні ВР [8, 114–115].

Як і на перших радянських виборах на Закарпатті (до Верховної Ради СРСР), які відбулися у 1946 р., головну роль у виборах до Верховної Ради УРСР зіграли агітація і пропаганда та жорсткий тиск влади, посередництвом органів державної безпеки, на виборців. Та й самі виборці вже починали розуміти, що потрібний результат комуністи все одно отримають, а не прийшовши на вибори чи наговоривши зайвого можна знайти собі неприємностей. У цьому випадку слід згадати слова Й. Сталіна, що головне не як голосують, а хто підраховує голоси.

У виборчій кампанії 1947 р. членами виборчих комісій, агітаторами та довіреними особами працювало 18688 чоловік, з них комуністів – 4624 позапартійних 14044 в т. ч. комсомольців 3685 [2, 4]. Активно залучалися до участі у виборчому процесі «незалежні» профспілки, жінки і радянська інтелігенція, особливо вчителі.

Висвітлювали виборчий процес обласні газети «Закарпатська правда», «Советское Закарпатье» та «Закарпатська Україна», а також ряд окружних газет, які «провели значну роботу по пропаганді радянського ладу, у висвітленні прав і обов'язків громадян, в агітації за кандидатів блоку комуністів і безпартійних» [2, 4]. Зауважимо, що ця агітація відбува-

лася під безпосереднім контролем окружкомів і міськкомів КП(б)У, які «конкретно допомагали а роботі агітаторів, керівників агітколлективів і зав. агітпунктами» [2, 4]. Ця допомога полягала в усуненні недоліків і покращенню відсотку попередніх виборів.

Вибори до Верховної Ради УРСР розпочалися ще наприкінці 1946 р. Стартом послужило рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 28 листопада 1946 р. «Про організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». Для керівництва обласних органів, задіяних у організації та проведенні виборів комуністи видавали спеціальні інструкції-довідники з чітким визначенням виду робіт, графіками їх виконання, призначенням відповідальних осіб, наведенням окремих статей радянського виборчого законодавства тощо. У відповідності до такого довідника до 10 грудня 1946 р. мали бути створені окружні, а до 20 грудня – дільничні виборчі комісії. До 1 січня 1947 р. мало бути закінчене складання списків виборців [9, 1].

Закінчити висунення кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР громадськими організаціями, проведення передвиборчих окружних нарад и публікація про це в пресі мало відбутися не пізніше 4 січня 1947 р. Реєстрацію кандидатів в депутати у відповідних округах слід було завершити 9 січня 1947 р. Не пізніше 14 січня 1947 р. мали бути опубліковані відомості про кожного зареєстрованого кандидата.

Окремим блоком можемо виділити інформацію, що стосувалася агітаторів. Так, до 25 грудня 1946 р. при кожній виборчій дільниці створювався агітаційний пункт, а також до 20 грудня 1946 р. – «провести окружні і кущові тритижневі семінари керівників агітколлективів і п'ятиденні семінари пропагандистів. Не рідше 2-х разів на місяць проводити кущові і дільничні семінари і наради агітаторів з обміну досвідом» [9, 2]. Для успішної роботи серед національних меншин комуністи віддрукували по 5 тисяч екземплярів «Положення про вибори у Верховну Раду УРСР» та Конституцію УРСР на угорській мові.

Головні питання пов'язані з виборами до Верховної Ради УРСР в Закарпатській області

контролювалися ЦК ВКП(б). Сюди надсилали інформації: про заходи прийняті по підготовці довиборів, про створення виборчих округів, окружних виборчих комісій та агітаційно-пропагандистській роботі (до 25 грудня 1946 р.); про створення виборчих дільниць, дільничних виборчих комісій, висуненні кандидатів в депутати (до 15 січня 1947 р.); про проведення окружних передвиборчих зборів і про хід агітації (до 1 лютого 1947 р.); про підсумки виборів (до 20 лютого 1947 р.) [9, 12].

Як же відбувався процес висунення кандидатів у депутати Верховної Ради УРСР? Чи міг простий робітник чи селянин бути висуненим до такого високого представницького органу? Про це дізнаємося із спеціальної інструкції ЦК ВКП(б) від 29 листопада 1946 р.: «Висунення кандидатів у депутати повинно виходити від імені загальних зборів робітників і службовців по кількох крупних заводах, МТС, радгоспах, закладах і загальних зборах селян, по кількох селах, включаючи і одноосібників», але «необхідно наперед визначити які заводи, заклади, колгоспи і громадські організації будуть висувати кандидатів в депутати по тому чи іншому виборчому окрузі і визначити день зборів» [9, 9]. Як бачимо, навіть якась випадковість висунення кандидата неугодного комуністам вже на первинному рівні виключалася. Як правило, єдиний кандидат був задовго до виборів визначений у високих компартійних кабінетах. У випадку коли на районний рівень все ж пройшло більше одного кандидата, а такі випадки нам невідомі, «необхідно скликати районні і окружні передвиборчі наради із представників робітників та службовців, а також представників від комуністичних організацій, профспілок, кооперативних організацій, організацій молоді та культурних товариств» [9, 10]. На таких зборах обов'язково «проходив» кандидат підтримуваний комуністами.

Як відбувалося висунення кандидатів в реальних умовах довідуємося з «Політінформації про проведені виборах по висуненню і підтримці кандидатів в депутати Верховної Ради УРСР по Рахівській окрузі». 31 грудня 1946 р. рішенням бюро окружному КП(б)У був розроблений план заходів з проведення зборів по висуненню кандидатів до Верховної

Ради УРСР. Тут же були затверджені відповідальні особи з числа працівників окружному КП(б)У, окрвиконкому та окружного партійно-радянського активу. «Для проведення зборів в селі Ясіня були затверджені секретар окр. КП(б)У т. Мащенко, секретар окрвиконкому т. Бабійчук, начальник окр. відділу МВС т. Мішін, ІІ секретар окр. ЛКСМУ т. Червінський, а також присутнім був уповноважених обкому КП(б)У т. Бондаренко і працівник окружної газети» [10, 37], – повідомляє секретар Рахівського окружного КП(б)У І. Мащенко. Ці та інші «товариші» були затверджені відповідальними за проведення зборів у всіх селах та на підприємствах округи.

А далі починалася комуністична клоунада, яка відбувалася по заздальгідь спланованому сценарію. Ось, наприклад, як відбувалися збори в с. Ясіня, Рахівської округи. Ще 2–3 січня 1947 р. «товариші» із партійного і радянського активу, закріплені за проведенням зборів по висуненню кандидатів в депутати, відбули в Ясіня для підготовки зборів. Збори розпочалися 4 січня 1947 р. о 12 год., в приміщенні сільського клубу. На них було присутніми 413 виборців. Обравши президію в складі 9 осіб, Ю. Біланюк вніс пропозицію обрати почесну президію в складі всього Політбюро ЦК ВКП(б) та Політбюро ЦК КП(б)У, а головою почесної президії обрати, звичайно ж, Й. Сталіна.

Та на цьому комуністичні ритуали не закінчилися. Після промови уповноваженого обкому КП(б)У Д. С. Бондаренка, який у своєму виступі пояснив присутнім «історичне і політичне» значення виборів, слово взяв директор Ясінянського ліспромгоспу, член ВЛКСМ, Василь Кучерук: «Вношу пропозицію першим нашим кандидатом в депутати у Верховну Раду УРСР висунути Секретаря ВКП(б), Голову Ради Міністрів СРСР, Генераліссімуса товариша Сталіна Йосипа Віссаріоновича і просити товариша Сталіна дати згоду балотуватися по нашому Рахівському виборчому округові № 403» [10 39]. Зрозуміло, що при такій ідеологічній обробці збори одноголосно підтримали цю ініціативу. Далі сценарій продовжується. Секретар первинної партійної організації села Ясіня Василь Копанчук вніс пропозицію висунути кандидатом в депутати

Верховної Ради УРСР «близького соратника великого Сталіна», Секретаря ЦК КП(б)У, голову Ради Міністрів УРСР Микиту Хрущова. Знову одностайність. Ну і нарешті дійшли до висунення реальних кандидатів по виборчому окрузі. Лікар Ясінінської поліклініка С. Ратовський озвучив кандидата в депутати – Білоуса Андрія Михайловича, голову Ясінянської сільської ради. В обговореннях виступило 6 чоловік. Це дало змогу секретарю Рахівського комітету КП(б)У І. Мащенку відзвітувати, що «збори селян села Ясіня, робітників та інтелігенції Ясінянського ліспоолмгоспу і лісгоспу пройшли на високому ідейно-політичному рівні, організовано і з великою активністю населення» [10, 40]. Внаслідок такого волевиявлення кандидатами в депутати до Верховної Ради Української РСР стали А. М. Білусяк, І. І. Демшин, С. М. Микуланинець, І. Д. Петрущак, Г. П. Пінчук, Д. П. Попович, А. А. Селянчина, І. І. Туряниця, В. І. Черничко.

Після визначення з єдиним кандидатом компартійні організації починали використовувати всі форми агітаційно-масової роботи – мітинги і збори, політичні доповіді, бесіди, лекції, агітація через пресу, кіно, радіо тощо. На окружних передвиборчих зборах на яких затверджувався кандидат у депутати, йому обирали й довірених осіб, по 1–2 на кожну виборчу дільницю. На допомогу цим довіреним особам компартійні організації підбирали досвідчених пропагандистів і агітаторів для ведення агітаційної роботи серед населення. «Міськкоми, окружками партії повинні скликати збори довірених осіб і агітаторів для інструктування їх з питань агітаційно-пропагандистської роботи на виборчих дільницях» [9, 11], – йдеться в інструкції ЦК ВКП(б). Завідувач агітпунктом також призначався і затверджувався окружкомом або міськкомом партії. В його функціональні обов'язки входило допомагати довірений особі, а також інструктувати агітаторів, які працюють на цій дільниці. Окремо, в день виборів, на допомогу дільничним виборчим комісіям слід було виділити «актив для зв'язку з виборцями і ліпшого обслуговування» [9, 12].

У рамках заходів з розгортання агітаційно-пропагандистської роботи на виборчих дільницях тільки Мукачівським міським коміте-

том КП(б)У при партійних кабінетах для керівників агітколлективів та завідувачів агітаційними пунктами, кожної п'ятниці по 3–4 години проводились семінари з «роз'яснення» радянського устрою, виборчого законодавства і «правильної» агітації. Оглянемо тематику таких семінарів: «Радянська демократія – демократія найвищого типу» (лектор Руденко), «Про організацію агітаційно-масової роботи» (лектор Костенко), «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» частина I–II (лектор Стриленко), «Про хід підготовки до Виборів у Верховну Раду УРСР, досвід роботи на агітпунктах» (лектор Костенко), «Державний і суспільний устрій СРСР» (лектор Руденко), «Сталінська п'ятирічка і пропаганда її серед виборців» (лектор Стриленко), «23 роки без Леніна під керівництвом Сталіна, вперед до нових перемог» (лектор Стриленко), «Обмін досвідом роботи на 10-ти хатках по місцю проживання виборців» (лектор Афанасьєва), «Про підсумки виконання першого року Сталінської п'ятирічки (повідомлення Держплану)» (лектор Стриленко), «Розвиток міста Мукачево в Сталінській п'ятирічці» (лектор Морєв), «Обмін досвідом в справі агітації за кандидата в депутати тов. Поповича» (лектор Афанасьєва), «Переваги радянського соціалістичного устрою над капіталістичним (лектор Руденко), «Чергові завдання агітаційної роботи на завершальному етапі» (лектор Морєв) [10, 47].

І агітатори понесли отримані знання у маси. «Агітаторами проведено на 10-ти хатках більше 10000, на агітпунктах понад 200 бесід, культурно-освітніх установах понад 4000. Всього було охоплено виборців більше 50000», – дізнаємося із звіту завідувача відділом агітації і пропаганди Мукачівського обкому КП(б)У Д. Костенко.

Комуністи активно долучали до виборчого процесу комсомол. Наприклад, 20 грудня 1946 р. в м. Мукачеві відбулося зібрання комсомольського активу міста, на якому розглядалося питання «Про завдання комсомольських організацій у підготовці до виборів до Верховної Ради УРСР». Із присутніх 205 чоловік, 15 комсомольців виступило з різних питань підготовки до виборів. Результатом стало те, що 37 комсомольських організацій

були закріплені за виборчими дільницями, до агітаційної роботи залучено 280 комсомольців. Силами комсомольців створено 10 гуртків художньої самодіяльності для «обслуговування виборців» [11, 5].

Особливу надію комуністи а справі агітації комуністи покладали на обласну та окружну пресу. «Наша обласна преса дала 38 пропагандистських сторінок про минуле й сьогодення Закарпаття. Цей матеріал для агітаторів і пропагандистів давав велику допомогу...», – вказується в документі. – Ми виконали вимогу Бюро обкому КП(б)У, щоби в пресі під час виборів широко показувати турботу партії і уряду про Закарпаття» [2, 71]. Тільки в «Закарпатській Україні під в ході передвиборчої кампанії виступило 700 виборців.

Як один із видів передвиборчої агітації у 1947 р. став показ фільмів, з одночасним проведенням агітації. У доповідній записці начальника обласного управління кінофікації Сидоренка, від 12 лютого 1947 р., читаємо: «Працювало 24 кінопредвижки і 17 кінотеатрів. Діючою мережею обстежено 31100 глядачів, дано 2133 сеансів, обслужено 292 зборів виборців і 499 сільських рад» [12, 10]. Тематика фільмів була ретельно ідеологами компарії відібрана: «Ленін і Сталін – вожді Великої Жовтневої Революції», «Роль партії більшовиків у завоюваннях Жовтня», «Соціалістичне будівництво», «Соціалістичне сільське господарство», «Партія більшовиків у Великій Вітчизняній війні», «Звірства німецьких фашистів» [12, 11].

Виборчий процес запустився. У область з округів надходять різні інформації з міст і округів Закарпатської області з приводу підготовки до виборів. Тут інформація збирається, узагальнюється, систематизується та аналізується і у вигляді різноманітних звітів направляється до вищестоящих республіканських партійних органів. Так, у відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У обласний відділ інформував, що вже 6–7 грудня 1946 р. було проведено короткотерміновий семінар зав. окружними і міськими відділами культурно-освітніх установ на тему: «Про вибори до Верховної Ради УРСР і завдання працівників культурно-освітніх закладів». У всіх округах області були проведені короткотермінові семі-

нари завідувачів клубів і хат-читалень, в який взяло участь 592 чоловік. На цих семінарах перед працівниками культурно-освітніх закладів ставилася питання про їхню участь у проведенні виборів [9 18].

У відповідності до постанови бюро обкому КП(б)У із 7 по 12 грудня по всіх округах області проведені пленуми окружкомів і міськкомів ЦК КП(б)У, на яких обговорили постанову ЦК КП(б)У «Про організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР». Для проведення окружних і міських пленумів обком КП(б)У командировав туди «відповідальних працівників» [9, 18–19].

На цей час в області було створено 615 агітколективів, які об'єднували 10735 агітаторів. Агітатори працювали на виборчих дільницях та агітпунктах. Використовувався також так званий метод 10 хаток. Понад 5 тисяч вчителів та лікарів було залучено до складу агітаторів. На підприємствах та навчальних закладах комсомольцями створювалися гуртки із вивчення Конституції СРСР в УРСР та Положення про вибори. Таких гуртків нараховувалося 465 [9, 19].

Ось як описувався приклад роботи одного із таких агітаторів комуністичними ідеологами: «На Ужгородському залізничному вузлі агітатор тов. Богданов систематично проводить з робітниками бесіди, присвячені початку виборчої кампанії. Він ознайомив робітників з Указом Президії Верховної Ради УРСР про визначення дня виборів, прочитав з ними передову газети «Правда» «Сталінська Конституція – найдемократичніша Конституція в світі» [9, 21]. Нібито після таких палких промов агітатора майстри цеху Горват та Постеляк взяли на себе зобов'язання давати півтора виробничих норми, а їх почин підтримали десятки робітників цеху.

Але були й інші факти, які комуністи пояснювали недостатністю масово-політичної роботи. «У деяких селах з боку куркульських елементів мають місце факти прояву ворожої агітації спрямованої на зрив підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР. Так, в селах Канора, Н. Ворота, Воловецького округу куркулями поширюються слухи про те, що минулі вибори до Верховної Ради СРСР, проведені

10 лютого цього року, Англією та Америкою не визнані і що ці вибори мають проходити під їх контролем» [9, 43], йдеться у довідці завідувача оргінструкторського відділу Закарпатського обкому КП(б)У А. Шаповал від 23 грудня 1946 р. У цьому та інших селах округу також поширилися слухи про те, що з 15 грудня радянська влада буде відбирати від селян свиней, а тому селянство почало масово вирізувати тварин. Скажемо, що страхи верховинців не були такими вже і безпідставними. Буквально за кілька років з початком суцільної колективізації їхня худоба була усупільнена. А тепер країни лише побоювалися колгоспів: «Люди бояться, щоби після виборів не з'явилися колгоспи, бо в колгоспі жити буде тяжко, все перейде на пайок і землі своєї не буде» [7, 41].

Ще у серпні 1946 року восьма сесія Верховної Ради Української РСР першого скликання прийняла Закон «Про доповнення ст. 18 Конституції Української РСР» у зв'язку із створенням Херсонської та Закарпатської областей. Виходячи з цього Указом Президії Верховної Ради від 26 листопада 1946 р. в Закарпатській області було 9 виборчих округів по виборах до Верховної Ради Української РСР. 14 грудня 1946 р. постановою виконкому облради затверджено склад окружних виборчих комісій у кількості 99 осіб. За національним складом: українців – 83, росіян – 7, інших національностей – 7. За соціальним складом: робітників – 20, колгоспників і селян – 17, службовців 47, інтелігенції – 15. За партійною приналежністю: членів ВКП(б) – 55, членів ВЛКСМ – 6, безпартійних – 38. Жінок в окружних комісіях – 37. Малюючи середньостатистичний портрет членів окружних комісій, то він буде приблизно виглядати як: український службовець, комуніст.

По 9 виборчих округах було організовано 694 виборчі дільниці, із них 69 військові. А це майже 10% всіх виборчих дільниць. Кількість виборчих дільниць по виборах до Верховної Ради УРСР у порівнянні з попередніми виборами збільшилася на 28. Траплялися і казуси. Так, при створенні виборчих дільниць у Воловецькій окрузі було випущене поселення Полище, яке знаходиться за 3 км від села Грабівниці. Дільниці розташувалися таким чином: у школах – 333, в клубах – 54, хатах-читальнях –

44, сільрадах – 131, в інших приміщеннях (це скоріше приміщення на території військових частин) – 63.

З 17 по 25 грудня 1946 р. окружками і міськкомками були сформовані дільничні виборчі комісії. В їх склад увійшло 5126 чоловік, із них 1746 жінок. За партійною приналежністю: членів ВКП(б) – 951, членів ВЛКСМ – 617, безпартійних – 3558. За національністю: українців – 4164, росіян – 193, угорців 577, словаків – 29, євреїв – 56, інших національностей – 107. За соціальним становищем: робітників – 552, селян і колгоспників – 2863, службовців – 1711. За освітою: з вищою і незакінченою вищою освітою – 189, з середньою і незакінченою середньою освітою – 140, з початковою – 3529 [9, 50].

На місцях підійшли з усією відповідальністю до створення комісій. Проте й так не вдалося уникнути критики обкому за формальний підхід до справи. Так, Мукачівським міськкомком КП(б)У затвердив головою виборчої дільниці Івана Головей, який подав документи на оптацію. У Берегівській окрузі с. Мала Бигань членом виборчої комісії було затверджено Імре Комарі – дяк реформатської церкви, а в с. Бовтрадь Юлій Боюс – член церковної ради [9, 51].

Агітаторами були зафіксовані поодинокі факти «ворожих виступів». Так в селі Костьова Пастіль Великоберезнянської округи, проти радянського виборчого законодавства висловилися Штибель, Керецман, Фетько. А в селі Стричава цього ж округу селянин Михайло Гайданка прямо заявив: «Я писатися не буду в список, і голосувати не піду» [10, 6].

Проте слід погодитися з твердженням М. Макари, який вважав, що велика підготовча робота партійних, радянських та громадських організацій дала свої результати. Закарпатці на виборах до вищого органу державної влади республіки в переважній своїй більшості продемонстрували підтримку нової влади [7, 40]. Значна кількість населення області досить швидко увірвала у пропаговані комуністами ідеї соціальної рівності, швидке наближення «комуністичного завтра» тощо. На виборах комуністичні ідеологи фіксували подібні прояви «великої любові» закарпатців до влади та новоспечених комуністичних вождів.

В документі читаємо: «Селянка села Тячево Поланка Ганна при вході до виборчої дільниці низько вклонилась портрету товариша Сталіна і сказала: «Я хочу віддати свій голос за тих, хто врятував наш народ і мою родину від загибелі»» [2, 10]. «Животворна ідея виборчого блоку комуністів і безпартійних, – підсумовує компартійний ідеолог, – яка себе блискуче виправдала на всіх попередніх виборах, дістала повну перемогу і на цих виборах» [2, 10].

Комуністам вдалося добитися такого бажаного для них процента. Нагадаємо, 473433 виборців взяло участь у виборах депутатів Верховної Ради УРСР (99,97%), з них 466723 (98,58%) віддали свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних [2, 11]. В 11 адміністративних округах на вибори з'явилися всі 100% виборців. На багатьох виборчих дільницях всі 100% виборців голосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. В селі Великі Лучки, наприклад, на всіх чотирьох дільницях всі виборці одногосно проголосували за комуністів [2, 13].

«Рік тому у виборах до Верховної Ради СРСР прийняло участь 98,6% виборців, – йдеться в архівному документі, – а за кандидатів до Ради Союзу Ради Національностей

голосували в середньому 89,53%» [2, 11–12]. Таким чином, порівнюючи з першими комуністичними виборами на Закарпатті, які пройшли у лютому 1946 р., бачимо досить суттєве зростання показників, особливо тих, які стосуються підтримки комуністів.

Для ліпшого уявлення наведемо дані про підсумки голосування у розрізі округів. Див.: Таблицю 1.

Та не лише позитивні для комуністичної влади моменти були зафіксовані на виборах. Так, у Хустському виборчому окрузі проти блоку комуністів та безпартійних проголосувало 818 чоловік, крім цього 530 виборців забрали з собою бюлетені, або понижили їх. У Рахівському виборчому окрузі проти проголосувало 939 чоловік і 125 порвали бюлетені, у Перечинському відповідно 517 і 111. В цих же округах було зафіксовано факти «антирадянських вилазок». В селі Порошково Перечинського округу було порвано 100 виборчих бюлетенів, з них багато демонстративно. В цьому ж селі в день виборів був вивішений портрет Хорті, були розкидані антирадянські листівки та листи із закликом не голосувати за комуністів, бо скоро прийдуть англійці і американці.

Таблиця 1

Порівняльні дані наслідків голосування до Верховної Ради СРСР 1946 р. та до Верховної Ради УРСР 1947 р. (у відсотковій кількості голосів відданих за кандидатів блоку комуністів і безпартійних) [2, 14]

№ п/п	Назва округ	Результати голосування	
		1946 р.	1947 р.
1	Берегівська	84,43%	99,84%
2	Великобerezнянська	83,74%	99,39%
3	Волівська	84,46%	96,06%
4	Воловецька	88,45%	97,13%
5	Іршавська	94,63%	98,92%
6	Мукачівська	92,03%	99,33%
7	Перечинська	85,44%	95,13%
8	Рахівська	94,27%	97,31%
9	Свалявська	91,20%	98,31%
10	Севлюшська	89,16%	98,14%
11	Тячівська	88,04%	99,01%
12	Ужгородська	77,04%	99,14%
13	Хустська	86,20%	97,72%
14	м. Ужгород	91,10%	99,33%
15	м. Мукачево	96,76%	99,32%

У селі Павлово Свалявського округу, де всього кількасот виборців, в урні виявилось 9 бюлетенів з вирваними прізвищами і 30 чистих аркушів паперу замість бюлетенів [2, 23].

На 100 виборчих бюлетенях у Мукачівській окрузі невідомими були зроблені написи «Голосую за Бенеша», «Хай живе Бенеш», «Голосую за угорців» [13, 7]. У Великоберезнянському окрузі на бюлетенях писали: «Хай живе Чехословацька республіка», «Хай живе Чехословаччина і Англія» [14, 81].

Навіть були зафіксовані факти, коли комсомольці нищили бюлетені для голосування. Це, зокрема, сталося у с. Нанково Хустської округи, де комсомолец Ковач прийшовши на виборчу дільницю з родиною в кількості 3 чоловік демонстративно порвав усі одержані бюлетені. Під підозри потрапив і член виборчої дільниці села Тячева комуніст Кушнір, який з переносною урною обслуговував хворих та інвалідів на дому. В урні виявилось 45 бюлетенів з вирізаними ножицями прізвищами депутата. У комуністів закрався сумнів, чи не сам Кушнір вирізував ці прізвища, або чи не закликав до цього виборців [2, 24]?

Серед нетипових ситуацій у с. Кам'яниця Ужгородського округу було зафіксовано факт відмови від голосування Ганни Фуксти. В розмові з односельчанами Михайло Пастеляк заявив: «Цигани грати не можуть вони сидять без хліба». Подібно висловився й Іван Фукста: «Мені треба хліб, а не голосувати» [15, 114]. Їхні слова відразу ж були донесені «куди потрібно». І в Кам'яницю виїхав куцований уповноважений з виборів та працівник МДБ.

У Великому Березному Галина Павликова, жінка окрупнованого МДБ, на виборчій дільниці № 28 в присутності виборців влаштувала скандал, висловившись «що за таємне голосування, коли відкриті кабінки, оточеном партії порушує Конституцію» [14, 81]. Вона зірвавши занавіски закрила кабінку для голосування.

З цих та інших фактів невдоволення радянською владою комуністи роблять висновок: «Треба піднести пильність партійних, радянських органів. Ми повинні пам'ятати вказівки товариша Сталіна про те, що чим більші будуть наші успіхи на фронті соціалістичного будівництва, тим більше буде загост-

рюватись класова боротьба. Без боротьби вороги своїх позицій не здають, вони будуть чинити опір. І цей опір ми зломимо лише за умови піднесення класової пильності» [2, 26].

Отже, перші вибори до Верховної Ради УРСР в Закарпатській області відбулися 9 лютого 1947 року, згідно з прийнятим Указом Президії ВР УРСР «Про проведення виборів до Верховної Ради УРСР» від 26 листопада 1946 року. Тоді була обиралася Верховна Рада Української РСР другого скликання. Якщо для багатьох інших областей УРСР підготовка і проведення цих виборів мала чисто організаційний характер, то для Закарпаття – в першу чергу політичний. Маючи вже нещодавній досвід в організаційній та агітаційній роботі, проведенні у 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР місцеві комуністи зуміли покращити результати виборів. Із 99,97% виборців позитивно проголосували 98,58 відсотків. Місцеві мешканці так само безальтернативно обрали депутатів і до цього представницького органу. Внаслідок цього волевиявлення депутатами республіканського парламенту стали А. М. Білусяк, І. І. Демшин, С. М. Микуланинець, І. Д. Петрущак, Г. П. Пінчук, Д. П. Попович, А. А. Селянчина, І. І. Туряниця, В. І. Черничко. Для повної легалізації радянської влади на Закарпатті залишалось провести тільки вибори в місцеві представницькі органи.

Список використаних джерел

1. Информации, отчеты, письма обкома партии ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о состоянии партийно-организационной работы о ходе хозяйственно-политических кампаний в области (05.03.1947–15.12.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 280. — На 29 арк.
2. Стенограма зборів обласного партійного активу «Про підсумки виборів до Верховної Ради УРСР і завдання обласної парторганізації надалі (18.02.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 238. — На 146 арк.
3. Бахматова Л. М. Діяльність Закарпатської партійної організації з політичного виховання жінок-селянок / Л. М. Бахматова // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — Ужгород, 1970. — 567 с.
4. Кірсанова О. А. До питання про суспільно-політичне життя на Закарпатті в роки соціалістичних перетворень (1946–1950 рр.) / О. А. Кірсанова // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. — Ужгород, 1970. — 567 с.
5. Гранчак І. М. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду Другої світової війни / І. М. Гранчак, І. І. Поп // Карпатика. — 1993. — Вип. 2. — С. 55-64.

6. Шершун І. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів / Шершун І., Лемак В. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. — Вип. 2. — Ужгород, 1998. — С. 70—76.
7. Макара М. П. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР / Микола Петрович Макара // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. — Том III (1946-1991). — С. 39.
8. Остапець Ю. Виборчий процес у радянський період // Закарпаття через призму політичних виборів / Юрій Остапець, Маріан Токар. — Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. — С. 108—118.
9. Информации, справки обкома партии ЦК КП(б)У о ходе подготовки и проведении выборов в Верховный Совет Украинской ССР (28.11.1946-3.03.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 1. (На 222 арк.)
10. Информации, справки, отчеты горкомов, окружкомов КП(б)У об агитационно-пропагандистской работе в период и проведения выборов в Верховный Совет СССР и местные советы депутатов трудящихся (03.01.1947-24.12.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 382. — На 185 арк.
11. Информации, справки, отчеты, планы работы Мукачевского, Ужгородского горкомов партии, обкома КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный Совет УССР (04.12.1946-18.02.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 288. — На 117 арк.
12. Справки, отчеты, докладные записки культурно-просветительных учреждений об их работе (21.01.1947-03.11.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 391. — На 96 арк.
13. Сводки о ходе голосования по выборам в Верховный совет УССР по округам (09.02.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 287. — На 73 арк.
14. Информации, справки, отчеты, планы работы Береговского, Великоберезнянского, Воловецкого, Воловского, Иршавского, Мукачевского, Перечинского окружкомов партии обкому КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный совет УССР (30.12.1946-9.03.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 289. — На 213 арк.
15. Информации, справки, отчеты, планы работы Раховского, Севлюшского, Свалявского, Тячевского, Ужгородского, Хустского окружкомов партии обкому КП(б)У по подготовке и проведении выборов в Верховный Совет УССР (28.12.1946-17.03.1947) // ДАЗО. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 290. — На 163 арк.

V. MISHCHANYN
Uzhhorod

THE FIRST SOVIET ELECTION TO THE REPUBLICAN PARLIAMENT IN TRANSCARPATHIA (THE NINTH OF FEBRUARY 1947) ANALYSIS, COURSE, RESULTS

There is indicated the role and place of agitation and propaganda aimed at showing the advantages of Soviet law and Soviet power in general, the role of public security in the organization and conduct of the first Soviet elections in the province. The article is specified on the facts of public discontent of Soviet electoral legislation and individual measures of Soviet power. The elections to the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, compared with the first Soviet Transcarpathia elections – elections to the Verkhovna Rada, which took place in February 1946.

Keywords: Transcarpathian region, elections, Soviet Union, Ukrainian SSR, Election Commission, agitation, legislation, power.

В. В. МИЩАНИН
г. Ужгород

ПЕРВЫЕ СОВЕТСКИЕ ВЫБОРЫ НА ЗАКАРПАТЬЕ В РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ПАРЛАМЕНТ (9 ФЕВРАЛЯ 1947 г.): АНАЛИЗ, ХОД И РЕЗУЛЬТАТЫ

В статье речь идет о выборах в Верховный Совет УССР 9 февраля 1947. Указывается на роль и место агитации и пропаганды направленную на демонстрацию преимуществ советского законодательства и советской власти, роль органов государственной безопасности в организации и проведении первых советских выборов в крае. Указано на факты недовольства населения советским избирательным законодательством и отдельными мероприятиями советской власти. Выборы в Верховный Совет Украинской ССР, сравниваются с первыми советскими выборами в Закарпатье – выборами в Верховный Совет СССР, которые произошли в феврале 1946 г.

Ключевые слова: Закарпатская область, выборы, Советский Союз, Украинская ССР, выборная комиссия, агитация, законодательство, власть.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2015

УДК 329(477)"1920"

І. Є. НІКОЛАЄВ

м. Миколаїв

ТАЄМНО-ОПЕРАТИВНА ТА АГЕНТУРНА РОБОТА НК-ДПУ, ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРТЬБИ З АЛЬТЕРНАТИВНИМИ ПОЛІТИЧНИМИ СИЛАМИ УСРР В 1920-х рр.

У статті, на основі переважно архівних джерел, проаналізовані ключові аспекти формування та специфіки ведення таємно-оперативної роботи органів НК-ДПУ проти опозиційних партій. На прикладі меншовицьких організацій показані особливості процесу боротьби більшовиків з конкуруючими партіями шляхом залучення агентурного апарату каральних органів.

Ключові слова: Більшовицька партія, меншовики, чекістські органи, тоталітаризм.

Утвердження багатопартійної системи та ідеологічного плюралізму актуалізує дослідження та врахування історичного досвіду при будівництві нової політичної системи. Зокрема, періоду існування й зникнення вітчизняної багатопартійності та одержавлення всього спектру громадських об'єднань у 1920-х роках. Оскільки, відмовившись від відкритої політичної боротьби, правлячий режим почав розбудовувати державу, всі сфери життя якої ставали підконтрольними одній політичній силі – Комуністичній партії більшовиків. Ключова роль в цьому процесі відводилась каральним органам.

У даній публікації, на прикладі меншовицьких організацій, показано специфіку та організації та механізми реалізації таємно-оперативної та агентурної роботи каральних органів у боротьбі з політичною альтернативою. Дослідження історії розвитку форм і методів політичного контролю в радянській Україні допоможе виокремити різні аспекти генези тоталітарної системи, визначити місце й роль правоохоронних органів у суспільно-політичному житті, боротьбі з опозицією протягом досліджуваного періоду.

Головні принципи, на яких базувався політичний устрій радянської держави, відобразилися в системі політичного контролю, теоретичну основу якого становила доктрина класової боротьби. З неї випливав пріоритет тотального контролю влади над всіма верствами населення, у першу чергу над представниками альтернативних громадсько-політичних сил. Враховуючи наявність достатньо широкого спектру політичних сил, особ-

ливо актуальним це питання постало стосовно України. Одне з ключових місць в цьому процесі надавалось таємно-оперативній та агентурній роботі, проведення якої доручалось органам НК-ДПУ-ОДПУ.

Натомість, у робітничо-селянському середовищі УСРР в цілому достатньо серйозним були позиції загальноросійських соціалістичних партій. Серед них слід виокремити РСДРП (м), історія яких в Україні бере початок з кінця XIX ст., коли почали діяти гуртки «Південноросійського союзу робітників». Після розколу РСДРП на меншовиків і більшовиків посилюється не тільки ескалація суперечностей між двома марксистськими угрупованнями, а й розбіжності в організаційних принципах та соціальній базі прихильників. Якщо більшовики тяжіли до суворої партійної дисципліни з одноосібним лідерством, то меншовики достатньо терпимо ставилися до питань, пов'язаних з внутрішньопартійною демократією. Суперечливості в поглядах на національні питання не дозволяли РСДРП (м) плідно співпрацювати з українськими партіями соціалістичного спрямування.

Соціальну базу організацій РСДРП(м) в УСРР становили переважно представники так званої «робітничої інтелігенції» – інженери, кваліфіковані робітники та інші. Ще одну частину партійного контингенту складали представники інтелігенції – лікарі, вчителі, студенти, службовці.

Вже з 1920 року більшовики починають витісняти РСДРП (м) з поля легальної політичної діяльності. В свою чергу, меншовики, відкидали форми політичного екстремізму,

надаючи перевагу конструктивному діалогу з владою.

Більшовики, навпроти, чудово розуміли небезпеку для власної диктатури соціал-демократичних поглядів на розвиток країни. Так, у звіті Центрального управління надзвичайних комісій при Раднаркомі України за 1920 рік констатувалось: «В Україні радянська влада вимушена вести боротьбу з контрреволюцією в різних її проявах, починаючи від соціальних домовленостей, закінчуючи шпигунством... Політичні угруповання, ворожі радянській владі, досягли на Україні відчутного розвитку. Активізувались меншовики, демагогічна політика яких в умовах економічної та продовольчої розрухи становила безпосередню загрозу диктатурі пролетаріату...» [1].

Положення про ДПУ від 16 березня 1922 року затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи». Перед новоствореним органом поставлено завдання ведення боротьби з різноманітними небільшовицькими партіями. Голова Всеукраїнської надзвичайної комісії та безпосередній керівник Київського ВУНК на протязі 1919–1921 років М. Лацис, як офіційний історіограф ВНК склав «Організаційний звіт ВНК за чотири роки її діяльності. 1917–1921 роки». В ньому розставлені акценти щодо політичних опонентів. Стосовно опозиційних партій наголошено: «В числі контрреволюційних елементів перше місце займають псевдосоціалістичні партії. Їх представники відчутно гальмують боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою «загальнолюдську» мораль, гуманізм, недопущення обмежень свободи слова та друку для контрреволюціонерів» [2].

Оскільки найбільш важливим напрямком діяльності щодо реалізації завдань боротьби з «контрреволюцією» вважалась секретно-оперативна та агентурна робота, на неї було спрямовано пріоритети органів ВНК-ДПУ. Зокрема, положення про ДПУ від 16 березня 1922 року затверджувало як об'єкти політичного контролю «білогвардійські та контрреволюційні елементи».

В організаційному відношенні для керівництва агентурним апаратом в оперативних відділах радянських спецслужб рекомендува-

лося започаткувати так звані «Розвідувальні бюро». Загальне керівництво агентурним апаратом на губернському рівні покладалося на начальника відділу по боротьбі з контрреволюцією. Секретні співробітники вербувалися, насамперед, з числа заарештованих, або затриманих громадян. Подальшу роботу з ними чекісти проводили конспіративно. У бесідах отримувалась інформація про «неблагонадійних» осіб. З'ясовувалось, в чому проявляється контрреволюційна діяльність осіб і груп, яка їх структура. В питаннях стосовно агентурної розробки опозиційних партій особлива увага приділялась чіткому визначенню керівного складу партії, шляхам забезпечення друкованою продукцією, джерела фінансування, місця регулярних зборів, кількість активних прибічників.

Ключовим моментом у подальшому становленню агентурного апарату ВНК стало створення розгалуженої мережі інформаторів. 11 червня 1921 року видається Інструкція таємного відділу ВНК за підписом начальника особливого відділу В. Менжинського, яка передбачала в якості головного напрямку роботи губернських НК політичну боротьбу з антирадянськими проявами через таємно-агентурний апарат. З широкого кола об'єктів політичного контролю виокремлювались в першу чергу соціалістичні партії, інтелігенція та духовенство. В службовому циркулярі, в якому наводився текст Інструкції з необхідними роз'ясненнями зазначалось: «Відсутність на місцях агентурного апарату означає відсутність Губернського НК як політичного органу в губернії». На створення мережі інформаторів керівники ВНК відводили не більше трьох місяців [3].

Безпосередньо роботою з представниками опозиційних партій займалось таємно-оперативне управління ВНК. Після трансформації ВНК у ДПУ Центральне управління мало 10 відділів, серед яких ключове місце займав таємний, якому підпорядковувалось вісім підвідділів. Зокрема, перший з них займався боротьбою з анархістами, другий – меншовиками, третій – есерами, четвертий – єврейськими партіями, восьмий – представниками нелегальних партій. Втім, на місцях була своя структурно-організаційна специфіка [4].

За звітом за 1922 рік Київського губернського відділу ДПУ, таємний відділ було поділено на чотири групи, перша з яких займалась правими есерами, монархістами, кадетами, соціалістами всіх фракцій та антирадянською молоддю, друга – РСДРП, лівими есерами, анархістами, третя – духовенством, четверта – безпартійними та членами Української комуністичної партії [5].

Зауважимо, що питання вербування таємних співробітників в середовищі опозиційних партій викликала неоднозначну реакцію серед більшовиків. Деякі комуністи заявляли, що використання агентури є провокацією та порушує революційну етику. Їх опоненти вважали, що під «провокацією» слід вважати тільки такі дії, котрі мають за мету втягнення окремих осіб та груп в активну боротьбу проти радянської влади.

Втім, вже протягом 1920 року чекістам вдалося здійснити масове агентурне проникнення в середовище опозиційних партій.

Про успіхи в даному напрямку рапортувалось у звіті про піврічну діяльність (січень-червень 1922 року) ДПУ України. Йшлося, що: «Враховуючи відносно «мирний» характер діяльності антирадянських партій, органи ДПУ в своїй боротьбі з ними встали на шлях безкровних репресій. Застосовуючи засоби ізоляції, вислання та інші... Широко поставлена агентурна робота. Наявність мережі внутрішніх агентів, їх чисельні повідомлення та звіти дозволяють органам ДПУ не тільки боротися з активними проявами діяльності антирадянських партій, а й брати на себе, в деяких моментах, керівництво в внутрішньопартійних конфліктах, максимально ініціювати та роздувати їх, сприяючи розладу антирадянських партій з середини» [6].

Особливість методики вербування, як правило, полягала в тому, що при арешті обвинувачений опинявся в спеціально підготовленій обстановці, котра змушувала його піти на визнання своєї антирадянської діяльності. Допити слідчих, протиріччя в зізнаннях, показання свідків, а також внутрішньо камерна розробка та обробка давали необхідну для вербування інформацію, що надалі використовувалась чекістами за потребою.

Зокрема, один зі способів «розладу антирадянських партій з середини» агентурним шляхом розкриває справа меншовиків Миколаївщини. 21 січня 1922 року виходить службова записка за підписом начальника таємного відділу ВНК Т. Самсонова про необхідність проведення губернськими відділами «Облав та обшуків на меншовиків в тих місцях, де за агентурними даними ми можемо знайти будь-який потрібний нам матеріал, подальшого вербування затриманих меншовиків» [7].

За наказом ДПУ № 03296 від 13 березня 1922 року про арешти лідерів меншовицьких організацій 22 березня затримано 8 найбільш активних членів Миколаївської організації РСДРП (М. Томашпольського, Г. Контаровича, М. Дорофєєва, М. Коєна, Ф. Лозанова, М. Даєнмана, Я. Пику, М. Остомухова). 19 квітня 1922 року прийнято рішення про їх заслання до Туркестану [8].

По приїзду на місце дислокації миколаївські меншовики попали в надзвичайно важкі кліматичні та побутові умови. Протягом 2 місяців їх не допускали до роботи та не виплачували грошове утримання, після чого всі вони захворіли малярією. Бачачи реальну загрозу їх життю, члени сімей відчайдушно благали владу про помилування, надсилаючи листи партійно-радянському керівництву та в ДПУ.

Втім, у чекістів були свої плани на них. Начальник таємного відділу ДПУ України В. Горожанін надіслав службового листа керівнику таємного відділу ДПУ при Раді Народних комісарів СРСР Т. Самсонову, в якому висвітлив своє бачення можливості їх звільнення та подальшого використання.

У ньому йшлося: «Додаю до листа заяви дружин висланих до Туркестану меншовиків з проханням задовольнити їх з наступних причин. Сексот, що працює на нас в меншовицькій організації Харкова, не має змоги проникнути в глибину організації з тої причини, що його там погано знають. Для посилення довіри необхідно мати в Харкові таких меншовиків, які добре знають нашого сексота та допоможуть йому проникнути в середину організації. Такими особами є М. Томашпольський та Г. Контарович. Вказаним двом особам прошу дозволити повернутися під приводом медичного обстеження в Україну, але не за

місцем проживання, а в розпорядження республіканського ДПУ в Харків. Тут ми їх візьмо на підписку про невізд і сподіваємось таким чином досягнути нашої мети. Що стосується інших, то нехай вони залишаються в Туркестані» [9].

Прохання українських чекістів підлягало задоволенню. На ім'я начальника Туркестанського ДПУ направлена таємна телеграма за підписом заступника голови ДПУ Г. Ягоди з дорученням провести медичне обстеження всіх 8 висланих меншовиків Миколаєва, але з міркувань оперативного характеру, скласти висновок, що тільки М. Томашпольський та Г. Контарович за станом здоров'я мають повернутися з Туркестану до УСРР [10].

Доручення виконано на протязі місяця. Вже у вересні 1922 року засуджені до адміністративної висилки М. Томашпольський і Г. Контарович у зв'язку з різко погіршеним станом здоров'я направлені для одержання медичного лікування в УСРР, у розпорядження ДПУ міста Харкова. Завдяки чому вдалося завдати удару по Харківському осередку РСДРП. Підстав для зміни місця перебування 6 іншим меншовикам не знайдено [11].

Варто погодитись з думкою професора М. Шитюка, що регіональні політуправління могли при необхідності шляхом заслання, або обмеження у місці проживання «позичати» один одному агентуру. Крім того, для вербування ДПУ активно працювало над «розкрученням» – підвищенням авторитету таємного співробітника та його статусу в організації. Саме таким чином чекістам вдалося дестабілізувати роботу молодіжної спілки РСДРП в Одесі. Працівники ДПУ «допомогли» ввійти до активу організації секретному співробітнику «Хусіду». В цілому їхня робота «на інформаторів» серед активістів гуртка соціалістичної молоді призвела до того, що з дев'яти членів активу цієї меншовицької організації троє стали секретними співробітниками [12].

Крім наведених вище прикладів, таємний відділ в численних циркулярних листах зобов'язував місцеві відділення звернути особливу увагу на ворожу діяльність меншовиків, що працювали у профспілках, кооперації, особливо серед друкарів. Ретельно збирати на них компрометуючий та звинувачувальний мате-

ріал. Завдяки цьому, намагались притягувати до відповідальності не як меншовиків, а як спекулянтів та підбурювачів до страйків. Аналогічні заходи пропонувались щодо членів інших опозиційних партій. Пропонувалось їх заарештовувати не як політичних опонентів, а по можливості за господарські чи службові злочини, чи як агентів Антанти [13].

З юридичним знищенням практично всіх опозиційних партій з середини 1924 року змінюється специфіка агентурно-оперативної роботи ОДПУ. Для оптимізації роботи в боротьбі з опозиційними силами, «замаскованими на місцях», ОДПУ наприкінці 1924 року оформляє систему негласного контролю за настроями населення. У радянських установах і на підприємствах організуються «бюро сприяння органам ОДПУ на місцях». Вони діяли «конспіративно в умовах мирного часу». Члени «бюро сприяння» займалися збиранням відомостей про різноманітні «явища антирадянського характеру», завдяки чому виявляли «контрреволюційний елемент», особлива увага при цьому приділяючи особам, що склалися в рядах «антирадянських партій». При виявленні «контрреволюційних проявів» негайно йшло повідомлення на ім'я вповноваженого губернського відділу ОДПУ для взяття на облік, а в міру необхідності – «залучення до відповідальності». Членам «бюро сприяння» привласнювалися агентурні псевдоніми, якими необхідно було підписувати складені повідомлення [14].

Водночас примусове позбавлення політичної партії легальних, парламентських форм діяльності не означало її остаточного зникнення з суспільного життя. Іншою стороною цих переслідувань стає активізація підпільної діяльності. Як ми можемо побачити з спеціальних повідомлень ОДПУ, що надсилалися на адресу вищого партійно-державного керівництва, активна оперативна діяльність чекістів, включаючи нагляд за «антирадянськими партіями та організаціями» і проведених проти них агентурно-оперативних заходах не припинялась до кінця 1920-х років.

Ці документи дозволяють стверджувати про певну активність в 1924–1925 роках широкого спектру опозиційних партій Українсь-

кої СРР, зокрема меншовиків. У той же час неможливо пропустити повз увагу фразу, що фігурує у всіх документах: «Всі організації секретними агентами й інформаторами забезпечені». Це не тільки означало, що вони перебували під постійним таємним наглядом чекістів, але й те, що органи ОДПУ, будучи інформованими про їхню діяльність навмисне надавали якийсь час для «концентрації в одному місці замаскованих антирадянських, контрреволюційних елементів».

Але, незважаючи на інформованість ОДПУ, операції по боротьбі з залишками партійних активістів проводились шляхом затримання великої кількості підозрюваних. Вже після цього перевірялась їх безпосередня участь в «антирадянській діяльності». Крім того, серед маси затриманих вербувались нові агенти.

У ніч з 23 на 24 липня 1924 року в Києві проведено операцію зі «знешкодження залишків соціал-демократичного підпілля». До цього залучені інформатори не тільки міста Києва, а й мобілізована агентура ОДПУ Південно-Західної залізниці. Внаслідок отриманих даних, затримано близько 100 осіб, яким пред'явлено звинувачення за ст. 61 Карного Кодексу, щодо приналежності їх до «пособників світової буржуазії». Але інформація, надана таємними агентами, була настільки слабо перевіреною, що переважна більшість затриманих виявилась випадковими людьми, що не мали жодного стосунку до РСДРП. Серед них значились домашні господарки, студенти, навіть два комсомольці. При обшуках жодної агітаційної літератури, інших заборонених речей не вилучено [15].

Слідчі ОДПУ Диневич та Шипаленко на питання затриманих про причини арешту не могли дати жодної обґрунтованої відповіді. Втім, 30 осіб, переважно студентської молоді, раніше перебувавши в лавах молодіжної організації РСДРП, затримано до «з'ясування всіх обставин». Разом з ними до камери поміщено агента-інформатора ОДПУ, але цінної інформації для слідства йому не вдалося добути. Також всім запропоновано допомогти органам в боротьбі з «контрреволюційними силами», після чого гарантувалось негайне звільнення, без усіляких подальших наслідків на місці роботи або навчання. Для цього треба

було підписати розписку: «Погоджуюсь співробітничати з органами ДПУ та негайно доповісти про нелегальні зібрання РСДРП(м), або інших антирадянських сил». З усіх затриманих на дану пропозицію погодився лише один студент Механічного технікуму Файбушенко, якого відразу випустили на волю. Інші студенти пробули в ув'язненні ще півтора місяця, оголосивши в цей період п'ятиденне голодування. Не зумівши довести провину в «контрреволюційній діяльності», 13 вересня 1924 року їх випущено на поруки [16].

Наприкінці 1920-х років діяльність таємного відділу ОДПУ УСРР щодо членів опозиційних партій продовжувалась як обліково-агентурного, так і репресивного характеру. Колишні партійні опозиціонери віднесені у категорію «неблагонадійного елементу». До цієї групи зосереджувалась головна увага чекістів, що особливо посилилась у 1928 році, з початком загальнорадянських процесів охарактеризованих Й. Сталіним як «великий перелом». За даними професора В. Нікольського на обліку в таємному відділі ОДПУ УСРР станом на 1 січня 1929 року перебувало більше 14223 особи (з них у 1928 році взято на облік 10320 осіб), з них, меншовиків – 1619 осіб (взято на облік у 1928 році – 981 [17]).

Таким чином, аналіз форм і методів агентурно-оперативної роботи влади проти меншовицьких організацій України засвідчує поперше, всеосяжний характер, пріоритет насильницьких засобів став тим фундаментом, який закладено в систему політичного контролю. По-друге, органи НК-ДПУ-ОДПУ, ставши головним знаряддям більшовицької партії в боротьбі за одноосібну владу мали необмежені можливості в здійсненні цієї політики. Каральні органи мали успіх у цьому процесі. Дезорганізація, внутрішні суперечності, неможливість мати постійні джерела бодай мінімального фінансування, тотальний контроль за опозиційним активом – все це, не в останню чергу, результати таємно-агентурної роботи чекістських органів. По-третє, головними формами чекістської секретно-оперативної діяльності стали вербування членів опозиційних партій, агентурна робота, заходи, спрямовані на внутрішню конфронтацію в їх середовищі.

Список використаних джерел

1. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 425. — Арк. 13—14.
2. ВЧК/ГПУ: документи и материалы / [под ред. Ю. Фельштинского]. — М. : Издательство гуманитарной литературы, 1995. — С. 55—58.
3. Остракизм по-большевистски: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов / [Сост., предисл. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова]. — М. : Русский путь, 2010. — С. 95.
4. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов]. — Тернополь ; Збруч, 2010. — С. 145.
5. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 193. — Арк. 18—20.
6. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 254. — Арк. 6—8.
7. Держархів Миколаївської обл. — Ф. — Р. 5859. — Оп. 2. Спр. 6622. — Арк. 39—43.
8. Там само. — Арк. 96.
9. Там само. — Арк. 185.
10. Там само. — Арк. 187—188.
11. Там само. — Арк. 194.
12. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття / Микола Миколайович Шитюк. — Київ : Тетра, 2000. — С. 208.
13. Держархів СБУ України. — Ф. 13. Спр. 610. — Арк. 8.
14. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ / [упоряд.: Р. Подкур, В. Ченцов]. — Тернополь ; Збруч, 2010. — С. 175—176.
15. Социалистический вестник (Берлін). 1924 р. — 11 вересня.
16. Там само.
17. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): Історико-статист. дослідж. / Володимир Миколайович Нікольський. — Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. — С. 49—50.

I. NIKOLAEV

Mykolaiv

SECRET OPERATIVE AND INTELLIGENCE WORK OF THE CHEKA-GPU AS AN ELEMENT OF SUPPRESSION OF ALTERNATIVE POLITICAL FORCES OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920s.

In the article, mainly on the basis of archival sources, analyses key aspects of the formation and the specifics of secret operative work of the organs of the Cheka-GPU against the opposition parties. For example, the Menshevik organizations shows the features of the process of fighting the Bolsheviks with competing parties by bringing the intelligence apparatus of the secret police.

Key words: Bolshevik party, the Mensheviks, the chekist organs, totalitarianism.

И. Е. НИКОЛАЕВ

г. Николаев

СЕКРЕТНО-ОПЕРАТИВНАЯ И АГЕНТУРНАЯ РАБОТА ЧК-ГПУ, КАК ЭЛЕМЕНТ БОРЬБЫ С АЛЬТЕРНАТИВНЫМИ ПОЛИТИЧЕСКИМИ СИЛАМИ УССР В 1920-х гг.

В статье, на основе архивных источников проанализированы ключевые аспекты формирования и специфики ведения секретно-оперативной работы органов ЧК-ГПУ против оппозиционных партий. На примере меньшевистских организаций показаны особенности процесса борьбы большевиков с конкурирующими партиями путем привлечения агентурного аппарата карательных органов.

Ключевые слова: Большевистская партия, меньшевики, чекистские органы, тоталитаризм.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(477)

В. І. СТЕЦЕНКО

м. Переяслав-Хмельницький

vovusyka@ukr.net

РОЛЬ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ВІДСІЧІ ВОРОЖОЇ НАВАЛИ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1812 РОКУ

У статті розглянуто роль мирного населення в подіях 1812 р. Дослідження акцентує увагу на допомозі українського народу у забезпеченні армії всім необхідним. У статті звернуто увагу на партизанський рух, який поширювався на захопленій французами території.

Ключові слова: війна, український народ, партизанський рух, патріотизм, рекрут, ополченці, фураж, продовольство.

Вітчизняна війна 1812 року належить до однієї з досліджуваних тем історичної науки, оскільки до її вивчення звертаються історики як нашої країни, так й іноземні вчені.

Проблема участі українців у Вітчизняній війні 1812 р. довгий час була заідеологізованою. У цілому ряді загальних курсів історії України, у великій кількості випущених як центральними, так і місцевими видавництвами працях, взагалі відсутня згадка про війну 1812 року й участь в ній українського народу.

Водночас, грандіозні масштаби цієї історичної події, вплинули на подальший розвиток Російської імперії і України, як її частини, не дозволяють повністю його ігнорувати.

Висвітлення внеску нашого народу в перемогу у війні є актуальним. Першою передумовою такої актуальності є недоліки, що зустрічаються у працях вітчизняних істориків, що торкаються даної тематики. Це й схематизм в освітленні подій, й сліпе дотримання офіційно схваленим канонам. Характер більшості публікацій, що стосується теми нашого дослідження, носить «ювілейний», а отже не припускає критичного відношення до фактів.

В останнє десятиліття почалося поживлення у питанні участі українського народу у подіях 1812 року. Вітчизняні дослідники у період з 2000 по 2014 роки торкалися різних аспектів досліджуваної проблеми: вивчали архівні матеріали, першоджерела, спогади учасників подій 1812 року (праці В. В. Ададунова, О. М. Захарчук), висвітлювали плани Наполеона щодо українських земель (праці В. В. Ададунова, М. М. Варварцева, Б. М. Гон-

чар, В. С. Горак, О. Гуржій, О. М. Захарчук, А. І. Кудряченко, Г. Скорейко), доводили участь українців у військових формуваннях у складі російської армії у кампанії 1812 року (праці В. В. Ададунова, О. А. Бачинської, В. Я. Гелетія, В. В. Задунайського, О. А. Іваненка, А. Ложешник, Ф. Турченко, Я. О. Черногора) та у партизанському русі (праці О. М. Донік).

Торкалися також й теми наслідків Вітчизняної війни 1812 року, зокрема, її впливу на національну самосвідомість українців (праця В. Явтушенка).

Загалом в сучасній українській історіографії обмеженою залишається джерельна база досліджень. Незатребуваними виявилися багато матеріалів як українських, так і центральних архівів. Практично не досліджувалися іноземні джерела. У результаті українські історики до сьогодні не змогли створити глибоке, достовірне наукове дослідження, яке б всесторонньо висвітлювало роль і місце України в боротьбі з Наполеоном.

Метою написання даної статті є висвітлити національний характер патріотизму українського народу на фронтах Вітчизняної війни 1812 року, а також в тилу французької армії.

Неодноразове звернення уваги до питань війни 1812 р. призвело до зменшення акценту на всі події, зокрема, були випущені деякі питання, наприклад участь українців у партизанському русі та забезпеченні фронту під час війни, що було досить вагомим.

Під час подій 1812 р. великих неприємностей завдавали наполеонівській армії партизани. Із початку війни населення активно

тікало в ліси та на болота. Вони покидали домівки, палили власне майно, все, що могли, забирали, щоб нічого не залишилося ворогові. У лісах люди об'єднувалися й оселялися там, куди французькі полки не заходили, бо боялися натрапити на засідки.

Внесок жителів України в боротьбу із наполеонівською навалою, що виявлявся як у мирній, звитяжній праці в ім'я перемоги над ворогом, так і в боротьбі з ним на полях кривавих битв, був досить значним.

По-перше, це стосується розгорнення партизанського руху по всій території України. До партизанських загонів входили, переважно, селяни, кріпаки та козаки, які вели підвизницьку діяльність у тилу ворога.

Однією з форм участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. було постачання армії. Мирне населення забезпечувало російську армію продовольством і фуражем, виробляло продукцію на військових заводах.

Жителі українських земель допомагали збором пожертв на ведення бойових дій, придбання обмундирування та зброї для козацьких полків і ополчення.

Партизанський рух поширювався по всьому шляху просування ворожої армії. Партизани нападали на французькі роз'їзди і партії, на продовольчий транспорт.

Хоч їхня діяльність і була активною, однак вони не могли нанести значної шкоди наполеонівській армії. Тому були створені організовані партизанські загоны під керівництвом відомих лідерів та генералів російської армії О. М. Сеславіна, Д. В. Давидова, О. С. Фігнера.

Партизанський рух набрав розмаху за п'ять днів до Бородінської битви. Д. Давидов запропонував ідею створити невеликий загін П. І. Багратіону і той попросив у М. І. Кутузова підтримати дану ідею.

До першого партизанського загону входило 80 козаків і 50 гусарів. П. Багратіон був ображеним на скупість М. І. Кутузова. Давши Д. Давидову 130 осіб, він посилає їх у тил наполеонівської армії для нападів на обози, роз'їзди та партії ворожих військ, проти мародерів. Через деякий час чисельність загону виросла до 200–300 осіб.

Своєю силою і хоробрістю партизани перемогли і змушували втікати цілі загоны во-

рога, які були вп'ятеро чисельнішими. Військові називали партизан «вільними вершниками». Багато хто не довіряв їм, проти них виступали навіть генерали.

Отаман М. І. Платов казав, що головними силами партизанського руху були козаки. Вони були сміливими, тому їх часто використовували в розвідці. Зокрема, разом із військами В. В. Орлова-Денисова, оточили і взяли в полон бригаду французького генерала Ожеро. У цьому бою відзначились також 1-й Бузький полк, який розбив біля села Ясмін французький загін, що йшов на допомогу оточеним. 19 вересня 1812 р. група партизанів висадила в повітря французький артилерійський склад біля села Юренево. 4 жовтня 1-й бузький полк атакував ворожий обоз під В'язмою, у результаті чого французи втратили 375 осіб убитими і 495 полоненими. Хоробро воювали ці козаки в інших боях, переслідуючи ворога до містечка Гродно.

Про ратні їхні подвиги яскраво розповів керівник партизанського руху генерал Д. В. Давидов на сторінках свого «Щоденника партизанських дій» 1812 р. начальник партизанського загону Д. Давидова надіслав рапорт черговому генералу П. П. Коновніцену про бойові дії партизанського загону на шляху між В'язмою і Гжатськом, зокрема про відмінні дії бузьких козаків, які 11 жовтня на шляху між В'язмою і Гжатськом напали на транспорт ворога, що перевозив поранених, відбили 70 фур, 2 російських офіцерів, узяли в полон 6 офіцерів й 225 рядових. Д. Давидов доповідав, що більше ніяких транспортів із Гжатська до Смоленська немає.

У середині жовтня 1812 р. було створено рейдовий партизанський загін під командуванням генерал-ад'ютанта А. П. Ожаровського, до якого увійшли два полтавських та два донських козацьких, 19-й егерський та маріупольський гусарський полки. 20 жовтня корпус виступив з Юхнова до Смоленська.

Партизани завдали відчутних ударів відступаючій наполеонівській армії, знищували запаси продовольства, руйнували дороги. В одному з перших своїх боїв 9-й Полтавський козацький полк узяв у полон до тисячі ворожих солдатів і офіцерів. 2 листопада навальною атакою партизани оволоділи Красним

(Білорусія), де захопили обоз та полонених. У цьому бою відзначився 3-й Полтавський козацький полк [6, 128–129].

Для боротьби з партизанами Наполеон виділив із своєї старої гвардії цілу дивізію. Французи оточили село Кутькове (Білорусія), де перебував загін партизан, і намагалися знищити його. Незважаючи на раптовий напад супротивника, корпус А. Ожаровського не розгубився: егері відкрили влучний вогонь, а козаки і гусари вдарили у фланги, змусивши французів утікати.

Робилися партизанські рейди в глибокий тил ворога. Їх здійснювали козацькі полки з Київщини. Вони пройшли територією Польщі, вийшли на підступ до Варшави, знищили 3 тис. вояків. Нападали на французькі гарнізони. Рейд тривав із 20 жовтня по 1 грудня 1812 р. У ньому взяли участь 1-й, 2-й і 3-й Український козацький і один Донський козацький полки. Козаки не лише відтягнули на себе значні сили ворога, але й узяли у полон кілька тисяч наполеонівських солдатів і офіцерів, захопивши 26 гармат, і знищили низку великих їхніх баз постачання.

У боях проти французьких військ брав участь ескадрон козаків під командуванням В. П. Скаржинського. Він ухорив до загону генерал-майора М. І. Лідерса, який здійснив партизанський рейд під Борисовим (Білорусія). У складі цього ж загону ескадрон переслідував залишки французьких військ від Березини до Ковно (Білорусія) [8, 368].

У ході війни із числа рядових козаків та ополченців виявилися талановиті організатори партизанського руху.

Відомий партизан і герой Вітчизняної війни 1812 р. Єрмалай Васильович Четвертак народився 1781 р. в сім'ї кріпака с. Мефедівка (нині Середино-Будського району Сумської області). 1804 р. поміщик віддав його в солдати. Він служив у Київському драгунському полку, в складі якого і брав участь у війнах із Францією в 1805, 1807 і 1809 рр. З перших днів війни 1812 р. Єрмолай Васильович учасник ар'єргардних боїв. 19 вересня 1812 р. в бою біля Царева-Займища Четвертак потрапив у полон, але вже на четвертий день утік. У селах Задково і Босмани Смоленської губернії він організував і очолив загін у 300 осіб, з

яких 127 мали вогнепальну зброю, захоплену в супротивника. Вони нападали і знищували транспортні засоби і мости. Загін знищив близько 1 тис. вояків та офіцерів французької армії, захопив 4 гармати і 18 фургонів із продовольством і боєприпасами. Є. Четвертак зі своїм загоном партизан контролював територію в радіусі 15 верств. Потім воював у своєму полку, з яким пройшов усі бойові хрещення аж до столиці Франції Парижу.

Партизани контролювали значну територію. Партизани на чолі з відважним солдатом нападали на невеликі французькі гарнізони, знищували транспорти, руйнували дороги і мости. Цей партизанський загін знищив близько 1000 солдатів і офіцерів супротивника, захопив 4 гармати, 18 фургонів з продовольством і боєзапасами.

Після приходу російських військ Є. Четвертак повернувся до свого полку, з яким пройшов бойовий шлях до Парижа [4, 52].

У районі Колоцького монастиря Московської губернії (Росія) діяв 3-тисячний загін, очолюваний гусаром Єлизаветградського полку, українцем, Федором Потаповим, який називав себе Самусем. Є спогади офіцера Єлизаветградського гусарського полку Остен-Сакена, який зробив опис бойових дій селянського партизанського загону під керівництвом солдата з України Самуса. «Взятий у полон, поранений у Бородінській битві, лейб-ескадрону Єлизаветградського полку рядовий Самусь, високий, стрункий, кмітливий і блискучої хоробрості, з'явився до штабу, як керівник 3-тисячного партизанського загону, зібраного ним із селян навколишніх селищ. Утікши з полону, Самусь знайшов місцевість поблизу Колоцького монастиря, дуже зручне для партизанських дій, і запропонував селянам організувати загін, нападати на бази та команди, що проходили по операційній лінії, озброївшись зброєю і патронами супротивника повинні були стріляти його. Спочатку нападав на невеликі команди... а одного разу розбив цілий батальйон. Мав сувору дисципліну у загоні. Самусь мав свою гвардію в кількості однієї піхотної роти. Він її представив Милорадовичу...» [3, 33]. Загін Самуса знищив близько 3 тис. вояків і офіцерів французької армії.

Селяни й козаки не тільки постачали рекрутів і ополченців, забезпечували армію продовольством і фуражем.

Крім того, українці ще й значними матеріальними жертвами підтримали війну. З цією метою зібрано сотні тисяч карбованців і різні цінності на придбання обмундирування для козачих полків і ополчення, на купівлю коней, фуражу та продовольства.

Однією з форм участі українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. було постачання армії. З перших днів війни налагодилося забезпечення 2-ої російської армії. На сільських підводах продовольство, боєприпаси, порох і різне військове спорядження перевозилося з губерній України спочатку в Пінськ, Мозир, Рогачов, Бобруйськ, а звідти доставлялося в армію. У перевезенні запасів і спорядження для 2-ої армії було зайнято 17686 селянських підвід, з яких 5,5 тис. виставила Волинь. Спорядження для Дунайської армії, яка рухалась на Волинь, перевозили 2,5 тис. погоничів та 11 тис. коней і 5,5 тис. возів. У цілому, до середини грудня 1812 р. армія одержала з України близько 167 тис. четвертей борошна, понад 21 тис. четвертей круп, 283 тис. четвертей вівса і 64 тис. четвертей сухарів, а також понад 22 тис. стройових коней.

Напружено працювали воєнні заводи. Особливе значення мав Шостинський пороховий завод. Він знаходився ближче від інших заводів до місця розташування військ і забезпечував порохом діючі сили армії та ополчення. За часів війни вони виготовили 24535 пудів пороху, десятки тисяч зарядів і тисячі пудів селітри.

У спеціальному наказі М. І. Кутузов оголосив подяку адміністрації заводу і видав 1,3 тис. крб. для винагороди майстрів і робітників. Багато воєнної продукції виготовив Луганський ливарний завод, зокрема близько 240 гармат і 80 тис. Пудів боєприпасів. Більше став виробляти продукції і Київський арсенал: відремонтував 134 гармати, виготовив близько 40 тис. рушниць і пістолетів, 35 тис. списів і шабель. Українські мануфактури поставили армії тисячі метрів сукна, полотна та іншого військового спорядження [1, 64].

Найбільш різким втіленням контрасту героїчного самопожертвування народних мас

було те, що відбувалося у правлячих верхах. Брат Олександра I царевич Константин Павлович, заховавшись від війни у Петербурзі, часу даремно не тратив. Він представив у Єкатеринбурзький полк 126 коней вартістю 225 рублів за кожного. «Економічний комітет засумнівався, адже грошей багато, що коні їх не коштують». Але імператор наказав і Костянтин отримав 28350 рублів. Потім коней прийняли: 45 із них солдати застрелили, щоб не захворіли інші, 55 – вирішили продати і негайно, а 26 – зачислили до полку.

28 червня 1812 р., виконуючи підписане імператором у Вільно «Попереднє розпорядження», губернський маршал граф Потоцький надіслав до Київського губернського правління так звану «Генеральну розкладку на постачання козаків в українське військо». З документу довідуємося, що з 552 624 зареєстрованих по всій губернії «душ разного состояния» під знамена боротьби із загарбниками стало тоді 3 558 козаків «при 312 унтер-офицерских лошадях», в тому числі, 324 бійці з Києва та Київщини [2, 14].

Архівні документи, зокрема, – листування місцевих посадових осіб різного рівня з Київським магістратом, датоване початком липня 1812 р., дають можливість краще уявити образ наших предків в часи французько-російської війни. «Из прилагаемой при сем выписки с генеральной раскладки, – читаємо в одній із службових реляцій предводителя київського повітового дворянства від 7 липня 1812 р., – усмотрит оный магистрат сколько следует поставит от города Киева казаков с верховыми лошадьми со сбруею и прочим на 15-е число сего месяца на сборное место Васильковского повета в местечко Белую Церковь. А при том за нужное почел оный магистрат уведомить, что, хотя не определяется ни лет, ни роста казакам, по силе Высочайше утвержденных правил, они должны быть поставлены из людей к казачьей службе совершенно способных, а лошади к верховой езде годны; что же касается до одежды для казаков и сбруи, то полукафтаны или куртки синие с воротниками по полкам, шаровары серые с выпушками по полкам, поясы, шапки, портупей, ладунки, чемоданы и шинели будут построены подрядом, таковое одяние

на одного человека будет стоить 75 руб., которые деньги следует вносить немедленно в Приказ общественного призрения, отдатчики же должны построить в натуре для каждого казака седло со всей сбруей, саквы, по две рубахи, по две пары сапог, шаровары холщевые, платок черный на шею, скребницу и щетку с нагайкой, шерсть с проволокою для султанов, лошадь и баклажку для воды; сверх же того от города Киева следует поставить под унтер-офицера одну лошадь со сбруей и одежду как в натуре положенную, так и подрядом исправляемую. Для того сообщаю оному магистрату с тем, дабы оный благоволил кому следует приказать о поставке значащегося по раскладке количества казаков с верховыми лошадьми и одной под унтер-офицера лошади со сбруей, мундиром и всем принадлежащим и непременно на 15-е число сего июня; уведомляю при том, что поступившие в войско казаки должны быть снабжены довольным количеством провианта, а для лошадей надлежит поставить также довольно овса» [5, 45–46].

Озброєнням місцевих жителів за рахунок фондів київського заводу «Арсенал», керував київський військовий губернатор, генерал від інфантерії М. А. Милорадович: «Из Киевского арсенала отпустить можно сабли и ружья, кавалерийские; по малому же количеству пистолетов и штуцеров, кои уже назначены для крепости, отпустить оных неудобно, которые можно бы требовать из Тираспольского полка арсенала. В Киевском арсенале находится также 16 тысяч пик в надлежащей исправности. А между милицейским оружием хоть и есть пики, но разных родов и не тако надежных. А посему назначил отпустить во все казачьи полки из арсенала. Милицейские же пики и так называемое оружие по сделанному уже на вооружение казаков пожертвованию дворянами, приказал я принять в Арсенал для назначения его для легких случающихся надобностей» [3, 20].

Як свідчать документи у другій половині червня 1812 р., Київська міська управа витратила на створення козацьких частин 4 710 рублів, в тому числі: 1) «издержано на покупку 13 лошадей – 2 529 р.; 2) на покупку 13 седел – 368 р.; 3) на починку седел и ишивку подушек – 73 р.; 4) на покупку узд – 26 р.;

5) на покупку гребен и щеток – 12 р.; 6) куплено 26 рубашек за 65 р.; 7) куплено 13 шаровар за 22 р.; 8) для казаков 13 саржевых платков на 39 р.; 9) подгастников 13 – 10 р.; 10) 25 пар сапог куплено за 130 р.; 11) на саквы холста 30 едениц – на 7 р.; 12) на торбинки рядовым – 7 р.; 13) для 13 казаков Комиссии провиантской – 221 р.; 14) на обмундировку отдано в казну – 795 р.; 15) 13 нагаек по 50 копеек штука – 6 р.50 коп.; 16) для лошадей овса и сена на 30 р.; 17) в Белой Церкви издержано казаками на харчи – 55 р.; 18) на содержание отдатчиков и лошадей в Белой Церкви, еще до приема казаков, за квартиру, – 40 р.; 19) за извоз и доставление казаков троекратно в Белую Церковь съемщику уплачено – 50 р.; 20) на обертки холста куплено на 7 р.; 21) куплено 13 пар подков на 7 р.; 22) недоузтков и на аркан веревок на 20 р.; 23) для канцелярских писарей – 15 р.» [3, 69].

Французько-російська війна 1812 р. значною мірою ускладнила функції крайових посадовців. За умов надзвичайного часу київський цивільний губернатор О. Л. де-Санті, окрім суто традиційних обов'язків, був вимушений займатися й суто військовими справами. Так, у липні 1812 р. він веде напружене листування з начальником заводу «Арсенал» Х. Граве, щодо налагодження ефективної системи постачання армії військовою продукцією. Крім того, нащадок одного із славетних французьких родин, котрий волею Олександра I опинився на чолі величезного придніпровського регіону, особисто контролював військові набори з прилеглих до Києва Сквирського і Черкаського повітів.

Напружено працювали також органи місцевого самоуправління. Виконуючи розпорядження городского магістрату, завідувач міської ремісничої управи А. Кобець, її альтермани І. Радзешевський, А. Щербівський, В. Кравченко та чиновник 14-го класу Воргуленко регулярно подавали «на гору» укладені в алфавітному порядку іменні списки тих київських міщан, котрі виявили бажання потрапити до лав діючої армії. Кожен з цих документів містив відомості щодо прізвищ, імені й по-батькові майбутнього ополченця, дати його народження, кількості повних років життя й терміну мешкання в місті («старожилой»,

«новоприписанной» і т. д.), сімейного становища («женат или холост, дети есть или нет») та цехової приналежності.

Зазначені функціонери відповідали їй за те, щоб всі особи, яких вони зареєстрували, регулярно доправлялися на збірні пункти «вместе с лошадьми, с седлами, уздами, греблями, щетками, баклажками и всем, что казакам нужно одяжение, где в комиссии в полности отданы», «о квитанции отдатчиками не получено по причине отлучки главного начальника из Белой Церкви и отложено на другое время, о чем оному магистрату сия управа рапортует, поднося о казаках именной список, с означением, сколько издержано на покупку лошадей, седел с упряжью, для казаков одяжения, на харчи и прочее, и притом донося, что обрakovанных лошадей осталось шесть, кои находятся ныне на острове в пастыбе» [5, 47].

Кияни брали саму активну участь і у зведенні нових та реконструкції вже існуючих міських укріплень, що здійснювалося на випадок початку війни з Наполеоном та можливо-го прориву до міста окремих ворожих загонів. Так, вже у квітні 1812 р. Київський магистрат видав ремісничій управі наказ про доставку робітних людей від цехів для виконання фортифікаційних робіт наступного змісту: «Для таковых работ по сделанному соображению с инженерною командою необходимо нужно 5 500 человек рабочих» [5, 48].

Влітку 1812 р. російський генерал-лейтенант Опперман та військовий інженер Глухов керували зведенням редутів, казарм та батарей на берегах Дніпра. Саме тоді на околиці Києва силами майже 12 тис. киян і селян Київської губернії споруджувалися додаткові редуті, форти і батареї, будувалися і ремонтувалися призначені для солдат Третьої армії казарми тощо. Завдяки ж самовідданій праці населення і солдатів гарнізону вся величезна робота по підготовці Києва до оборони в основному була завершена до початку серпня 1812 року. Приблизно в той же самий час зусиллями киян споруджувався й черговий міст через Дніпро.

Різні категорії жителів адміністративного центру Південно-Західного краю забезпечували діючі частин продовольством і тягловою силою. Коли 25 травня 1812 р., у відповідності

до царського Маніфесту, «повелено было собрать с Киевской губернии 7000 волов и из их числа 5000 – для продовольствия войск, а две тысячи – для перемещения военных грузов», певна частина цього завдання перепала безпосередньо й на долю киян. Згідно зі статистичною довідкою, підготовленою міським засідателем Т. Півенським 7 червня 1812 р., 5236 «христианского закона купцов, цеховых, мещан и иностранных гостей» міста поставили до казни 57, а 1159 «лиц иудейского исповедания, причисленных по ведомостям к Васильковскому повету» – 14 волів для харчування російських солдат [5, 48].

Отже, хоча на початковому етапі війни велика армія Наполеона мала значні переваги, успішно проводила наступи на території Росії, внаслідок правильно обраної тактики боротьби з боку російської армії та вдалої партизанської війни була блокована, зазнала значних людських і матеріальних втрат та врешті-решт зазнала нищівної поразки.

Список використаних джерел

1. Абаліхін Б. С. Участь народних мас України у війні / Б. С. Абаліхін // Український історичний журнал. — 1987. — № 10. — С. 61—69.
2. Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. документів / Б. С. Абаліхін. — К. : Українське видавництво політичної літератури, 1948. — 148 с.
3. Буцик А. К. Вітчизняна війна 1812 року і крах наполеонівської імперії / А. К. Буцик. — К., 1959. — 80 с.
4. Донік О. М. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / О. М. Донік // Україна: хронологія розвитку. — К., 2011. — Т. 5. — 559 с.
5. Машкін О. Київ та кияни у вітчизняній війні 1812 року / О. Машкін, С. Тимошенко // Краєзнавство. — 2012. - № 4. — С. 42—49.
6. Стрельський В. И. Участие украинского народа в Отечественной войне 1812 года / В. И. Стрельський // Історичний збірник Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1952. — Вип. № 3. — С. 128—129.
7. Явтушенко В. Вплив Вітчизняної війни 1812 року на формування української національної самосвідомості / В. Явтушенко, Л. Бадєєва // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник : Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року (11–12 травня 2012 року, м. Луцьк) ; упоряд. А. Силук, О. Златогорський. — Луцьк, 2012. — Вип. 41. — С. 4—6.
8. Ястребов Ф. О. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / Ф. О. Ястребов // Історія Української РСР : у 2 т. / Редкол. : К. К. Дубина (голов. ред.), І. О. Гуржій (заст. гол. ред.), В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, М. І. Супруненко, Ф. П. Шевченко ; АН УРСР. Інститут історії. — К. : Наук. думка, 1967. — Т. 1. — 807 с.

V. STETSENKO
Pereiaslav-Khmel'nitskyi

THE ROLE PEACEFUL POPULATION UKRAINE IN REBUFF ENEMY INVASION IN PATRIOTIC WAR OF 1812

The article examines role of civilians in the events of 1812. The report focuses in assisting of the Ukrainian people in securing the army with everything necessary. In the article drawn attention to the guerrilla movement, which was distributed to captured by the French territory.

Key words: War the Ukrainian people, the guerrilla movement, patriotism, dogface, militia, fodder, food.

В. И. СТЕЦЕНКО
г. Переяслав-Хмельницкий

РОЛЬ МИРНОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В ОТПОРЕ ВРАЖЕСКОГО НАШЕСТВИЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ 1812 ГОДА

В статье рассмотрена роль мирного населения в событиях 1812 года. Исследование акцентирует внимание на помощи украинскому народу в обеспечении армии всем необходимым. В статье обращено внимание на партизанское движение, которое распространялось на захваченной французами территории.

Ключевые слова: война, украинский народ, партизанское движение, патриотизм, рекрут, ополченцы, фураж, продовольствие.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2015

УДК 330(477)«1985-1991»

І. І. ХОМУТОВСЬКА, М. М. ШИТЮК

м. Миколаїв
dekekonom@local.mdu.edu.ua

ЕКОНОМІКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ УРСР В РОКИ «ПЕРЕБУДОВИ»

В статті досліджено трансформаційні процеси економіко-господарського механізму УРСР в роки «перебудови» (1985–1991 рр.). Значна увага приділена пізнанню етапу «перебудови», як соціально-економічного явища в Українській РСР. Розвинуто думку, що УРСР до 1991 року як «держжава» була повністю економічно інтегрована в СРСР і не мала суверенного господарства. Здійснено аналіз господарської діяльності України в період «перебудовного» етапу та обґрунтовано стримуючі чинники економічного розвитку України в даний період. Визначено причини провалу етапу «перебудови», які були похідними від протиприродного взаємозв'язку економіки і політики партії.

Ключові слова: економіко-господарський механізм, перебудова, режим КПРС, система господарювання, управління, продукція.

Розвиток світової цивілізації базується на постійному змінненні суспільного порядку в напряму удосконалення соціально-економічного укладу країн та у відповідності до загально-цивілізаційного прогресу. Досліджуючи соціокультурні фактори в системі глобальної економічної інтеграції В. Є. Куриляк виділяє крах комунізму (Collapse of Communism) та крах системи планової економіки в СРСР

серед десяти найважливіших подій, які формували сучасний глобальний цивілізаційний ландшафт світової економіки [3].

В історико-еволюційному поступі розвитку суспільства господарський порядок і суспільно-економічні інститути, взаємовідносяться між людьми та їх дії (зумовлені існуючим порядком) складають економічну систему як частину соціального життя. Економічний

порядок завжди є функцією соціального, де другий забезпечує перший. Значна кількість вітчизняних і закордонних вчених звертає увагу, що будь-яка трансформація, особливо суспільна, вимагає чітких орієнтирів поступу і не тільки визначення загального напрямку руху, але й конкретизації методів здійснення реформ, основних етапів шляху, індикаторів досягнення бажаних віх реформ, трансформаційних процесів тощо [1; 8; 9].

Зважаючи на результати ґрунтовних та різнопланових напрямів досліджень вчених, присвячених феномену соціалізму, в доступній публіцистичній, історико-економічній літературі та періодичній пресі сучасного періоду чітко прослідковується фрагментарний погляд на нього та відсутній комплексний підхід до розгляду питання економіко-господарського механізму УРСР на протязі її 70 річчя перебування у складі СРСР. В свою чергу це унеможливорює системно дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні події, які відбувалися у 1985–1991 роках – періоду «перебудови» господарського механізму Радянського союзу.

Метою статті є дослідження трансформаційних процесів економіко-господарського механізму УРСР в роки «перебудови» (1985–1991 рр.).

Історики підкреслюють, що Україна історично сформувалася та розвивалася на стику світів і комунікацій: «варяг та греків», Європи та Азії, землеробів та «дикого поля», православ'я та католицької віри й протестантизму, християнського та мусульманського світів, Заходу та Росії. Історія України – це історія змін домінуючих зовнішніх впливів та розвиток запозиченого ззовні у національному контексті, що породжувало як національні загрози так і здобутки [1]. Це значно вплинуло на вміння пристосовуватися до змін «виживати» у будь-яких умовах.

Відповідно до зазначеного післяпленумська (1985 р.) «перебудовна» еволюція економіко-політичної архітектури СРСР визначилася поєднанням ряду наявних та реформаторських заходів у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах, що відбувалися протягом наступних семи років (до 1991 р.). За нашим розумінням історичний аспект пізнання етапу «перебудови», як соціально-

економічного явища в Українській РСР, виходячи з мети дослідження, потребує його періодизації за етапами:

- а) соціально-економічний стан країни до 1985 року;
- б) трансформаційні процеси в період «перебудови» (1985–1991 рр.);
- в) результативність етапу «перебудови» (1991 р.).

В свою чергу вивчаючи питання стану України в період «перебудови» В. В. Світлична здійснює її періодизацію за змістовним наповненням за роками:

- а) 1985–1988 рр. – період розроблення концепцій перебудови і здійснення перших економічних реформ. Визрівання політичного курсу перебудови.
- б) 1988–1991 рр. – період активних політичних перетворень під лозунгом побудови демократичного, гуманного соціалізму [12].

В історичному поступі розвитку суспільства 70-річчя існування країни під назвою СРСР характеризується не тільки «режимом КПРС», а й системою управління народним господарством, яка мала наднаціональний характер. На регіональному розподілі праці мало відображався той факт, що СРСР населений різними народами (15 республік): «для Держплану СРСР він більше або менше населений «радянськими людьми» [4].

Українська РСР до 1991 року як «держава» була повністю економічно інтегрована в СРСР і не мала суверенного господарства. Це означає, що для існування національного комплексу України не вистачало однієї з двох умов: держави з її кордонами, яка проводить самостійну економічну політику, регулюючи внутрішні та зовнішні економічні відносини. Інша умова – господарська діяльність, іноді навіть у досить складній формі, існувала з того часу, як на території України поселилися люди (автохтонні землеробські племена трипільської культури). Україна до 1991 року не мала зовнішніх економічних рубежів; своїх митних кордонів і митних законів; формально державні кордони (України і Молдови; України і Росії; України і Білорусії) в СРСР були умовними, територіально-адміністративними [13, 72].

За таких умов державні кордони не виконували бар'єрних економічних функцій, були

максимально фільтрованими. Управління господарським комплексом України здійснювалося з-поза її кордонів, власне уряд держави контролював надзвичайно малу частину виробництва, зокрема промислової продукції: 90-95% діючих в Україні промислових підприємств знаходились під керівництвом відомств СРСР. Відомче управління з центру (м. Москва) не враховувало регіональних, локальних і всеукраїнських потреб та інтересів і в цілому вело не до формування комплексності господарства республіки.

Особливістю економіки республіки було те, що інвестований центральними міністерствами СРСР капітал, в першу чергу у галузях промисловості і транспорту, в більшій його частині створювався в Україні, але присвоювався і перерозподілявся центром. Не сприяло розвиткові виробничого потенціалу України і те, що українські підприємства - споживачі були прикріплені до постачальників з глибини РФСР (Урал, Сибір) чи до віддалених республік СРСР, а економічно вигідна кооперація не розглядалась як спосіб коригування потужностей підприємств та економічного потенціалу в цілому.

До і в період «перебудовного» етапу господарство України мало ознаки колоніального, оскільки її територія була внутрішньою колонією СРСР. Зазначене підтверджується наступними складовими.

По-перше структура господарського розвитку України визначалась центром і впливала з його, а не з українських інтересів. Господарство республіки розвивалось як аграрний і сировинний придаток держави, регіон експлуатації багатих земельних, викопних і рекреаційних ресурсів, дешевої робочої сили та збуту готових товарів переробної промисловості.

По-друге в республіці передусім стимулювався розвиток сільського господарства для задоволення потреб радянського народу у продовольстві. Сприятливими умовами стали наявність великих площ орних земель (ріллі) та родючіших в основному чорноземних ґрунтів, які були обмеженими чи відсутніми в інших союзних республіках. В 1990 році Україна виробляла 54,5% цукру-піску та 23,4% зернової продукції до загальних обсягів виробництва в СРСР.

По-третє промисловий розвиток території України визначався потребами центру в гірничій сировині, матеріалах, напівфабрикатах та паливі. Кам'яне та коксівне вугілля Донбасу, залізні руди Придніпров'я та їх територіальна близькість дозволили сформувати вугільно-матеріальну базу СРСР. В 1990 році республікою вироблено 22,5% кам'яного вугілля, 40,8% чавуну та 34,2% сталі до загального виробництва в СРСР [13].

Стримуючими чинниками економічного розвитку України виступало те, що капіталовкладення у промислове виробництво розміщувались нерівномірно у всеукраїнському і регіональному масштабах союзу; відбувалася мотивована лише економічними чинниками міграція населення з заходу і північного заходу на схід і південь; при цьому Україна не могла акумулювати в себе національного доходу, оскільки як виробник і постачальник продукції особистого споживання, особливо продовольчої (цукор, олія, зерно, консерви, м'ясо та іншої), що збувалася поза її межами.

Ускладнювало ситуацію і те, що державний бюджет не був повноцінним і збалансованим, країна не мала власної фінансової системи і не проводила власної фінансової політики. Грошово-фінансова політика, податкова система СРСР були спрямовані на недопущення економічного зростання України над іншими регіонами союзу. Зароблені населенням кошти не мали законних підстав бути вкладеними у виробничу сферу, тобто, бути фінансовим капіталом і працювати для людей.

Відтворювальна структура економічної системи визначає «зріз господарської системи, який відображає можливості зростання економіки та її ефективності» [8]. За своїм змістом відтворювальна структура ґрунтується на поділі сукупного внутрішнього продукту на складові частини за функціональною ознакою. Фазами відтворення виступають виробництво, розподіл, обмін, споживання. Найбільш важливою пропорцією відтворення є співвідношення між споживанням та накопиченням, оскільки воно виступає умовою розширеного відтворення. Фонди нагромадження і споживання перебувають у діалектичній єдності. Проблема оптимального поєднання споживання і накопичення полягає у

встановленні такого співвідношення між ними, за якого необхідні темпи приросту обсягів продукції забезпечують створення відповідних накопичень в основних і оборотних фондах та підвищення життєвого рівня працівників. Практично до середини 90 років ХХ століття в СРСР співвідношення між фондами було наступним: з національного доходу три четверті спрямовувалось у фонд споживання, одна четверта - у фонд накопичення [11].

Господарство Української РСР розвивалось в основному екстенсивним шляхом. Сільське господарство нарощувало обсяги виробництва продукції за рахунок розширення плану обробітку, в першу чергу ріллі (фактична розораність України складає 57%, що є найвищим показником в світі). При цьому останні два десятиріччя (1970–1980 рр.; 1980–1990 рр.) характеризувалися тенденцією, яка не узгоджувалась з світовою практикою, в основі якої було скорочення площ обробітку на гірших за якість землях, а посіви розміщували на більш родючих ґрунтах. В Українській РСР зростали площі у поліських районах і зменшувалися у лісостепових і особливо у степових. В гонитві за нарощуванням обсягів виробництва аграрної продукції осушування і зрошувальна меліорація призводили до зниження родючості земельних угідь, зростання екологічної загрози. На півдні України в незадовільному меліоративному стані перебувало до 30% земель, ґрунтовими водами було під топлено близько 1 млн. га сільськогосподарських угідь, площа ерозії ґрунтів складала майже 12,8 млн га, щорічно змивалося 400 млн тонн чорнозему [7, 48–51].

Адміністративно-командна система управління не враховувала важливий системоутворювальний елемент суспільних відносин – суб'єкта господарювання. За Б. Панасюком «колгоспи, як і радгоспи, фактично були державною власністю, оскільки їх загальні збори були лише формою колективного управління, а все вирішувалося партійними органами, селяни ж були наймитами в колгоспі» [10, 63–69].

У сільськогосподарській галузі склався затратний механізм господарювання, за яким нові ресурси використовувалися неефективно. На березневому (1989 року) пленумі ЦК КПРС відзначалося, що в Україні за останні

20 років основні виробничі фонди сільського господарства зросли у 4,2 рази, постачання добрив – у 3, оплата праці – у 2,7 рази, при цьому приріст виробництва сільськогосподарської продукції склав лише 39% [6]. Зазначене обґрунтовується наявністю незрозумілої з точки зору логіки та здорового глузду практики, коли рішення, які приймалися «верхами», трансформувалися у діяльність місцевих партійних, радянських і господарських органів, ставили сільських трудівників у рамки адміністративного диктату та позбавляли їх права вибору організаційно-управлінської та господарсько-підприємницької діяльності.

Досліджуючи історичну трансформацію парадигми управління сільськими територіями України О. І. Павлов виокремлює основні постулати збиткового механізму господарювання на селі: монополізм державної форми власності, обмеженість форм господарювання, позаекономічна спонуканість до праці на селі, продаж продукції за директивними цінами, безвідплатне фінансування, зрівнялівка у розподілі, нееквівалентний обмін між містом і селом [9].

Загалом в передреформний період сільське господарство колишнього СРСР серед інших країн відрізнялося низькою продуктивністю сільськогосподарських угідь і тварин на фоні значних земельних ресурсів, високою енергоматеріаломісткістю та низькою продуктивністю праці при значних вкладеннях матеріальних засобів і коштів. Діючі в країні та галузі планово-розподільча система виробництва й постачання, командно-адміністративна система прийняття рішень не стимулювали зниження витрат матеріальних і грошових ресурсів на одиницю продукції. Господарства та їхні працівники мало були зацікавлені в підвищенні ефективності виробництва. При постійному й зростаючому дефіциті продовольства у СРСР збільшувався імпорт зерна та продуктів тваринництва.

Схожа картина спостерігалась у промисловості, де виробництво нарощувалося за рахунок експлуатації нових родовищ корисних копалин (вугільних у західному Донбасі, Львівсько-Волинському басейні, нафтогазових Донецько-Дніпровського басейну, рудних Подніпров'я, сірчаних Прикарпаття та ін.).

Про екстенсивний характер свідчить також відтворювальна структура капіталовкладень: більше половини їх йшло не на модернізацію виробництва, а на нове будівництво і розширення існуючого.

Економічна малоефективність господарського комплексу України виявлялась, по-перше, у перевазі екстенсивного шляху розвитку над інтенсивним, по-друге, у постійному зниженні віддачі капіталовкладень. Чим більше господарство насичувалося основними виробничими засобами – машинами, устаткуванням тощо, тим помітніше зменшувався вихід продукції на одиницю вартості капіталовкладень; по-третє, у порівняно низькому рівні фондоозброєності праці, що не сприяло підвищенню її продуктивності; по-четверте, у високій сировинно-, матеріало- і енергомісткості виробництва. На одиницю вартості валового суспільного продукту ці техніко-економічні показники в Україні у 1,5–2,0 раза вищі, ніж у західноєвропейських державах [13]. Тому не досягнення задекларованих напрямів і обсягів виробництва продукції в Україні на «перебудовному» етапі є передусім результатом попереднього неефективного та екстенсивного розвитку господарського комплексу.

У сучасній економічній та публіцистичній літературі надається неоднозначна оцінка як феному соціалізму, так і етапу «перебудови» соціально-економічного розвитку Радянського Союзу. Більшість вітчизняних і закордонних вчених схиляються до думки про неможливість існування як такого соціально-економічного устрою та його не спроможність розвитку в перспективі без врахування об'єктивних економічних законів.

Загалом погоджуючись з зазначеним вважаємо звернути увагу на те, що не розуміння об'єктивних економічних законів розвитку суспільства переважно на приватній формі власності, командно-адміністративним апаратом союзу республік ігнорувалась можливість рівноправного існування підприємницької діяльності суб'єктів господарювання поряд з державними підприємствами та організаціями. В період «перебудови» була реальна можливість зберегти країну з її ідеологічними настановами проявивши гнучкість у системі господарювання. Інша справа, коли спрацював

суб'єктивний (людський) фактор який був вихований на неможливості сприйняття існування приватної власності за соціалістичної системи господарювання і не був готовий до тогочасної світової ринкової ситуації як об'єктивно існуючої та утворюючої.

Результативність етапу «перебудови» визначаємо через головні причини його провалу, які були похідними від протиприродного взаємозв'язку економіки і політики партії, примату ідеологічних схем і кон'юнктури політичних настанов над економікою. Правляча політична верхівка, ігноруючи об'єктивні економічні закони, будувала суспільне життя, керуючись виключно принципом політичної доцільності. Тому задекларовані програмні документи етапу «перебудови», незважаючи на їх значимість, грандіозність та масштабність, так і не були трансформовані в конкретні справи.

Результати дослідження дозволяють сформулювати наступні висновки.

1. На завершальному етапі існування СРСР керівництво союзу і КППС проявило повне нерозуміння природи і внутрішньої потужності національних інтересів, населення «дружніх» республік, залишалися заручниками постулатів марксизму про верховенство економічних і класових переваг над національними. Правляча політична верхівка, ігноруючи об'єктивні економічні закони, будувала суспільне життя, керуючись виключно принципом політичної доцільності.

2. Унаслідок розвитку первинних секторів структура господарства Української республіки до і в період «перебудови» мала колоніальну односторонню сировину — продовольчу орієнтацію, при цьому практично не розвивались галузі вторинної і третинних сфер.

3. Не спроможність реалізації програмних завдань «перебудовного» етапу соціально-економічного устрою соціалістичного способу господарювання в СРСР, в тому числі і в Україні, обумовлена складовими: відсутністю приватної форми власності на засоби виробництва; жорсткою централізацією управління господарською діяльністю; не гнучкістю господарського механізму країни відповідно до вимог розвитку світового господарського комплексу.

Список використаних джерел

1. Галушка З. І. Соціалізація трансформаційної економіки: особливості, проблеми, пріоритети: монографія / З. І. Галушка. — Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. — 408 с.
2. Кіщак І. Т. Оцінка соціально-економічної сутності соціалізму в історичному аспекті / І. Т. Кіщак, І. І. Хомутовська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Економічні науки: збірник наукових праць / за ред. І. Т. Кіщака. — № 1(4), червень 2015. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. — С. 7—11.
3. Куриляк В. Є. Менеджмент: міжцивілізаційні і міжкультурні основи. Монографія / В. Є. Куриляк // Вступне слово С. І. Юрія. — К. : Кондор, 2010. — 482 с.
4. Кучма Л. Україна – не Россия / Л. Кучма. — М. : Время, 2003. — 560 с.
5. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський. — Чернівці : Рута, 2006. — 344 с.
6. Материали Пленума Центрального Комітета КПСС. 15-16 марта 1989 года. — М. : Политиздат, 1989. — 176 с.
7. Моцаренко В. И. Проблемы развития орошения на юге Украины: эколого-экономический аспект / В. И. Моцаренко // Аграрное производство и природопользование: тезисы докладов и сообщений на II Всесоюзной конф. философов, экономистов, историков, писателей, ученых-аграрников и практиков сельского хозяйства (октябрь 1989 г., г. Одесса). - М. : Наука, 1989. — С. 48—51.
8. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т. О. Осташко. — К. : Фенікс, 2004. — 280 с.
9. Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : монографія / О. І. Павлов. — Одеса : Астропринт, 2006. — 360 с.
10. Панасюк Б. Я. Необхідність структурних змін в АПК / Б. Я. Панасюк // Вісник аграрної науки. — 2004. — № 3. — С. 63—69.
11. Саблук П. Т. Концептуальні засади розробки і реалізації інвестиційних програм в аграрно-промисловому виробництві / П. Т. Саблук, М. Ю. Коденська. — К. : ННЦ ІАЕ, 2012. — 46 с.
12. Світлична В. В. Історія України : навч. посібник / В. В. Світлична. — 4-е вид. — К. : Каравела, 2009. — 400 с.
13. Соціально-економічна географія України : навч. посібник / за ред. проф. О. І. Шаблія. — Вид. друге, перероб. і доп. — Львів : Світ, 2000. — 680 с.

I. HOMUTOVSKA, M. SHITYUK

Mykolaiv

ECONOMICAL AND ECONOMIC MECHANISM OF USSR DURING THE «ALTERATION»

The article examines the processes of economic transformation and economic mechanism of the USSR in the years of «alteration» (1985–1991 years). Considerable attention is given to the knowledge stage of «alteration», as a socio-economic phenomenon in the Ukrainian SSR. Developed the view that the Ukrainian SSR until 1991 as a «state» has been fully integrated into the cost of the USSR and did not have the sovereign economy. The analysis of economic activity in Ukraine during the period of «alteration» and the stage reasonably constraints of economic development of Ukraine in the period. The reasons for the failure of the stage of «alteration», which were derived from the unnatural relationship of economics and politics of the party.

Key words: economics and economic mechanism, alteration, schedule KPPS, system management, control, product.

И. И. ХОМУТОВСКАЯ, Н. Н. ШИТЮК

г. Николаев

ЭКОНОМИКО-ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ МЕХАНИЗМ УССР В ГОДЫ «ПЕРЕСТРОЙКИ»

В статье исследованы трансформационные процессы экономико-хозяйственного механизма УССР в годы «перестройки» (1985–1991 г.г.). Значительное внимание уделено познанию этапа «перестройки», как социально-экономического явления в Украинской ССР. Развито мнение, что УССР до 1991 года как «государство» была полностью экономически интегрирована в СССР и не имела суверенного хозяйства. Осуществлен анализ хозяйственной деятельности Украины в период «перестроечного» этапа и обоснованы сдерживающие факторы экономического развития Украины в данный период. Определены причины провала «перестройки», которые были производными от противоестественной взаимосвязи экономики и политики партии.

Ключевые слова: экономико-хозяйственный механизм, перестройка, режим КПСС, система хозяйствования, управления, продукция.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2015

Розділ 3

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327(438+476)«1995/2005»

Н. М. БУГЛАЙ

м. Миколаїв

buglay@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1995–2005 рр.)

Розглядається східна політика Польщі в форматі польсько-білоруських відносин кінця ХХ – початку ХХІ століть. На основі аналізу історіографії висвітлюється проблематика взаємин двох держав після оголошення державної незалежності Білорусі.

Ключові слова: Польща, Білорусь, східна політика, міждержавні відносини, проблемні питання.

Польсько-білоруські міждержавні відносини за період 1995–2005 років як в контексті східної політики, так і в загальній системі міждержавних, білатеральних відносин Республіки Польща, можна визначити як найскладніші і найпроблематичніші. Виходячи з концептуальних основ східної політики Гедройца-Мерошевського та її сучасних видозмін, Польща розпочала розбудову своїх дружніх відносин із Республікою Білорусь – як із суверенним партнером, активно підтримуючи незалежність Білорусі.

Питанню польсько-білоруських зв'язків присвячені розвідки польських вчених: Й. Дракогруста, Й. Борковіча, Р. Сеніуча, В. Карбалевіча, А. Чодубські [1], які висвітлюють польсько-білоруські відносини крізь призму питань міжнародних відносин та проблем безпеки, а також праці М. Зіяковського, Е. Уаховіча [2] щодо характеристики білатеральних зв'язків. Закордонні дослідження, головним чином розкривають питання загальної історії Білорусі з часів незалежності: Д. Марплес, Г. Санфорд [3]. На особливу увагу заслуговує порівняльне дослідження експерта із східної політики Польщі Снайдера Тімоти [4]. В контексті виокремлення саме проблемних питань у двосторонніх відносинах заслуговують на увагу наукові дослідження

Т. Гавіна, Л. Адамські, А. Еберхарда, К. Федоровича, П. Фоліговського [5].

Ступінь вивчення проблематики в українській історіографії є занадто низьким, польсько-білоруські відносини після 1991 року ще не стали предметом окремого узагальнюючого монографічного дослідження, отже, наявні лише поодинокі публікації О. К. Бориняка [6] присвячені зокрема, розвитку польсько-білоруських політичних взаємин. Тут також можна навести цілісну історичну роботу Л. Зашкільняка та М. Крикуна [7]. Статті та окремі підрозділи дисертаційного дослідження політолога І. Р. Гуцуляка [8], де білатеральні відносини Польщі та Білорусі презентовано в контексті політичних змін як в Польщі, так і в цілому у Центральній Європі.

З-поміж східних сусідів Польщі, розбудова добросусідських польсько-білоруських взаємин для Польщі здійснювалась найважче, це було викликано перш за все внутрішньополітичною ситуацією в Білорусі та традиційною пріоритетною орієнтацією, з часів набуття незалежності, на Росію. Російський чинник презентував широкомасштабну палітру: від ментального, суспільно рівня підтримки ідеології «єдності слов'ян», «історичної спільності слов'янських народів», «єдиного слов'янського коріння», до культурної, економічної співпраці слов'янських народів.

На нашу думку, проблематика сучасних польсько-білоруських взаємин і особливо у досліджуваний період 1995–2005 років визначається, по-перше, у відмінності історичного розвитку Білорусі від інших сусідніх східних країн Польщі, насамперед, у питанні одержання білоруським народом незалежності. У Білорусі не було опозиції, дисидентів, не було боротьби за незалежність, ані на рівні суспільства, ані на рівні політичної еліти. Більше того, 17 березня 1991 року було проведено референдум, на якому 82,6% білоруського народу проголосувало за збереження СРСР! Про слабку національну ідентичність білоруського народу свідчать і результати референдуму 1995 року, де на питання надання однакового з білоруською статусу російській мові, про економічну інтеграцію з Росією, оновлення символіки країни дещо за радянським зразком знайшли «широку підтримку» білоруського народу. По-друге, це наявність авторитарного режиму в Білорусі, зовнішньополітично, зовнішньоекономічно і навіть культурно-цивілізаційно орієнтованого виключно і насамперед, на Росію. По-третє, нівеляція прозахідних альтернатив на рівні зовнішньої політики (міжнародному чи регіональному рівнях) апіорі нівелюються внаслідок потужного впливу російського фактору, його ідеологічного впливу в усіх сферах життєдіяльності країни. Це автоматично призводить до міжнародної ізоляції та поки що латентного розколу білоруського суспільства.

Традиційно, як і до інших східних сусідів, з часів набуття незалежності, Польща у східній політиці використовувала концепцію політики так званої «двоколіїності» чи «двотуровості» (*polityka dwutorowości*) міністра закордонних справ Республіки Польщі К. Скубішевського [9]. Так звана перехідна політика «двотуровості» діяла лише до розпаду СРСР – як розбудова рівнобіжних стосунків як з СРСР (Росією), так і налагодження партнерських відносин із окремими бажаними стати незалежними державами чи вже незалежними, зокрема із Білоруссю також. Фактично, це була не тільки декларація намірів Республіки Польщі до своїх нових-старих східних сусідів, але і презентація доволі обережної східної політики країни ще за умов існування СРСР.

Перші прагматичні кроки польської дипломатії щодо Білорусі були здійснені після ухвалення 27 липня 1990 року декларації «Про державний суверенітет Білорусі». Доленосною подією став візит міністра закордонних справ РП К. Скубішевського до Мінську 15 жовтня 1990 року з метою підписання політичної декларації про добросусідські відносини та розвиток двосторонніх відносин, втім, білоруська сторона відмовилась підписати документ [10]. З-поміж основних причин визначалися: неврегульованість питання польсько-білоруського кордону із 1945 року та питання юридичної підпорядкованості району Білостока, де проживає також і білоруська меншина і вимога білоруської сторони щодо створення білоруського етнічного округу [11]. К. Скубішевський відмовився взагалі вести подальші переговори, аргументуючи тим, що питання кордонів вже вирішені, тобто кордони непорушні і незмінні [12].

На нашу думку, цей історичний екскурс дипломатичного «непорозуміння» визначає основні принципи і подальші механізми дії зовнішньої політики Білорусі до Польщі і на перспективу 1995–2005 років, а саме: проросійську зовнішньополітичну орієнтацію за умов потужного російського впливу; проросійську зорієнтованість вищого керівництва Білорусії; життєздатність негативних стереотипів радянських часів, тобто старі-нові ідеологеми недовіри і підозри до поляків щодо їх бажання розширити свою територію на схід, а отже і зміну своїх кордонів; страх щодо територіальних претензій повоєнного періоду з боку Польщі стосовно «втрачених земель» (*ziemie stracone*); недовіра до римо-католицького духовенства, насамперед, щодо їх так званих намірів колонізації та католизації православного населення Білорусі.

Реально, зміни у двосторонніх польсько-білоруських дипломатичних зв'язках відбулися після оголошення 25 серпня 1991 року Білоруссю державної незалежності. Сейм РП офіційно підтримав незалежність сусідньої республіки 31 серпня 1991 року і наступного, 1992 року сторони вже налагодили дипломатичні відносини. З точки зору формування договірно-правової основи двосторонніх польсько-білоруських відносин важливо від-

значити, що вже згадувана Декларація «Про добросусідство, взаєморозуміння та співробітництво» все ж таки була підписана головою Ради Міністрів Білорусі В. Кебічем та прем'єр-міністром Польщі К. Білецьким у Варшаві 10 жовтня 1991 року, де підкреслювались визнання суверенітету країн, принципи рівноправності, не втручання у внутрішні справи сторін, і зокрема (стаття друга) наголошувалося про непорушність кордонів, а саме, що кожна зі сторін відмовляється від будь-яких територіальних претензій і обіцяє не висувати їх у майбутньому. В цей день також було підписано і білатеральну угоду «Про економічно-торгівельні взаємини», де з-поміж іншого передбачалися розвиток взаємних зовнішньоекономічних стосунків, створення найсприятливіших умов імпортової та експортної політики двох країн, утворення товариств і компаній зі змішаним капіталовкладенням, впорядкування інфраструктури, заснування торговельних палат тощо.

Таким чином, статус Білорусі із 25 серпня 1991 року змінився щодо можливості проведення нею незалежної зовнішньої політики і розбудови нової системи білатеральних легітимних та рівноправних відносин, в контексті усвідомлення необхідності пошуку нових партнерів у міжнародних відносинах, але реально, принципово це не внесло якісних змін у загальну зовнішньополітичну доктрину Білорусі.

У випадку Білорусі наявною була палітра чинників внутрішнього характеру, яка активно проєцирувалась на зовнішню політику. Зокрема, відзначимо так званий фактор «радянзації» який присутній як на рівні свідомості суспільства, так і на рівні політичних еліт Білорусі. В основному білоруське суспільство і його політична еліта, включно і на сьогодні, ідейно знаходиться в СРСР, презентуючи соціально-психологічний тип радянської людини. Політична еліта і білоруське суспільство найбільш ментально радянізовані, а самовизначення та культурно-етнічна ідентичність нації за умов відсутності національної ідеї, щирої підтримки домінування російської мови – все ще знаходяться на стадії розвитку. Пріоритет мають ностальгійний консерватизм за СРСР, домінуючим елементом сві-

тогляду є міфологізація реальності на кшталт радянських/російських ідеологем, більше того, білоруський патріотизм це радянський патріотизм. Тож, подібний психологічно-ментальний аспект має місце і у білоруській зовнішньополітичній риторичі, наприклад, до Польщі.

Концептуально із здобуттям незалежності Білоруссю, польська східна політика «двотуровості» стала анахронічною і зусилля польської дипломатії у подальшому не визначались якоюсь особливою специфікою до Білорусі аж до 1996 року і були зосереджені на розбудові рівноправних міждержавних польсько-білоруських взаємин.

Конструктивний діалог між Польщею та Білоруссю на білатеральному рівні розпочався із 1992 року: 2 березня 1992 року були встановлені дипломатичні відносини через підписання договору «Про встановлення дипломатичних відносин» та «Консульську конвенцію». 23 червня 1992 року президентом РП Лехом Валенсою і головою парламенту РБ Станіславом Шушкевичем у Варшаві була підписана базова угода «Про добросусідство та приязню співпрацю»; відкрили консульства та активізувались зустрічі на рівні дипломатів та міністерств, політичного істеблїшменту протягом 1992-1994 років [13].

Зміна парадигми у польсько-білоруському співробітництві відбулась після 1994 року із зміною політичного ландшафту в країні, тобто після президентських виборів у Білорусі, коли до влади прийшов Олександр Лукашенко. Відсутність ринкових механізмів економіки, плюралістичної демократії та національної ідентичності білорусів в цілому зумовили корегування польсько-білоруського співробітництва. Метою східної політики Польщі у відношенні до Білорусі з 1995–1996 років стає підтримка демократичного розвитку Білорусі та бажання допомогти в розбудові її громадянського суспільства, зокрема, крізь підтримку білоруської опозиції, а також саме в цей період спостерігається, так звана, стагнація двосторонніх польсько-білоруських зустрічей.

Новий підхід польської дипломатії у відносинах з Білоруссю, дістав назву «критичного діалогу», по суті, до досліджуваного

нами періоду – до 2005 року, цей підхід і був домінуючим у білатеральних польсько-білоруських зв'язках.

Зустріч президентів двох сусідніх країн 30 березня 1996 року Олександра Квасневського та Олександра Лукашенка, польська сторона трактувала як робочий візит. Політики обговорили міждержавні питання, а особливо про зміцнення та активізацію білорусько-російської інтеграційної співпраці, що викликала занепокоєння польської сторони [14].

Міждержавний скандал спостерігався у подіях травня 1996 року, коли був депортований із Білорусі голова профспілки «Солідарність» М. Кшаклевський із-за зустрічі із білоруською опозицією [15]. Повне розходження пріоритетів польсько-білоруської співпраці визначилося вже у листопаді 1996 року. 24 листопада 1996 року в Білорусі було проведено референдум щодо змін в конституції в контексті концентрації усієї реальної влади в одних руках - президента О. Лукашенка. Конституційна криза та арешти опозиційних діячів Білорусі викликали занепокоєння польської сторони щодо демократії в країні і за ініціативою О. Квасневського та за підтримки президентів Литви і України, видали Ухвалу щодо ситуації в Білорусі. Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу «Про ситуацію в Білорусі». Цей жест білоруське керівництво осудило і розцінило як втручання у внутрішні справи [16].

Польська дипломатія саме після цих подій у Білорусі, а також і у зв'язку із посиленням білорусько-російського інтеграційного співробітництва, насамперед, у сфері економіки, енергетики, безпеки в форматі підписанням російсько-білоруської угоди від 2 квітня 1996 року, сформулювала нове концептуальне уявлення у форматі так званого «критичного діалогу». Нова зовнішньополітична стратегія Польщі до Білорусі означала перш за все об'єктивну критику порушення прав людини, громадян. Логічно, що внаслідок цих подій польсько-білоруські відносини у 1996–2005 роках набули стагнаційного характеру.

Перспектива східного розширення НАТО офіційно була оголошена керівництвом Північноатлантичного Альянсу у січні 1994 року і відповідно нове керівництво в особі

О. Лукашенко стверджувало, що розширення НАТО становить безпосередню загрозу як для безпеки Білорусі, так і для «слов'янської єдності» з Росією [17]. У 1995 році Лукашенко заявив, що з точки зору створення воєнної рівноваги і як спротив щодо розширення НАТО, Білорусь припиняє виконання «Договору про звичайні збройні сили в Європі» і призупиняє ліквідацію своїх танків. У 1996 році за ініціативи Білорусі із Росією було підписано більше десяти угод про військову співпрацю різного роду військ та стосовно регіональної безпеки [18].

Дистанціювання Білорусі від Польщі і чітке спрямування зовнішньої політики у сторону Росії було також викликано власне євроатлантичним позиціонуванням Республіки Польщі за цей період. Хоча, слід зазначити, що Білорусь і набагато раніше негативно оцінювала східне розширення НАТО, і особливо вступ до нього Польщі. Активізація дій Мінська у сторону Росії набуває характеру альтернативи. Активізація дій Варшави щодо співпраці з НАТО на завершальному етапі її приєднання до Північноатлантичного альянсу не сприяла в цілому і активізації польсько-білоруським зв'язкам. Як наслідок – критичне розходження пріоритетів обох сторін і активна інтеграція Польщі до НАТО та ЄС, а Білорусь активізувала співробітництво із Росією. Перспектива вже у найближчому часі приєднання Польщі до НАТО лише загострила і так проблематичні польсько-білоруські міждержавні відносини.

Фактично, можемо констатувати погіршення та загострення польсько-білоруських відносин і це із всією яскравістю визначилося у край критичних чи навіть агресивних висловлюваннях білоруського політичного істеблшменту, де Польща фігурувала як «мілітаризована країна», що «загрожує безпеці Білорусі», і внаслідок приєднання якої до НАТО «Білорусь буде вимушена збільшити частку витрат з ВВП на захист країни та її кордонів» [19].

Не зважаючи на «охолодження» польсько-білоруських відносин, протягом 1995–1996 років, двосторонні відносини підтримувались, що знайшло своє втілення у співпраці міністерств, насамперед, пріоритет мали розвиток економічної співпраці і транскордонного

єврорегіонального розвитку, а також відбулись дві зустрічі президентів Польщі та Білорусі. Конкретне невдоволення станом демократії у Білорусії та авторитарним політичним режимом О. Лукашенко, дипломатія Польської Республіки протягом 1996–1997 років здійснювала лише у білатеральному форматі, адже все ще сподівалася, що лобіюванням інтересів Білорусі у європейських структурах сприятиме зміні внутрішньополітичної ситуації у Білорусі. Втім, ці дії були безуспішними і міжнародна ізоляція Білорусі у 1998–2000 роках ще більш посилилась: запровадження санкцій до Білорусі, введення візового режиму для посадовців вищого рангу і відозва послів європейських країн тощо [20].

Протистояння у польсько-білоруських відносинах досягло свого специфічного апогею у 1999 році у зв'язку із вступом Польщі до Північноатлантичного Альянсу. Гальмування відносин проявилось і у категоричності виступів, так, наприклад, О. Лукашенко назвав подію розширення НАТО «історичною помилкою» [21]. Хоча політика Польщі принесла успіх у Литві та Україні, такого не можна сказати про Білорусь і Росію. Авторитарне урядування А. Лукашенко в поєднанні з його виразною ностальгією за радянським періодом становить головну перешкоду для серйозної зовнішньополітичної активності Польщі в цій країні. Таке саме виправдання не можна однак пояснити для російсько-польських відносин, що погіршуються. Постійна відсутність довіри в російсько-польських відносинах істотно впливає на роздуми про безпеку Польщі [22].

У 2000 році Польща розробила нову Стратегію безпеки, де зокрема, зазначалось, що Польща і надалі співпрацюватиме з Білоруссю і Росією у питаннях безпеки (ст. 3.4.2.). «Хоча дві сусідні держави – Білорусь і Україна – відмовилися від ядерної зброї, поблизу кордонів все ще розміщено великі конвенційні озброєння (звичайні сили озброєння). За несприятливого розвитку подій вони можуть становити, хоч не обов'язково в формі організованої агресії, загрозу безпеці Польщі. Отже, Польща повинна особливо піклуватися про те, щоб держави з великим військовим потенціалом діяли в межах демократичних інституцій, збе-

рігали внутрішню політичну, економічну і суспільну стабільність, дотримувалися міжнародних зобов'язань щодо контролю озброєнь і будови засобів довіри. Політична нестабільність чи економічний спад і пов'язані з ними внутрішні кризи ускладнюють дотримання таких постанов угод» [ст. 2.3] [23].

На думку, Ярополка Тимківа, експерта з питань безпеки, потрібно відзначити, що особливістю політики безпеки РП в постбіполярний період є багатостороння активність. Важливі для безпеки Польщі заходи здійснювали одночасно в декількох площинах. Особливе місце серед них посідали заходи, підкріплені прагненням до нових відносин з безпосередніми сусідами та державами регіону; заходи щодо визначення нових відносин Польщі з європейськими та міжнародними інституціями що діють у сфері безпеки, особливо з ОВД, НАТО, ЄС (ЗЕС) та ОБСЄ (НБСЄ); заходи щодо створення нової загальноєвропейської системи безпеки. Ці три базові зовнішньополітичні напрямки політики національної безпеки розглядалися як три її елементи, що виконували різні функції і взаємно доповнювали одна одну. Разом зі всіма трансформаціями змінювалось міжнародне становище РП. У 1992 році вона була змушена опиратися на самостійну оборону. Після 1999 року постала потреба пристосування стратегії до умов колективної безпеки. Після подій 2001 року та трансформації міжнародних відносин назріла необхідність перегляду основних положень політики безпеки Польщі [24]. Окремо необхідно зазначити, що після перегляду американцями своїх стратегічних цілей та опублікування в березні 2006 року нової Стратегії національної безпеки США. Республіка Польща у подальшому 13 листопада 2007 року, також актуалізувала свою стратегію безпеки і врахувала ті зміни, які відбулися на європейському континенті та у світі після 2003 року.

За період 2000–2002 років міждержавне польсько-білоруське співробітництво відбувалось в межах контактів на так званому нижчому рівні і в більшій мірі пріоритетом були торгово-економічні зв'язки і транскордонне співробітництво в межах діяльності єврорегіону, насамперед, єврорегіону «Буг». 29 вересня 1995 року у м. Луцьк було підписано Угоду

про створення Транскордонного Об'єднання «Єврорегіон Буг», а Білорусь приєдналась до нього лише у травні 1998 року. Метою співпраці Люблінського воєводства, Волинської області, Львівської області та Брестської області є активізація розвитку соціально-економічних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших зв'язків між його учасниками в рамках розробки та реалізації спільних проектів, спрямованих на розвиток бізнесу, гуманітарної сфери, розбудову кордону та створення прикордонної інфраструктури, охорону навколишнього середовища, розвиток місцевого самоврядування.

Тенденцію позитивних досягнень протягом 1995–2005 років демонструвало польсько-білоруське співробітництво у сфері торгово-економічних відносин. Згідно статистичних даних, польсько-білоруський товарообіг у 2005 році становив 1,4 млрд доларів (зокрема, експорт – 847 млн, а імпорт – 578 млн. доларів), що порівняно із 2002–2004 роками визначав зріст у 2–2,5 рази. Зазначимо, що ця тенденція і у подальших роках простежується і показники зростають. Обсяг польських інвестицій у економіку Білорусії становив 19 млн дол. [25].

Активізація польської дипломатії у напрямку Білорусі відбулась з 2002 року, із-за причин білорусько-російського конфлікту, коли Республіка Білорусь об'явила про багатовекторність своєї зовнішньої політики і поступово розпочала віддалятися із-під впливу Москви. Адже новий президент Росії Володимир Путін розпочав розбудову суто прагматичних взаємовигідних російсько-білоруських відносин із Білоруссю. Пошуки зовнішньополітичних альтернатив Білорусі сконцентрувалися переважно у напрямку Венесуели, Ірану, і навіть своїх сусідів – України та Литви. Більше то, агресивний російський енергетичний тиск змусив до активізації Білорусь щодо диверсифікації поставок енергетичних ресурсів, зокрема, поставок нафти з альтернативних (неросійських) джерел, а саме з «братньої» Венесуели та арабських країн. Ці досить обережні, але наполегливі поступові кроки у зовнішній політиці Білорусі можна відзначити як відхід від само-ізоляціонізму і російського впливу у зовнішній політиці. Втім, польська

дипломатія не змогла досягти своєї мети, адже Білорусь не бажала серйозних переговорів із західними сусідами [26].

Протягом 2003 року активізувались двосторонні зустрічі на рівні президентів О. Лукашенко і О. Квасневського, прем'єр-міністрів, міністрів іноземних справ, міністрів економіки та інших державних керівників, відбулось відродження парламентської взаємодії 19 вересня 2003 року.

На заході, включно і у Польщі, так зване «білоруське питання» актуалізувалося після 1 травня 2004 року, східного розширення Євросоюзу, адже три нові її країни стали і безпосередніми сусідами Білорусі і Брюссель все в більшій мірі почав намагатися розвивати стосунки із Білоруссю, насамперед, що стосується нових спільних проблемах транспарентності кордонів, транскордонному співробітництві, питаннях екології в контексті відкриття свого представництва у Мінську, хоча питання безпеки та демократії у Білорусі залишалися найважливішими питаннями для Європи [27].

Знаковими були події 2005 року, коли у польсько-білоруських взаєминах відбувся фактично дипломатичний скандал із стратегічно негативними наслідками. Причиною міждержавного конфлікту стало втручання влади у діяльність громадської організації польської меншини у Білорусі «Союз поляків Білорусі» на що польська сторона (Міністерство закордонних справ Польщі навіть видало звернення) дуже критично реагувала, звинувативши Білорусь у неповазі загальних прав людини і національних меншин, недотриманні вимог щодо захисту прав національних меншин, порушенні міжнародних угод, а також відізнали мінського посла для консультацій та об'явили *persona non grata* білоруських дипломатів. З білоруської сторони, почалися переслідування активістів польської меншини тощо. По суті, внаслідок цієї політичної кризи «паралізувалися» двосторонні відносини Польщі та Білорусі [28].

Польська стратегія у міждержавних білатеральних польсько-білоруських відносинах в форматі «критичного діалогу» у 2005 році набула ще більш конфронтаційного характеру. На думку радника посольства Польщі у Біло-

русі Буцко Марека, якого теж у 2005 році вислали з Білорусі, було п'ять причин невдачі польської зовнішньої політики у Білорусі. По-перше, помилковою була оцінка характеру режиму у Білорусі як м'якої форми авторитаризму режиму Лукашенко, який можна змінити у сторону демократії, адже істеблшмент відкритий до співпраці з Європою. М. Буцко стверджує що цей режим ніколи не розвернеться у 180 градусів і не зацікавлений у ринкових реформах, а інституціалізація двосторонніх відносин на найвищих рівнях за умов відсутності демократії лише сприяла спротиву білоруської влади проти польської національної меншини і латентно проти Польщі. По-друге, уряд Польщі недооцінив реалії та засоби польської меншини у Білорусі. По-третє, на думку дипломата, помилкою була уява щодо не підтримки білоруської опозиції. Четвертою помилкою було судження про те, що «старі» члени Євросоюзу впораються із білоруськими проблемами, а роль Польща у зовнішній східній політиці ЄС переоцінила свої можливості. По-п'яте, це критика стосовно стратегічного виміру економічного польсько-білоруського співробітництва. Із-за відсутності світових ринкових механізмів Польща на державному і приватному рівнях у майбутньому не може збільшити частку своїх інвестицій у Білорусі, мається на увазі конкуренція Польщі із Росією у приватизації, у впливу на білоруський ринок [29].

Таким чином, східна політика Польщі щодо Білорусі була найпроблематичнішою порівняно із євро-інтеграційною політикою Литви та багатовекторною зовнішньо-політично орієнтованою Україною, із-за причин специфічного внутрішньополітичного розвитку Білорусі та наявного потужного впливу Росії на білоруську внутрішню і зовнішню політику. Як позитив, слід зазначити, спрямованість зовнішньої політики Польщі до Білорусі як до суб'єкта міжнародних відносин, хоча загальноєвропейська думка схилилась до пріоритетності відносин з Білоруссю через Росію, і не вбачала у Білорусі рівноправного партнера.

Список використаних джерел

1. Drakochrust J. Białoruska scena / J. Drakochrust // Polska w Europie. 10. 1993. Januar, 63—69.; Borkowicz J. Białorus — niespełniona rewolucja / J. Borkowicz // Polska w Europie. 14.1994. Aprilis 108—118.; Seniuch R. Uwarunkowania niepodległości Białorusi / R. Seniuch. — Warszawa, 1995.; Karbalewicz W. Miejsce Polski w polityce bezpieczeństwa Białorusi. Białorusi / W. Karbalewicz // In Bezpieczeństwa Polski w Zmieniającej się Europie 10. — Warszawa, 1997. — 49—70.; Chodubski A. Stosunki polsko-białoruskie w latach dziewięćdziesiątych. / A. Chodubski // In: Arkadiusz Zukowski (red.): Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku. — Olsztyn, 1999. — P. 148—158.
2. Zioikowski M. Relations with Belarus / M. Zioikowski // Yearbook of Polish Foreign Policy - 1997. — P. 162—168.; Uiachowicz E. — Uladzimir (red.): Belarusz i Polscsa. Polska i Białorus / E. Uiachowicz. — Warszawa 2003. — 17—25.
3. Marples David R. Belarus: A Denationalized Nation / Marples David R. — Amsterdam, 1999.; Sanford G. Nation, State and Independence in Belarus / G. Sanford // Contemporary Politics. — 1997. — № 3. — P. 225—245.
4. Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999 / T. Snyder. — New Haven-London, 2003.
5. Gawin T. Polskie odrodzenie na Białorusi, 1988-2005 / T. Gawin. — Białystok, 2010.; Adamski L. Polityka Polski wobec Białorusi. Rocznik polskiej polityki zagranicznej / L. Adamski. — 2009. — P. 135—155.; Eberhardt A.: Polska a konflikt wokół Związku Polaków na Białorusi / A. Eberhardt // Rocznik polskiej polityki zagranicznej. — 2006. — P. 258—266.; Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Białorusi / K. Fedorowicz // In: Andrzej Gil - Tomasz Kapusniak (red.): Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania - koncepcje - realizacja. Lublin - Warszawa 2009. — P. 233—250.; Foligowski P. Białorus - trudna niepodległość / P. Foligowski. — Wrocław, 1999.
6. Бориняк О. К. Становлення польсько-білоруських політичних взаємин (1992–1995 рр.) / О. К. Бориняк // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — 2009. — Вип. XV. — С. 130—137.
7. Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів : монографія / Л. Зашкільняк, М. Крикун. — Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. — 752 с.
8. Гуцуляк І. Курс на подвійне лідерство, або еволюція політичного виміру польсько-українського стратегічного партнерства / І. Гуцуляк // Політика і час. — 2007. — № 7. — С. 37—40.
9. Skubiszewski K. Polska polityka zagraniczna w 1991 / K. Skubiszewski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. 1991. — S. 21—22. Zob. więcej: wystąpienia sejmowe ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego z 8 V 1992 roku, 29 IV 1993 roku oraz 30 IV 1993 roku. Strona internetowa Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej. — Режим доступу: <http://orka2.sejm.gov.pl>.
10. Chodubski A. Stosunki polsko-białoruskie w latach dziewięćdziesiątych / A. Chodubski // Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku / Pod red. A. Żukowskiego. — Olsztyn, 1999. — P. 151—153.
11. Snapkouski U. Stosunki polsko-białoruskie (1990-2003) / U. Snapkouski // Polska i Białoruś / Pod red. A. Eberharda i U. Ułachowicza. — Warszawa, 2003. — S. 18—20.
12. Marék Menkiszak - Marcin Andrzej Piotrowski: Polska polityka wschodnia. In: Román Kuzniar - Krzysztof Szczepanik (red.): Polityka zagraniczna RP, 1989–2002. — Warszawa, 2002. 223—224.;

- Uladzimir Snapkouski: Stosunki polsko-białoruskie (1990–2003). In: Adam Eberhardt – Uladzimir Ulac-Ulachowicz (red.): *Belarusz i Polska. Polska i Białoruś*. — Warszawa, 2003. — P. 18.
13. Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Białorusi. / K. Fedorowicz. // In: Andrzej Gil - Tomasz Kapusniak (red.): *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania — koncepcje — realizacja*. — Lublin — Warszawa, 2009.
14. Ziólkowski M.: *Relations with Belarus* / M. Ziólkowski // *Yearbook of Polish Foreign Policy*, 1997. — P. 160.
15. Krzaklewski M. Zatrzymany i deportowany z Białorusi / M. Krzaklewski // *Gazeta Wyborcza*. 19-1996, majus 15.
16. Kucsinszkaja M. *Novaja paragyigma polskoj vosztovsztochnoj polityki* / M. Kucsinszkaja // *Pro et Contra* 1998. — № 2. — P. 27.
17. Karbalewicz W. *Miejsce Polski w polityce bezpieczeństwa Białorusi*. Białorusi / W. Karbalewicz // In *Bezpieczeństwa Polski w Zmieniającej się Europie* 10. — Warszawa, 1997. — P. 86—88.
18. Seniuch R. *Białoruska polityka bezpieczeństwa* / R. Seniuch. — Warszawa, 1996. — P. 13—18.
19. Karbalewicz W. *Miejsce Polski w polityce bezpieczeństwa Białorusi*. Białorusi / W. Karbalewicz // In *Bezpieczeństwa Polski w Zmieniającej się Europie* 10. — Warszawa. 1997. — P. 90—91.
20. Stankiewicz J. *Stosunki z Białorusią*. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej* / J. Stankiewicz. — Warszawa. 2000. — P. 190—193.
21. *Komentarze rosyjskie, ukraińskie, litewskie i białoruskie na temat wejścia Polski, Czech i Węgier do NATO* // [Elektronnyj resurs]. — Reżim dostępu: <http://www.osw.waw.pl/pp006.htm>.
22. W. *Krajobraz za horyzontem*. *Polityka zagraniczna RP po wejściu do Unii Europejskiej* / W. Cimoszewicz // *Sprawy Międzynarodowe*. — kwiecień-czerwiec 2004. — № 2 (LVII). — S. 5—20.
23. *Strategia bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej od 4 stycznia 2000 r.*
24. Тимків Я. *Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі* / Я. Тимків. — Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. — С. 142. (224 с.).
25. [Elektronnyj resurs]. — Reżim dostępu: <http://www.belstat.gov.by>.
26. Fedorowicz K. *Polityka Polski wobec Białorusi* / K. Fedorowicz // In: Andrzej Gil - Tomasz Kapusniak (red.): *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania - koncepcje - realizacja*. Lublin — Warszawa, 2009. — P. 247—248.
27. Gromadzki G. *A Difficult Case: Belarus as a Part of the European Neighbourhood Policy* / G. Gromadzki // *International Issues and Slovak Foreign Policy Affairs*. — 2006. — № 2. — P. 37—45.
28. Foks R.: *Konflikt białorusko-polski*. 11 marca – 24 sierpnia 2005 r. / R. Foks // In: Marian S. Wolanski – Grzegorz Tokarz (red.): *Polska-Białorus. Wybrane aspekty polityczne i gospodarcze*. — Torun, 2007. — P. 169—187.
29. *Polska polityka wschodnia*. *Materiały konferencji zorganizowanej w dniu 28–29 października 2005 roku we Wrocławiu*. — Wrocław, 2005. — P. 146—156.

N. BUGLAY
Mykolaiv

PROBLEM QUESTIONS POLISH-BYELORUSSIAN COLLABORATION (1995–2005)

The east policy of Poland is examined in a format Polish-Byelorussian relations of end XX – to beginning of XXI ages. On the basis of analysis of historiography problematic of mutual relations lights up two the states after announcement of state independence of Byelorussia.

Key words: Poland, Byelorussia, east policy, intergovernmental relations, problem questions.

Н. М. БУГЛАЙ
г. Николаев

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛЬСКО-БЕЛОРУССКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА (1995–2005 гг.)

Рассматривается восточная политика Польши в формате польско-белорусских отношений конца XX – начала XXI веков. На основе анализа историографии освещается проблематика взаимоотношений двух государств после объявления государственной независимости Беларуси.

Ключевые слова: Польша, Беларусь, восточная политика, межгосударственные отношения, проблемные вопросы.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 327 (73+410+430)«198/199»

Л. В. КОВАЛЕНКО

м. Запоріжжя

kovalenkoznu@gmail.com

УЧАСТЬ США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ДИПЛОМАТИЧНОМУ ВРЕГУЛЮВАННІ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ У ФОРМАТІ ПЕРЕГОВОРІВ «2+4»

Автор на основі розсекречених архівних джерел розглядає врегулювання зовнішніх аспектів об'єднання Німеччини дипломатами США та Великої Британії під час переговорів «2+4»: проблеми «мирного врегулювання», потреби підписання мирного договору з Німеччиною, членства об'єднаної Німеччини в НАТО, можливості поширення на території Східної Німеччини військ НАТО. Автор акцентує, що внеском американської сторони була розробка проекту порядку денного зустрічей «2+4» (кордони, військово-політичні питання, Берлін, права та зобов'язання 4 держав), «особиста дипломатія». Ключовим внеском британської делегації на переговорах «2+4» було правове забезпечення врегулювання і розробка проектів договорів.

Ключові слова: об'єднання, переговори «2+4», мирний договір, НАТО, кордони, Державний департамент, Форін офіс.

Геополітичні трансформації в світі наприкінці 1980 – на початку 1990-х років, перехід від біполярної до багатополлярної структури заклали підвалини розвитку міжнародних відносин в сучасному світі та Європі зокрема. Перспектива появи об'єднаної Німеччини за цих умов у 1990 р. викликала необхідність у колишніх країн-переможниць у Другій світовій війні сформулювати курс щодо врегулювання проблемних питань, який би гарантував безпеку і мир в Європі. Аналіз процесу формування та реалізації курсу щодо німецького об'єднання США та Великої Британії є важливим для визначення особливостей прийняття рішень в країнах у кризовій ситуації та прогнозування можливих дій в рамках нових міжнародних проблем. Дослідження участі американської та британської делегації в дипломатичному врегулюванні об'єднання Німеччини у форматі «2+4» надає можливість обґрунтувати значимість фактору швидкої адаптації до змін на міжнародному порядку денному, ефективної злагодженої роботи дипломатів. Розгляд шляхів розв'язання питань німецького об'єднання може поглибити бачення одного з переломних моментів міжнародних відносин ХХ ст. і стати підтвердженням, що лише дипломатичні, виважені кроки та намагання досягти консенсусу зацікавленими сторонами спроможні розв'язати проблемні ситуації на міжнародній арені.

При загальному зверненні до проблем об'єднання Німеччини в українській історіографії (дослідження А. І. Кудряченка [6], Г. О. Грабарчука [4], І. І. Харченка [11]) питання міжнародного врегулювання німецького об'єднання залишається поза увагою істориків на теренах України. Більшість українських та російських істориків, що займаються вивченням різних аспектів об'єднання ФРН та НДР – Є. В. Андреев [1], А. Г. Анісімов [2], О. О. Гвоздкова [3], А. М. Карауц [5], І. Н. Кузьмін [7], Д. М. Лакішик [8], Н. В. Павлов [9], Г. Н. Рикун [10] та інші, оминули детальний розгляд питання участі американської та британської делегацій у форматі переговорів «2+4».

Виходячи з недостатнього висвітлення даної проблеми в дослідженнях пострадянських германознавців, автор даної статті ставить за мету визначити особливості участі американської та британської делегацій в дипломатичному врегулюванні зовнішніх аспектів об'єднання Німеччини у форматі переговорів «2+4».

Необхідність вчасного реагування на хід подій у ФРН та НДР на початку 1990 р., потреба врегулювання зовнішніх аспектів німецького об'єднання вимагала розробки США, Великою Британією, Францією та СРСР певного дипломатичного формату зустрічей. Активна дипломатія держсекретаря США сформувала

підґрунтя для прийняття ідеї проведення форуму «2+4» під час зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів НАТО і ОВД в Оттаві 12-14 лютого 1990 р. В той час як внутрішні аспекти об'єднання мали стати об'єктом вирішення двох німецьких держав, на зустрічах за схемою «2+4» за участю двох німецьких держав і чотирьох країн-переможниць в Другій світовій війні мали розв'язатися зовнішні аспекти німецького об'єднання.

Досягнення згоди в Оттаві щодо проведення серії переговорів у форматі «2+4» знайшло реалізацію в чотирьох міністерських зустрічах, проведених у Бонні (5 травня 1990 р.), Східному Берліні (22 червня 1990 р.), Парижі (17 липня 1990 р.) та Москві (12 вересня 1990 р.).

Переговорам міністрів закордонних справ передували підготовчі зустрічі політичних директорів країн учасниць, перша з яких відбулася 14 березня 1990 р. в Бонні. Необхідність вироблення спільної західної позиції перед безпосередніми засіданнями в рамках «2+4» зумовили появу так званих зустрічей «3+1», які, за оцінками багатьох дослідників, мали ключове значення в процесі переговорів «2+4» [15, 159].

28 лютого 1990 р. в Лондоні відбулася перша зустріч представників США (Р. Сайц), Великої Британії (Дж. Вестон), Франції (Б. Дюфорк) та ФРН (Д. Каструп). Основні спірні питання, що постали перед «четвіркою», торкалися початку переговорів, членства об'єднаної Німеччини в НАТО, проблеми «мирного врегулювання» і потреби підписання мирного договору з Німеччиною [13, 324–325].

Однак саме при розгляді можливості «мирного врегулювання» проявилися «знаки послаблення західної солідарності». У своїх спогадах К. Райс зазначає, що британська делегація послідовно підтримувала, на противагу американців і німців, ідею мирного договору, і це було співзвучно радянській позиції [16, 224–228]. Звернімося до розсекречених документів Форін офісу, щоб зрозуміти особливість британського та американського підходів з цього питання.

Британська позиція щодо потреби мирного врегулювання базувалася на рішеннях, прийнятих в Потсдамі в 1945 р. та статті 7

конвенції 1954 р. між трьома західними союзниками і ФРН, в якій закріплювалося, що «метою їх спільної політики є мирне врегулювання щодо цілої Німеччини, вільно встановлене між Німеччиною і її колишніми ворогами, яке має закласти основу для тривалого миру... Завершальне визнання кордонів Німеччини має чекати такого врегулювання» [14, 10–11].

У зв'язку з цим Д. Х'юрд звертався до британського посла в США Е. Екланда з проханням пояснити Р. Золліку та Р. Сайцу необхідність розгляду питання про мирне врегулювання. Британський міністр підкреслював, що британці не мають принципової позиції щодо формату такого врегулювання, однак це не повинен бути мирний договір у традиційному значенні [13, 345]. На думку британського уряду, врегулювання могло відбутися у вигляді низки угод, які б вирішували широке коло проблем між тими учасниками переговорного процесу, які мали відношення до проблеми, що розглядалася [13, 356].

5 квітня 1990 р. на зустрічі правових радників США з британськими колегами стало зрозумілим, що ідеї з врегулювання спірних питань схожі, хоча не настільки розроблені як у британців. Американці погодилися, що «кращою формою врегулювання буде серія угод, декларацій, обмін листами» [13, 369].

Слід зазначити, що саме британський юридичний радник М. Вуд відігравав провідну роль серед юридичних радників союзників. Німецька сторона критично ставилася до юридичного аспекту, оскільки не бажала заплутатися в складних питаннях, які могли взагалі поставити процес об'єднання під загрозу. Подібною була і позиція американських представників. Радянська делегація не мала юридичних радників взагалі, французька позиція була також досить невизначеною [15, 161]. Виходячи з цього, дискусії щодо юридичних питань починалися саме з британської ініціативи, і ключовим внеском британської делегації на переговорах «2+4» було правове забезпечення врегулювання і розробка проектів договорів. [13, xxvii]. Не останнє значення під час переговорів мав і той факт, що лише британська делегація була більш технічно оснащеною – мала комп'ютер, за

допомогою якого британці могли швидко вносити правки до документів, що обговорювалися та роздруковувати їх, прискорюючи, таким чином, свою роботу.

У той же час американською стороною було розроблено проект порядку денного зустрічей «2+4», у відповідності до якого Р. Золлік надалі представляв американську позицію щодо проведення зустрічей у форматі «2+4» на консультаціях союзників «3+1» та отримав 14 березня 1990 р. згоду з боку всіх учасників переговорів, включаючи Радянський Союз, щодо вузького порядку денного (кордони, військово-політичні питання, Берлін, права та зобов'язання 4 держав) [16, 227].

Проект порядку денного зустрічей «2+4» передбачав, що: права чотирьох держав, включаючи долю Берліна, будуть вирішуватися на зустрічах «2+4»; кордони розглядатимуться на переговорах «2+4»; обов'язки НАТО по відношенню до колишньої НДР: рішення незалежної Німеччини, жодних рішень на «2+4»; німецькі війська в НДР: рішення незалежної Німеччини, питання може бути обговорено на «2+4»; радянські війська в НДР: рішення незалежної Німеччини і предмет двосторонньої німецько-радянської угоди, питання може бути обговореним на «2+4»; ядерна зброя в ФРН: має вирішуватися Німеччиною чи на переговорах з контролю озброєння, жодних обговорень на «2+4»; членство Німеччини в НАТО: рішення незалежної Німеччини, жодних обговорень в «2+4»; заборона німецької ядерної, біологічної і хімічної зброї: рішення незалежної Німеччини, може бути обговорено на «2+4»; розмір бундесверу: має бути вирішено Німеччиною чи на переговорах з контролю озброєння, жодних обговорень на «2+4».

На переговорах «2+4» на офіційному рівні британська делегація складалася з ключових фахівців з «німецького питання» Форін офісу: Д. Хьорда, його приватного секретаря С. Волла, голови західно-європейського відділу Форін Офісу Х. Сіннотт, заступника голови відділу політичного планування Форін Офісу Дж. Пауелла, заступника помічника міністра закордонних справ Дж. Вестона і британського посла в ФРН Кр. Меллебі. Тобто представники виключно Форін офісу визначали британську позицію на цьому важливому форумі.

Жодних фахівців з Даунінг стріт не було представлено.

Американська делегація складалася з представників як Державного департаменту (Дж. Бейкер, Р. Золлік, Р. Сайц), так і Ради національної безпеки США (головний директор з європейських і радянських справ Р. Блеквілл), що надавало можливість представляти позицію як зовнішньополітичного відомства, так і консультативного органу при президенті.

5 травня 1990 р. відбувся перший раунд переговорів міністрів закордонних справ шістьох держав в форматі «2+4» для обговорення врегулювання зовнішніх аспектів німецького об'єднання.

Відповідно до узгоджених пунктів порядку денного держсекретарем Дж. Бейкером була представлена американська позиція: щодо питання кордонів – єдина Німеччина мала включати виключно територію ФРН, НДР і Берлін, – не більше і не менше; з приводу військово-політичних аспектів об'єднання було запропоновано учасникам переговорів діяти в якості «керівної групи». Вирішення проблем пропонувалося шукати в рамках «більш представницьких форумів»; у питанні щодо Берліну припинити всі владні функції чотирьох держав; наголошувалася потреба підготовки остаточного врегулювання згідно з міжнародним правом і припинення прав і обов'язків чотирьох держав [12, 349–351].

Звернувши увагу на британську позицію, представлену Д. Хьордом, слід відзначити, що: питання з приводу східного кордону Німеччини мали бути вирішені за участю делегації Польщі, інші кордони Німеччини були беззаперечними; об'єднана Німеччина залишатиметься членом НАТО; права і відповідальність чотирьох держав у Берліні припинятимуться; остаточне врегулювання мало представляти собою серію правових норм, що торкалися конкретних питань. Деякі правові інструменти могли бути двосторонніми за участю двох Німеччин, деякі – трьохсторонніми між двома Німеччинами і СРСР, а деякі чотирьохсторонніми між чотирма державами, інші ж будуть торкатися західних союзників і Федеративної республіки [9, 145].

Як бачимо, обидві позиції характеризувалися єдиним баченням з ключових проблемних питань вирішення «німецького питання».

Велике занепокоєння серед західних союзників під час першого раунду переговорів викликала заява радянського міністра закордонних справ Е. А. Шеварднадзе, в якій категорично висловлювалося неприйняття можливості членства об'єднаної Німеччини в НАТО, потреба розробки єдиного цілісного документа, який би охопив всі аспекти врегулювання. Однак найбільше хвилювання спричинила заява радянського представника, в якій зазначалося, що «права чотирьох держав необхідно зберегти і після внутрішнього об'єднання, щоб синхронізувати плин об'єднавчого процесу і будівництво нової європейської системи безпеки. Ми вважаємо, що збереження на перехідний період чотирьохсторонніх прав і відповідальності за присутність у Німеччині військ союзних держав буде здійснювати стабілізуючий вплив на весь процес будівництва німецької єдності» [7, 216].

Подібні виступи зустріли скептичну реакцію британського і американського керівництв. Проявом цього стала заява заступника помічника міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Вестона під час чергової зустрічі «1+3» в Бонні про готовність односторонньої західної відмови від 4-сторонніх прав щодо Німеччини. Дж. Вестон зазначив: «Ми публічно висловили готовність обговорювати перехідні умови при триваючій присутності радянських військ на території колишньої НДР, однак це не означало прийняття концепції Е. А. Шеварднадзе щодо загального перехідного періоду... і розширення прав 4 держав» [13, 389]. Однак 22 травня 1990 р. радянським представником О. Бондаренком на зустрічі політичних директорів було зняте питання про збереження прав союзників на перехідний період, і відповідно були зняті з порядку денного запропоновані заходи Дж. Вестона.

Чергова зустріч міністрів закордонних справ у Бонні 22 червня 1990 р. засвідчила останню спробу СРСР утримати об'єднану Німеччину від членства в НАТО. Радянський міністр запропонував перехідний період у 5 років, під час якого обидві частини Німеччини мали залишатися у відповідних військово-політичних союзах.

Дж. Бейкер і Д. Х'юрд виступили проти радянської пропозиції, категорично зазначив-

ши, що об'єднання має означати повну незалежність Німеччини, з правом самостійно визначатися щодо членства в НАТО. Однак у приватних бесідах Е. А. Шеварднадзе підкреслював, що запронований ним курс не був остаточним і міг бути скорегований. Згадаємо, що в липні 1990 р. на XXVIII партійному з'їзді КПРС мали відбутися вибори Генерального секретаря партії. Публічні виступи напередодні з'їзду із вказівкою М. С. Горбачова на зміну радянського курсу в «німецькому питанні» могли негативно позначитися на позиції радянського лідера [12, 352].

На третій зустрічі міністрів закордонних справ, що розпочалася в Парижі 17 липня 1990 р., брав участь і польський міністр закордонних справ К. Скубішевський. Була досягнута домовленість, згідно з якою об'єднана Німеччина мала включати лише території ФРН, НДР та Берлін, існуючі до тих пір кордони мали залишатися незмінними згідно з міжнародним правом [12, 354]. Трансформація альянсу у відповідності до рішень Лондонської зустрічі голів країн-членів НАТО, зустріч М. С. Горбачова та Г. Коля в Архизі сприяли вирішенню питання військово-політичного статусу Німеччини.

Однак у домовленості, що війська НАТО не будуть поширені на території Східної Німеччини, не уточнювалося значення терміну «поширення». До моменту підписання «Договору про остаточне врегулювання у відношенні до Німеччини» 12 вересня 1990 р. залишалася неясність чи означало це, що війська НАТО не зможуть постійно знаходитися в східнонімецьких землях, однак зможуть проводити навчання, чи означало повну заборону проводити будь-які заходи. Подібна невизначеність спровокувала появу останнього найсерйознішого диспуту серед західних союзників, в першу чергу між британськими та німецькими дипломатами напередодні підписання договору в ніч з 11 на 12 вересня 1990 р. Наполегливість британця Дж. Вестона у відстоюванні дозволу проводити маневри в Східній Німеччині до сьогоднішнього дня в історіографії зустрічає оцінку, як останньої спроби британської делегації ускладнити врегулювання «німецького питання» [16, 359–362]. Однак звернувшись до документів

Форін офісу можемо зазначити, що британські дипломати намагалися позбутися невизначеностей у договорі, що могло в майбутньому стати джерелом напруженості та міжнародних конфліктів [13, XXII].

Міністри закордонних справ досягли консенсусу в даній проблемі, вирішивши, що інтерпретування терміну «поширення» буде покладено на уряд об'єднаної Німеччини.

Підписання «Договору про остаточне врегулювання у відношенні до Німеччини» (12 вересня 1990 р.) та «Декларації про призупинення у зв'язку з об'єднанням Німеччини дії чотиристоронніх прав та відповідальності у відношенні до Берліну та Німеччини в цілому» (1 жовтня 1990 р.) завершило міжнародне врегулювання німецького об'єднання, в якому брали участь чотири країни-переможниці в Другій світовій війні. Підтвердження кордонів об'єднаної Німеччини, фіксація її відмови від територіальних претензій, виробництва, володіння і розпорядження зброєю масового знищення, згода на зменшення протягом 3–4 років збройних сил об'єднаної Німеччини до 370 тис. чол., призупинення прав та відповідальності чотирьох великих держав у відношенні до Берліну і в цілому до Німеччини повністю відповідали інтересам США та Великої Британії.

Підсумовуючи, відмітимо що, американські та британські дипломати сприяли розв'язанню проблемних питань, пов'язаних з об'єднанням ФРН та НДР. Досягнення згоди щодо прав чотирьох держав, Берліну, майбутнього військово-політичного статусу Німеччини сприяло формуванню злагодженого курсу США та Великої Британії в процесі переговорів у форматі «2+4», що реалізувався 3 жовтня 1990 р. з появою на мапі світу суверенної об'єднаної Німеччини. Не дивлячись на традиційно прийнятий в історіографії погляд про центральну роль «особистої дипломатії» американської делегації на переговорах, слід відмітити, що ключовий внесок у правове забезпечення та розробку проектів договорів зробила саме британська делегація.

Список використаних джерел

1. Андреев Е. В. Политико-дипломатические аспекты объединения Германии в конце XX века : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Андреев Егор Владимирович. — М., 2006. — 237 с.
2. Анисимов А. Г. Международно-политические аспекты германо-германских отношений (70-е – 90-й гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Анисимов Александр Гиреевич. — М., 1993. — 266 с.
3. Гвоздкова О. А. Объединение Германии в 1990 году: проблемы, последствия : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Гвоздкова Ольга Александровна. — М., 2003. — 157 с.
4. Грабарчук Г. О. Відносини ФРН-НДР: від визнання до єднання / Грабарчук Григорій Олексійович, Кудряченко Андрій Іванович ; НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. — К. : Ін-т світової економіки і міжнародних відносин, 1994. — 49, [1] с.
5. Каракуц А. М. Політика великих держав щодо об'єднання Німеччини (1989-1994 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 Всесвітня історія / А. М. Каракуц. — Донецьк, 2011. — 20 с.
6. Кудряченко А. І. Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.) / А. І. Кудряченко ; НАН України ; Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. — К. : Наук. думка, 1996. — 239 с.
7. Кузьмин И. Н. Поражение: Крушение ГДР и объединение Германии / И. Н. Кузьмин ; Дипломат. акад. МИД России. — М. : Науч. кн., 2002. — 339 [1] с.
8. Лакішик Д. М. Німеччина в європейській політиці США кінця 80-х–90-ті роки ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 Всесвітня історія / Д. М. Лакішик. — К., 2002. — 16 с.
9. Павлов Н. В. Объединение, или Рассказ о решении германского вопроса с комментариями и отступлениями / Н. В. Павлов. — М. : ИПО «Полигран», 1992. — 229 с.
10. Рыкун Г. Н. Советский Союз и «германский вопрос»: Этапы и пути решения, проблемы, 1945–1990 гг. : дис. ... канд. ист. наук / Г. Н. Рыкун. — Пятигорск, 2000. — 180 с.
11. Харченко І. І. Об'єднання Німеччини: передумови та етапи процесу (1989-1990 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Харченко Іван Іванович. — Запоріжжя, 2001. — 249 с.
12. American Foreign Policy Current Documents. — Washington : Department of State Publication, 1990. — 890 p.
13. Documents on British Policy Overseas. — L. : Routledge, 1984 — . — Series III, Vol. VII: German Unification, 1989-1990 / Ed. by Patrick Salmon, Keith Hamilton, Stephen Robert Twigge. — 2010. — 522 p.
14. General Treaty on Germany, 23 October 1954 // Uniting Germany Documents and debates, 1944-1993 / Ed. by Konrad H. Jarausch and Volker Gransow. — Oxford: Berghahn Books, 1994. — P. 10–11.
15. Jackisch K. Britain and the German Question : the decision-making process within the British Government on German Unification in 1989/90 : Ph.D. Thesis / Klaus Rainer Jackisch. — L., 1996. — 476 p.
16. Zelikow Ph. Germany unified and Europe transformed : a study in statecraft / Philip Zelikow, Condoleezza Rice. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995. — 493 p.

L. KOVALENKO
Zaporizhzhya

PARTICIPATION OF THE USA AND GREAT BRITAIN IN DIPLOMATIC REGULATION OF GERMANY'S UNIFICATION IN THE FORMAT «2+4»

The author on the basis of declassified archival sources discovers discussions of problem issues by the US and UK diplomats during negotiations «2+4»: the problem of «peaceful settlement» and the necessity to sign a peace treaty with Germany, membership of the united Germany in NATO, deployment of the NATO troops in Eastern Germany. The author emphasizes that the contribution of the US diplomats was the development of the meetings «2+4» agenda (borders, military-political issues, Berlin, rights and obligations of Four powers), «personal diplomacy». The main contribution of the British delegation to the talks «2+4» was legal provision of settlement and development of the drafts of all treaties.

Key words: unification, negotiations «2+4», peace treaty, NATO, borders, State Department, Foreign Office.

Л. В. КОВАЛЕНКО
г. Запорожье

УЧАСТИЕ США И ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ УРЕГУЛИРОВАНИИ ОБЪЕДИНЕНИЯ ГЕРМАНИИ В ФОРМАТЕ ПЕРЕГОВОРОВ «2+4»

Автор на основе рассекреченных архивных источников рассматривает урегулирование внешних аспектов объединения Германии дипломатами США и Великобритании во время переговоров «2+4»: необходимость подписания мирного договора с Германией, членство объединенной Германии в НАТО, возможность размещения на территории Восточной Германии войск НАТО. Автор акцентирует, что вкладом американской стороны была разработка проекта повестки дня встреч «2+4» (границы, военно-политические вопросы, Берлин, права и обязанности 4 государств), «личная дипломатия». Ключевым вкладом британской делегации на переговорах «2+4» было правовое обеспечение урегулирования и разработка проектов договоров.

Ключевые слова: объединение, переговоры «2+4», мирный договор, НАТО, границы, Государственный департамент, Форин офис.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2015

УДК 372.5:341.222(470+571+510)«19»

С. В. ПРОНЬ
м. Миколаїв

СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКОГО КОРДОНУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВРЕГУЛЮВАННЯ МІЖ ДВОМА КРАЇНАМИ ПРОТЯГОМ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Автор статті, використовуючи різноманітні джерела та спеціальну монографічну літературу, аналізує суперечливі територіально-кордонні питання у російсько / радянсько-китайських зносінах 1858–1978 років.

Ключові слова: територія, кордон, Китай, Росія, СРСР, суперечки, історичний чинник.

Загострення сучасних російсько-українських зносин, в якому, безумовно, домінував суб'єктивний чинник (великодержавні амбіції керівництва Російської Федерації), що призвело до тимчасової окупації території півострова Крим (25,5 тис. км²) [1], підштовхнули автора статті до аналізу історії становлення російсько-китайського кордону, бо

«кримський сценарій» та методи «визволителів» можуть обернутися з часом для російської сторони прямою ланцюговою територіальною реакцією з боку США, Німеччини, Китаю, Норвегії, Фінляндії, Японії...

Враховуючи, що територіальні претензії лише Китайської Народної Республіки до правонаступниці СРСР – Росії становлять (за ро-

сійською версією) біле 33 тис. км² [2], а сам Китай займає провідну позицію у сьогоденному світовому співтоваристві (перше місце в світі за чисельністю населення – 1 млрд 339 млн станом на 2010 рік [3]; друге місце у світі, після США, за економічною могутністю; третє – за площею території; є членом ядерного клубу та постійним членом Ради Безпеки ООН [4]), домовлятися з китайцями представникам російської дипломатії буде дуже важко і, з усіх боків, небезпечно.

Цими обставинами пояснюються й актуальність обраної проблематики, й новизна піднятих питань.

Зрозуміло, що проблема російсько-китайських територіальних сперечань була предметом дослідження істориків, міжнародників, політологів, наприклад, таких як В. С. Мясніков, П. О. Скачков, С. Л. Тіхвінський, М. В. Давидова, В. М. Хвостов, Л. Г. Бескровний (Росія), Л. О. Лещенко, С. О. Шергін (Україна), Вольфганг Зеуберліх (Німеччина), Лі Даньхуей, Го Можо (Китай), Джон Фербенк (США), але з позиції такої історичної аргументації підіймається вперше.

Існує ще один важливий, в першу чергу, для китайської сторони, морально-політично-психологічний чинник, що вперше у КНР територіальні претензії до Росії публічно висловив особисто Мао Цзедун під час бесіди з делегацією соціалістичної партії Японії 10 липня 1964 р., але ним була названа цифра – 1,5 млн км² [5]. Поскільки для переважної більшості населення Китаю Мао Цзедун залишається «поважним, почесним, високообдарованим національним героєм» [6], помилковість його стверджень щодо «власних китайських територій» російським дипломатам і політикам довести буде майже неможливо.

Хронологічні межі статті пояснюються підписанням між Росією та цінським Китаєм достатньо протирічних Айгунського договору і Тяньцзинського трактату 1858 р., низки русько-китайських домовленостей 1858–1881 років та останнім раундом переговорів червня 1978 р. у Пекіні відносно радянсько-китайського прикордонного врегулювання.

Айгунський договір про русько-китайський кордон був підписаний 16 (28) травня 1858 року в Айгуні (на правому березі

Амура) з боку Росії – М. М. Муравйовим; зі сторони Китаю – І Шанем. Русько-китайський кордон був визначений наступним чином: лівий берег Амура від злиття рік Аргуні та Шилки до морського гирла визнавався володінням Росії, а правий берез, вниз по течії до річки Уссурі – володінням Китаю. Питання про Уссурійські землі, від Уссурі до моря, залишалося відкритим: «... до визнання по цих місцях кордону між двома державами» ці землі знаходилися «у загальному володінні» [7]. Таким чином, Айгунський договір юридично закріплював за Росією територію, з якої вона змушена була піти у 1689 році (Нерчинський договір); за Китаєм залишалися російські землі по правому березі річки Аргунь.

У зв'язку з цим є необхідність стисло торкнутись змісту першого договору між Росією і Китаєм про кордон, торгівлю та іншим питанням, укладеним 29.08 (8.09) 1689 року в Нерчинські (сучасна Чітинська область) графом Федором Олексійовичем Головіним та І. О. Власовим з представниками цінського уряду – Сонготою, Дунгувеганом і Лантанем. Переговори почалися 12 серпня й велися у складній ситуації: 1500 стрільців і козаків знаходилися в оточенні багатотисячної маньчжурської армії з достатньою кількістю бойових річкових суден і артилерією. На боці цінської влади у переговорах приймали участь місіонери-ієзуїти португалець Т. Перейра і француз Ж. Жербійон, які були проти укладання російсько-китайської угоди.

Цінські уповноважені відмовилися прийняти пропозицію Головіна – визначити русько-китайський кордон по Амуру. Вони вимагали усе Албазинське воеводство і Забайкал'є, а коли ознайомилися з руськими мапами – всі землі на схід від річки Лена. Головін виступив проти. Погрожуючи захопити Нерчинськ штурмом, китайці примусили Головіна погодитись на залишення росіянами Верхнього та Середнього Амура. Внаслідок різночитання в текстах, що були складені кожною із сторін, це не отримало юридичного закріплення в договорі. Територія на схід від Горбіци опинилася нерозмежованою та фактично перетворилася у буферну зону між двома країнами.

Російське місто Албазін, яке було побудоване на лівому березі Верхнього Амуру, підлягало

знищенню, а його мешканці разом із майном – переселялися на землі Росії.

Цінська сторона зобов'язувалася не заселяти «Албазінські землі» (воно в основному виконувалося, бо на лівобережжі Амура маньчжурські поселення з'явилися в районі гирла Зеї – 64 села, а китайцям до середини XIX століття заборонялося мешкати навіть в Маньчжурії [8]).

Цікавим, насиченим і конкретним для обох сторін – Росії та Китаю, був Тяньцзиньський трактат, підписаний 1 (13) червня 1858 р. графом, адміралом Єфімом Васильовичем Путятиним; з боку Китаю – Хуа Шаню та Гуй Ляном. Договір містив 12 статей. У статті № 3, наприклад, йшлося про те, що російські кораблі могли заходити у порти Шанхай, Нінбо, Фучжоуфу, Сяминь, Гуанчжоу (Кантон), Тайваньфу (сучасний Тайвань), Цюньчжоу та «інші відкриті місця для іноземної торгівлі». Стаття № 9 констатувала, що «не визначені ще частини кордону між Росією і Китаєм повинні бути дослідженими довіреними особами... За визначенням кордонів, зроблено буде детальне описування та мапи ... будуть обом урядам на майбутній час беззаперечними документами про кордони» [9].

Щоправда, 2 (14 листопада) 1860 р. у Пекіні було підписано Додатковий до Тяньцзиньського договору (13 статей) з боку Росії його підписав М. П. Ігнат'єв, від Китаю – принц Гун (І Сін). Договір визначив східну і в головному зорієнтував західну частину кордону між володіннями Росії та Китаю. Східний кордон встановлювався по річках Амур, Уссурі, Сунгача, озеру Ханка та далі по горах до річки Туминьцзян (стаття № 1). Для кордону на заході було з'ясовано його загальний напрямок відносно озер Зайсан та Іссик-Куль (стаття № 2). До договору додавалася договірна мапа лише східного кордону (у масштабі 25 верст у дюймі), бо для західної частини кордону тоді ще не було надійної картографічної основи і достовірних даних про місцевість.

Договір передбачав, що розмежувальні роботи продовжать спеціальні комісари, а укладені ними протоколи і додатки до них будуть «вважатися додатковою статтею цього договору» (стаття № 3). У майбутньому таких протоколів було заключено два: Ханкайський

протокол 4 (16) червня 1861 р. про розмін мапами та описом кордону, визначеному в Уссурійському краї (підписаний у районі впадіння річки Беленхе) [сучасний Тур] в озеро Ханка; Чугучакський протокол 25 вересня (7 жовтня) 1864 р. у Чугучакі (Тачен, Тарбагатай) [10].

Чугучакський протокол 1864 р. про розмежування між Росією та цінським Китаєм у Центральній Азії з російської сторони підписали генеральний консул у Кульджі І. І. Захаров і полковник І. Ф. Бабков; з китайської сторони – Мін І, Сі Лін, Болгосу.

Протокол було заключено на виконання Пекінського (Додаткового до Тяньцзиньського) договору 1860 р. «про розмежування земель... між двома державами, починаючи від Шабін-Дабага до хребта Цун-Лін, що знаходиться на кокандському просторі» (стаття X) [11], але встановлення кордону на основі Чугучакського протоколу затяглося у зв'язку з розпочавшимся повстанням 1864 р. некитайських народів Джунгарії та Східного Туркестану проти маньчжурсько-китайських колонізаторів.

У 1869–1870 роках російсько-китайський кордон був все ж таки встановлений від перевала Шабін-Дабага (хребет Західні Саяни) до перевала Хабар-асу (хребет Тарбагатай) трьома протоколами:

1. Актюбейський протокол від 1 серпня 1860 р. – «Опис державного кордону між імперіями Російською і Дацінською від перевала Богосук у Сайлюгемському прикордонному хребті до гори Ак-Тюбе...»

2. Чінгістайський протокол від 23 серпня 1869 р. – «Опис державного кордону між імперіями Російською і Дацінською від перевала Богосук... до перевала Шабін-Дабага...»

3. Хабарасуйський протокол від 31 липня 1870 р. – «Опис державного кордону... від гори Ак-Тюбе... до проходу Хабар-асу... в Тарбагатайському хребті».

Кордон на південь від перевала Хабар-асу було встановлено лише після укладання Петербурзького договору 1881 року, який був підписаний 12 (24) лютого з боку Росії М. К. Гірсом і Є. К. Бюцовим, а з боку Китаю – Цзен Цзіцзе (маркізом Цзенем). Договір, який складався з 20-ти статей, передбачав повернення Росією Китаю Ілійського краю (був зайнятий російськими військами 1871 року), за

виключенням невеликої його західної частини «для поселення... тих мешканців.., які приймуть російське підданство і в наслідок цього змушені будуть залишити землі, якими володіли там» (стаття № 7).

Новий російсько-китайський кордон у районі Ілійського краю встановлювався по горах Беджинтау, за течєю р. Хоргос до її впадіння у р. Ілі, потім далі на південь, де він зтикався з прикордонною лінією, передбаченою Чугучакським протоколом 1864 року. Передбачалося також виправлення прикордонної лінії в районі озера Зайсан і річки Чорний Іртиш; встановлення прикордонних знаків впродовж нового кордону й на тих участках, де їх ще не було встановлено; проведення представниками сторін «огляду кордону й встановлення кордонних знаків» між Ферганською областю Росії та західною частиною Кашгарської області Китаю (стаття № 9). Протокол про передачу Ілійського краю Китаю був підписаний 10 (22) березня 1882 р.

Баратолінський протокол (річка Баратолє в урочищі Гулімту) було підписано 16 (28) жовтня 1882 року; він визначив кордон на ділянці від верхів'я р. Наринкол до перевалу Карадабан (східна кінцівка хребта Джунгарський Алатау). На цій ділянці були встановлені 33 прикордонні знаки, позначивши лінію кордону в долинах Текес, Ілі та на горних перевалах.

Кашгарський протокол (м. Кашгар) було підписано 25 листопада (7 грудня) 1882 р.: ним визначався кордон від зверхів'я р. Наринкол до перевалу Бедель (хребет Кокшаал-Тау).

Кабінський протокол (річка Кабе в урочищі Сари-Улен-Чібар) підписано 31 липня (12 серпня) 1883 р., який фіксував новий кордон на ділянці між горними хребтами Саур на півдні та Південний Алтай на півночі замість старого кордону, що проходив західніше, встановленому Актюбейським 1869 р. і Хабарасуйським 1870 р. протоколами. До Кабінського протоколу додавалася договірна мапа масштабу 20 верст у дюймі (1:840 000). Західніше від гори Муз-Тау, у хребті Саур, і на схід від джерел р. Каби, у хребті Південний Алтай, залишався незмінним попередній кордон, що визначався вищезазначеними протоколами (стаття № 1).

Новий кордон був встановлений на північ від р. Чорний Іртиш Алкабекським, а на південь від цієї ж річки – Майкапчагайським протоколами 1883 р. В цілому він відповідав лінії, зазначеної Кабінським протоколом, з невеликим відхилом від нього на ділянці р. Куутал.

Новомаргеланським протоколом (м. Новий Маргелан) від 22 травня (3 червня) 1884 р. кордон був визначений на ділянці від перевала Бедель (хребет Кокшаал-Тау) до перевала Узбель (Північний Памір, Сарикольський хребет) й на південь від цього перевалу не встановлювався. Лінія статус-кво по Сарикольському хребту від перевала Уз-бель на півночі та до піка Повало-Швейковського на півдні з 1894 р. (Петербурзька угода) є фактичним кордоном між двома країнами; «ніякого іншого кордону тут немає, ніколи не було й не встановлювалося» [12].

Починаючи з угоди між СРСР і Китаєм 31 травня 1924 р. (Пекін), договору 1937 р. про ненапад (21 серпня, Нанкін), договору 1945 р. про дружбу і союз (14 серпня, Москва), договору 1950 р. про дружбу, союз і взаємну допомогу (14 лютого, Москва) й до радянсько-китайських переговорів з прикордонного врегулювання, які почалися 20 жовтня 1969 р., суттєвих змін і зрушень з територіально-кордонних суперечливих проблем між Радянським Союзом і Китайською Народною Республікою не відбулося. Звертає на себе лише той факт, що на першій стадії переговорів урядову делегацію СРСР очолив В. В. Кузнецов, з серпня 1970 р. – Л. Ф. Іл'чов. Китайську делегацію – спочатку Цяо Гуань-хуа, з листопада 1971 р. Хань Няньлун, а з травня 1972 р. – Юй Чжань. До червня 1978 р. всі переговори проходили в Пекіні; було проведено 40 пленарних засідань.

У зв'язку з цим достатньо цікавою є проблема існування «реєстру» російських територій, на які претендував Китай та який нібито Мао Цзедун спробував пред'явити Радянському Союзу. Про це достатньо аргументовано й переконливо свого часу писали провідні радянські сінологи академіки В. М. Хвостов, С. Л. Тіхвінський, д.і.н. Л. Г. Бескровний [13], але, відкинувши «політичну забарвленість» обох держав (тотальна диктатура КПРС, «культурна китайська революція» 1966–1976 рр.),

запитаємо, чому СРСР «спішно спрямовує величезні кошти на укріплення кордону з Китаєм й на посилення дислокованих у прикордонних районах своїх збройних сил»[14]?

Академік С. Л. Тихвінський, аналізуючи статтю С. Гончарова і Лі Даньхуея «Про територіальні претензії та «нерівноправних договорів» у російсько-китайських відносинах: міфи і реальність», пише: «У статті наведені нещодавно розсекречені у Китаї свідчення самого Мао Цзедун і Чжоу Еньлая про те, що такого «реєстра» взагалі не існувало, й що, просто кажучи, Мао Цзедун блефував»[15]. Але добре відомо чим для національної (німецької, італійської, іспанської, радянської) зокрема та світової спільноти в цілому, закінчилися «блефування» свого часу Гітлера, Муссоліні, Франко, Сталіна...

Навіть сьогодні занадто важко коментувати дії Мао щодо його «довготривалої акції» залякати СРСР в особі Хрущова та таким чином відкрити дорогу для переорієнтації Китаю на співробітництво зі США. Не хотілося б, торкаючись політичної складової, нагадати чого для сучасної України коштує зміна її «російсько-радянського» вектора на європейський.

Підсумовуючи достатньо суперечливі територіально-кордонні проблеми у російсько-китайських відносинах, зосереджу увагу лише на двох моментах:

1. Угоди 1999-о року, підписані Китаєм з колишніми радянськими республіками-Киргізією і Таджикистаном, є всього лише документами, які підтверджують русько-китайську домовленість 1894 р. про збереження статус-кво в районі Памірів, ані трохи не просуваючи вперед питання про проходження кордону до врегулювання.

2. На російсько-китайському кордоні (загальна довжина більше 4300 км) [16] (хоча відомий російський китаєзнавець М. Й. Сладковський «суміжний сухопутний кордон СРСР з Китаєм» вважає біля 7,5 тис. км [17], враховуючи, мабуть, й радянсько-монгольський кордон[18]), залишаються на східній ділянці, принаймні, два нерегульованих сектори на річках Амур і Уссурі (біля 60 км) [19] й на чисельних консультаціях сторони, на жаль, не можуть прийти до взаємопорозуміння.

Правий був китайський публіцист, літературознавець та державний діяч кінця XIX – початку XX століття Цюй Цюбо, коли писав: «Чи дасть відповідь далекоглядний скільки терпіти народу? Сам спочатку вільним стань, щоб нести свободу іншим...»

Якщо російсько-китайський територіальний нарів ще «визріває», що пояснюється, насамперед, вичікуваною позицією Китаю; то європейські кордонні питання ніколи остаточно не знімалися з порядку денного післявоєнної системи безпеки (польсько-німецькі врегулювання, Кьонігсберг, територіальні «обмеження» для Румунії, Болгарії, Угорщини, Греції, Італії...) [20].

Адольф Гітлер у 1938-1945 роках намагався, не без допомоги Великобританії, Італії, Франції, («мюнхенська змова»), перекроїти на свій лад мапу Європи; Сталін був майстром «зіштовхувати лобами своїх безпосередніх і потенційних супротивників» [21] і теж вніс свою частку 1939-1940 рр. у перерозподіл європейських територій (Західна Україна, Західна Білорусія, Прибалтика, Фінляндія). Поки сучасна цивілізована й модернова Європа буде, як і в другій половині 1930-их років, очікувати, дискутувати, розмірковувати під миротворчі обіцянки географічно далеких, військово-могутніх, захищених США, російське керівництво, поєднавши сталінсько-гітлерівські методи зовнішньої політики, використає болючі територіально-кордонні суперечливі питання Ялтинсько-Потсдамського світового порядку. Маю великий сумнів, що ці методи будуть мирними і дипломатичними...

Список використаних джерел

1. Советский энциклопедический словарь. — М. : Советская Энциклопедия, 1980. — С. 669.
2. Дипломатический словарь. — М. : Наука, 1986. — Т. III. — С. 214.
3. Пронь С. Современные региональные и глобальные действия, амбиции, вызовы Китая: возможные уроки для Украины / С. Пронь // Материалы Международной научно-практич. эксперт конференции. — К. : Дипл. Акад. Украины, 2013. — С. 64.
4. Циватий В. Г. Модель китайской дипломатии в условиях новых вызовов и угроз XXI века: взгляд из Украины / В. Г. Циватий // Материалы Международной научно-практич. эксперт конференции. — К. : Дипл. Акад. Украины, 2013. — С. 98.
5. Тихвинский С. Л. Комментарии к статье / С. Л. Тихвинский // Век стремительных перемен. — М. : Наука, 2005. — С. 474—475.
6. Ли Цзюньжу. Что вы знаете о Компартии Китая? / Ли Цзюньжу. — Пекин : Изд-во лит-ры на иностран. языках, 2011. — С. 6—8.

7. Русско-китайские отношения, 1689-1916. — М. : Политиздат, 1958. — С. 29—30.
8. Мясников В. С. Империя Цин и Русское государство в XVII веке / В. С. Мясников. — М. : Наука, 1980. — С. 247—257.
9. Русско-китайские отношения, 1689-1916. — М. : Политиздат, 1958. — С. 30—34.
10. Алексеев А. И. Освоение русскими людьми Дальнего Востока и Русской Америки (до конца XIX века) / А. И. Алексеев. — М. : Международные отношения, 1982. — С. 78—81.
11. Дипломатический словарь. — М. : Наука, 1986. — Т. III. — С. 580.
12. Дипломатический словарь. — М. : Наука, 1986. — Т. II. — С. 378.
13. Хвостов В. М. Китайский счёт по реестру и правда истории / В. М. Хвостов // Международная жизнь. — 1964. — № 10; Хвостов В. М. К истории формирования русско-китайской границы / В. М. Хвостов, С. Л. Тихвинский, Л. Г. Бескровный // Международная жизнь. — 1972. — № 6.
14. Тихвинский С. Л. Комментарии к статье / С. Л. Тихвинский // Проблемы Дальнего Востока. — 2004. — № 4. — С. 129—130.
15. Тихвинский С. Л. Век стремительных перемен. — М. : Наука, 2005. — С. 467.
16. Дипломатический словарь. — М. : Наука, 1986. — Т. III. — 215 с.
17. Сладковский М. И. Знакомство с Китаем и китайцами / М. И. Сладковский. — М. : Мысль, 1984. — 377 с.
18. Малый атлас мира. — М. : Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1974. — С. 5—6.
19. Китай в мировой политике. — М. : РОССПЭН, 2001. — 169 с.
20. История внешней политики СССР / под редакцией А. А. Громько, Б. Н. Пономарёва. — М. : Наука, 1986. — Т. 1.: 1917-1945 гг. — С. 492—493.
21. Лиделл Гарт Б. Вторая мировая война / Лиделл Гарт Б. ; [пер. с англ.]. — М. : Воениздат, 1976. — С. 28.

S. PRON
Mykolaiv

THE FORMATION OF THE RUSSIAN-CHINESE BORDER AND TERRITORIAL SETTLEMENT BETWEEN THE TWO COUNTRIES DURING THE XIX-XX CENTURIES

The author, using different sources and specialized monographs, analyzes contradictory issues about territory and border in Russian / Soviet-Chinese relations during 1858–1978 years.

Key words: territory, border, China, Russia, the Soviet Union, disputes, historical factor.

С. В. ПРОНЬ
г. Николаев

СТАНОВЛЕНИЕ РОССИЙСКО-КИТАЙСКОЙ ГРАНИЦЫ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖДУ ДВУМЯ СТРАНАМИ НА ПРОТЯЖЕНИИ XIX–XX СТОЛЕТИЙ

Автор статьи, используя различные источники и специальную монографическую литературу, анализирует противоречивые территориально-пограничные вопросы в российско / советско-китайских отношениях 1858–1978 годов.

Ключевые слова: территория, граница, Китай, Россия, СССР, споры, исторический фактор.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(4/9)

І. О. СЕЛІВАНОВА-ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

nikolaizerkal@mail.ru

ПРОСТОРОВІ КООРДИНАТИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПОЛЬЩІ В 1990–2000-і РОКИ

Розкрито історичний шлях трансформації аграрної політики в Польщі під час переходу від планової до ринкової економіки. Здійснено аналіз специфічних умов перехідного періоду та визначено позитивні шляхи державної підтримки капіталізації аграрного сектору.

Ключові слова: конкуренція, аграрний сектор, агентства реструктуризації, фермерські господарства, мито, бімодальна структура, виробничі кооперативи.

Сьогодення України поставило на чільне місце питання запровадження приватної власності на землю сільськогосподарського призначення. Причому незрозуміло чому актуалізація цього питання так довго «визрівала» в нашій державі. Саме тому вкрай цікавим здається вивчення історичного досвіду сусідньої країни, яка також пережила процес трансформації соціалістичної економіки в ринкову. В кінці 1980-х років сільське господарство Польщі, яке не пережило колективізації (як українське село) виявилось більш сприйнятливим до реформ у формах власності і господарювання. Галузь практично склала підвалину для розбудови ринкової економіки. В цілому народне господарство Польщі характеризувалось високим ступенем концентрації й монополізації виробництва, що ускладнювало розвиток конкуренції. Крім того, економіка була значно ізольованою від світового ринку і характеризувалась слабким розвитком експорту [1].

Дослідження покликане пригорнути увагу читачів до вдалого втілення ринкових перетворень в сільському господарстві Польщі. Важливим є збереження соціальної інфраструктури, конкурентноспроможного аграрного виробництва з традиційною спеціалізацією, збереження кількості робочих місць, запровадження найкращих стандартів якості продукції та енергоефективності виробництва.

У Польщі, як і в більшості країн Центральної і Східної Європи перехід до ринкових відносин у сільському господарстві проходив у кілька взаємопов'язаних етапів: кінець –

1980 – середина 1990-х років – коли проводились структурні перетворення, в основі яких лежала приватизація землі; середина 1990-х кінець коли змінювались напрямки внутрішньої аграрної політики, відбувалась лібералізація торгівлі і цін; кінець 1990-х 2000-і роки – коли відбувалась підготовка та вступ країни до ЄС та гармонізувались аграрна політика з вимогами. Спільної сільськогосподарської політики.

Головними рисами структурних реформ у сільському господарстві Польщі був процес деконцентрації виробництва та політика вільного ціноутворення. Дана стратегія виявилась неефективною, оскільки вільне ціноутворення за умови переважання недосконалої конкуренції був нереальним. Цей механізм найбільшою мірою виявився згубним для державних господарств Польщі, оскільки процесу приватизації та реструктуризації тут підлягало 4,5 млн на землі. Крім того, державні аграрні підприємства Польщі, крім сільськогосподарських виробничих, виконували ряд інших важливих функцій (формували сільську поселенську мережу та інфраструктуру, розвивали соціальну й культурну сферу, надавали роботу). Механізм вільного ринкового ціноутворення у сільському господарстві Польщі призвів до значного зростання «ножниць цін» [2].

Наступним важливим кроком польської держави було створення 1994 р. Агентства реструктуризації й модернізації сільського господарства, завданням якого було сприяння інвестування у виробництво та переробку

сільгосппродукції, створення нових робочих місць на селі. Допомога агентства здійснювалась через доплати до кредитів, надання банківських поручительств, викуп облігацій регіональних банків. Протягом 1991–2000 рр. за сприяння Агентства банки надали польським селянам кредитів на суму 5 млрд злотих [3].

Аграрна політика, що проводилась у Польщі (1990–1993 рр.) в цілому на ранніх етапах відзначалась малою ефективністю. Це виражалось у встановленні високих відсоткових ставок за кредитами, існуванні серйозних порушень балансу торгівлі у сільському господарстві, незахищеності від конкуренції з боку субсидійованого експорту країн Європейського союзу як на внутрішньому так і на зовнішніх ринках. Усе це призвело до істотного зниження доходів сільського населення порівняно з міським (замість попередньої політики паритету доходів). Крім того, модернізація сільського господарства ототожнювалась з руйнуванням сільського кооперативного руху, що призвело до послаблення пропозиції товарів сільського господарства, процесів у економіці в цілому та посилювало безробіття [4]. Повна відмова від державної підтримки сільського господарства призвела до падіння виробництва, нестабільності розвитку галузі. Ситуація погіршилась після поступання на внутрішній ринок Польщі дешевої сільгосппродукції з ЄС. В Польщі виникло перевиробництво сільгосппродукції, яке призвело до скорочення обсягів виробництва, а отже зuboжіння значної частини фермерів.

Після 1994 р. урядом Польщі було здійснено ряд кроків направлених на підтримку галузі. Зокрема запровадження мита на імпортовану сільгосппродукцію суттєво оживило виробництво. Крім того, держава почала виділяти дешеві кредити на придбання сільгоспмашин, обладнання.

Створення Агентство сільськогосподарського ринку, стабілізувало ринок і захистило сільгоспвиробників. За результатами структурних змін протягом кінця 1980 – середини 1990-х років у Польщі практично провідні позиції почали займати фермерські господарства (84%), колективні підприємства і кооперативи посідали лише 2%, 6% – залишалось державних підприємств, 8% – господарських товариств [5]. Таким чином склалась бімода-

льна структура господарських одиниць з відповідною часткою різних підприємств (дрібних, середніх). Фермерські господарства почали переважати.

Сільське господарство Польщі протягом 1940–1980-х років розвивало в основному на основі приватної власності на землю та інші засоби виробництва. У 1999 р. приватний сектор Польщі складався з 2 млн селянських господарств, які володіли 76% сільгоспугідь [6].

На початку 1990-х років спостерігалось зростання населення Польщі. Більшими темпами порівняно з селом зростало населення міських районів. В польському селі проживало 14714 тис. осіб (38,1%) загального числа населення. Протягом 1989–1995 рр. чисельність сільських жителів зросла з 14644 до 14714 осіб [7]. Протягом досліджуваних років відбувались зміни у числі зайнятих в сільському господарстві Польщі. Зберігалась регіональна специфіка зайнятості. В 1995 р. сільським населенням себе вважало 6,8 млн поляків (17,8% населення). В міських і промислових районах – Верхня Сілезія, Краков, Лодзь, Гданськ, Познань, Варшава, Щецин, проживало до 10% населення, яке було зайнято в сільському господарстві [8]. Вони були зайняті на державних сільгосппідприємствах.

В 1995 р. більше 2/3 (66,8%) зайнятих в сільському господарстві Польщі мали лише початкову чи неповну початкову освіту. Низький освітній рівень вирізняв працівників галузі районів центральної, південної та східної Польщі. Найнижчим він був у Великій Польщі, Померанії і Сілезії. В провінції Лешко таких було 50,1%, Седльце – 75,7% [9]. Такий стан освіти працюючого населення в сільському господарстві негативно впливав на економіку, її орієнтації і отримані результати. Причина даного явища зумовлювалась значною мірою тими соціально – економічними відносинами що склались в умовах індустріалізації, а також міграцією динамічної, молодшої і освічених груп населення [10].

У структурі робочої сили Польщі, активно зайняті в сільському господарстві складали 26% (1995 р.). Це був один з високих показників у Європі. Структурні зміни відбувалися в системі господарювання призвели лише до часткового скорочення працюючих. Успішніше це відбувалося в західних і північних

областях де ліквідовувались колишні радгоспи. Тут було задіяно 20% населення [11]. У регіонах де активно розвивалось фермерство відбувалися зворотні процеси, зростала частка власників які орендували 2 га і більше землі і мали ферми. Органами влади це розглядалось, як тенденція до збільшення надлишку робочої сили. Зберігався великий регіональний розрив у частці працюючих у сільському господарстві. Якщо поблизу великих міських промислових агломерацій, скажімо таких як Варшава проживало близько 5,7%. Працюючих в сільському господарстві, то в провінції Ломжа, яка була в основному аграрним регіоном таких було 62,1% [12].

У 1995 р. рівень зайнятості в сільському господарстві на 100 га ріллі складав 26 чол. Він мав регіональну специфіку і коливався від 15 чол. на 100 га угідь в західних і північних областях до 35 чол. на півдні Польщі. В даних районах мало місце приховане безробіття, яке складало близько 0,5 млн чол. [13]. Без шкоди для сільського господарства їм доречно було шукати роботу в інших галузях економіки.

Серед безробітних в країні – 2,629 тис чол., близько половини це були ті, хто працював в сільському і лісовому господарстві. Дані показники мали також певні регіональні особливості. Низькою залишалась частка безробітних на селі в промислових районах. Верхньої Сілезії, Кракова, Варшави та Познані. Тут більшість громадян, що проживали на селі, працевлаштовувались в інших сферах економіки [14]. На середину 199-х років фермерські господарства використовували 89,9% (16720 тис. га) сільгоспугідь. На середину 1990-х років, внаслідок низки правових та адміністративних заходів вдалося вибудувати сільськогосподарську виробничу структуру, яка включала дев'ять типів господарств: селянські сімейні господарства (фермерські) – (1870 тис.); тваринницькі сімейні ферми – (160 тис.); великі сільськогосподарські ферми – (185); товариства з обмеженою відповідальністю – (4237), акціонерні компанії – (33); сільськогосподарських виробничих кооперативів – (2170); державних сільськогосподарських підприємств – (570); муніципальних сільськогосподарських підприємств (9) [15]. Фермерські господарства Польщі у свою чергу поділялись за розмірами землекористування. У 1995 р. 2,048 тис. фермерських господарств

обробляли більше 1 га, з яких більше половини (1119 тис.) мали до 5 га. Ними оброблялось 20,8% (2894 тис. га) орних земель. Протягом 1991–1995 рр. відбулося зростання числа фермерських господарств які обробляли більше 15 га. У 1995 р. таких господарств було 8%, вони господарювали на 164 тис. га. Відбувалося зростання і числа невеликих господарств які обробляли 1–2 га. [16].

Про фермерське господарство Юзефа Мачуги писала журналістка О. Харькова: «Приміщення для зберігання зерна, сушарка для ріпаку, міні музей з застарілих знарядь праці а поруч так званий тракторний стан, але це не той тракторний стан, що по селах півночі України. Тут в жодному разі не валятимуться запчастини, не стоятиме брудна, поламана техніка...

Почуття господаря головне, що мають поляки, на відміну від більшості українських селян, які десятиліттями працювали в колгоспі, фермери ставляться до свого господарства, як до справи всього життя і бережуть свою репутацію. Їм не треба вигадувати звіти, штучно завищувати показники врожайності та надоїв. Результат праці – гідна зарплатня, як мінімум 3000 злотих на місяць (18 тис. грн.). Це невеликий офіс, де щоранку планують свою роботу. Це вбиральня, душ, шафи для одягу та власних речей. Селянам тут створені людські умови праці та відпочинку, бо кожного з 27 працівників цінують. Вони є не просто робітниками, вони є учасниками бізнесу, а бізнес партнерів в євроспільності поважають [17].

Індивідуальні господарства мали великі регіональні відмінності і зональне розташування. В південній Польщі переважали дрібні і невеликі господарства. На півночі більшість господарств були великими, які володіли 10–15 га землі. У даних господарствах різнились орієнтації і відносини з ринком. За джерелами прибутків вони поділялися на ферми, власники яких мали лише сільгоспдохід, змішані господарства, де крім сільгоспдоходу були і інші види доходів, господарства, де переважали не сільськогосподарські доходи.

Запровадження ринкових механізмів відразу позначилось на обсягах і регіональних диспропорціях виробництва. Причому ці зміни мали регіональну специфіку і проходили по – різному, в залежності від аграрного потенціалу регіонів та морально – психологічного

сприйняття їх самими виробниками. Найшвидше до ринку адаптувалися Великопольські господарства. Тоді як господарства центральної та південної Польщі тривалий час переживали болісні наслідки реструктуризації.

Тривалий час Польща не мала узгодженої, зваженої і стратегічно вивірної програми переходу сільського господарства до ринку і соціально-економічного розвитку польського села. У 1995 р. в державних сільгоспідприємствах Польщі володіли 4215 тис. га (22,6%) орних земель. Приватним власникам належало 14 332 тис. га (77,4%) [18].

У Польщі спостерігалось постійне виведення угідь з використання під потреби сільського господарства. Найактивніше це відбувалося в 1960–1970-і роки. В часи інтенсивної індустріалізації зберігалася дана тенденція до середини 1990-х років, хоча і у меншій мірі. Протягом 1989–1995 рр. площа орних земель скоротилась майже на 120 тис. га. При зростанні чисельності населення, зменшувався розмір ріллі на людину. В 1995 р. він досягав 0,5 га. [19].

Сільське господарство створювало 7% ВВП Польщі й займало четверте місце в господарській сфері після промисловості, торгівлі та будівництва [20]. Проблемаю сільського господарства Польщі залишалась низька ефективність невеликих фермерських господарств. Зростання сільськогосподарського експорту до ЄС зміцнювало позиції галузі за рахунок якості та дешевизни продукції тваринництва і рослинництва.

Польща належала до країн з середнім рівнем розвитку тваринництва. Найбільше вироблялося свинини, молока, яловичини, яєць, менше – вовни і баранина, риби тощо. Поширеним залишався переважно молочно-м'ясний напрямок скотарства, а на півдні та гірській місцевості – також і м'ясо-молочний. Свинарство залишалось розвинутим у центрі. Овець м'ясо-молочних порід розводили в Карпатах.

У 1995 р. для потреб сільського господарства використовувалося 1319 тис. тягачів, з яких 94,3% перебували у власності окремих господарств. Т. з. казначейські тягачі (трактори) використовувались у радгоспах і сільськогосподарських кооперативах. В середньому на трактор припадало 14 га. орних земель, або на 100 га доводилось 7,4 трактори. В за-

хідних і північних регіонах, де тривалий час переважали радгоспи (а після 1992 р. були ліквідовані) на 100 га припадало менше шести тракторів. В центрі і півдні на 100 га земель було близько 9–12 тракторів. Їх власниками головним чином були фермери які володіли ділянками до п'яти га [21]. В даних господарствах така техніка використовувалась не на повну потужність. Протягом 1989–1995 рр. в сільське господарство Польщі надійшло близько 157 тис. тракторів. Зменшувалось число тракторів у державних сільгоспідприємствах (зменшилось на 52 тис.), кооперативах (на 2,3 тис.). Водночас, зростала їх кількість в приватних господарствах. Приватні власники в основному закупували трактори через аукціони, в більшості випадків в не найкращому стані. Не всі фермерські господарства мали змогу придбати трактор. В 1995 р. лише кожне шосте дане господарство мало трактор і набір обладнання. Чимало фермерів володіли малопотужними тракторами.

Технічне наповнення сільського господарства спричиняло зміни у пропорціях живої сили і механічних вузлів. Вони мали регіональні особливості. Тяглові зусилля за рахунок механічних засобів на 100 га угідь швидше зростали в західних і північних регіонах. В структурі робочої сили зростала роль тягової сили. Дані тенденції зумовлювались також обстановкою зменшенням у господарствах коней. Протягом 1989–1995 р. у населення число поголів'я робочих коней скоротилося на 33-7 тис. [22]. В регіонах де переважали дрібні господарства, роль коней залишалась вагомою.

У цілому кількісно – технічне оснащення сільського господарства Польщі поліпшувалося і досягало належного європейського рівня. Водночас, воно поступалося оснащенням спеціалізованим обладнанням, для невеликих ферм. Як важливий фактор зростання інтенсивності та продуктивності сільського господарства в Польщі, особливо в регіонах де переважали середньої якості ґрунти і змінні кліматичні умови, було використання добрив. В 1994–1995 рр. в цілому на га сільгоспугідь вносилося 79,1 кг. добрив. В даній справі зберігались регіональні особливості, які залежали від способів ведення сільського господарства, структури господарств, професійних навичок фермерів, цін на добрива і сільгоспродукцію. Якщо у Великій Польщі, Сілезії, Східній

Померанії в середньому вносились близько 100 кг. добрив на гектар, то в районах з переважаючим сільським господарством, 50–60 кг. Знижувалась кількість внесених добрив у регіонах де зберігалось дрібномасштабне виробництво, які зосереджувались на задоволення передусім власних потреб [23].

Під сільськогосподарськими угіддями зайнято близько 60% площі країни [24]. У структурі посівних площ зернові та зернобобові займали 52%, картопля – 18, кормові культури – 17, технічні та овочеві культури – 12 [25].

Істотне становище в сільському господарстві та харчуванні населення займали цукрові буряки, ріпак, ріпа, рапс. Дані технічні культури мали деяку специфіку вирощування. Внаслідок значних виробничих витрат, цукровий буряк вирощувався в основному приватними господарствами. Ріпа вирощувалась спеціалізованими господарствами. В 1990-і роки в результаті ліквідації радгоспів, вирощування рапсу перейшло до приватних сільгоспприємств. В 1995 р. цукровий буряк вирощувався на 384 тис. га, або 3,0% посівних площ. Практично незважаючи на деякі зміни, дані обсяги залишались практично в тому ж розмірі. Вирощування буряків мало просторові особливості. Більш висока частка посівів зберігалась в Сілезії (6%), провінції Замості (4,6%). Найменше (0,5%) площ під посіви буряків відводилось в провінціях Зелена Гура, Кошалін і Слупськ [26]. Дані обставини мали чіткий зв'язок з можливостями переробки буряка. В інших провінціях вирощування мало локальний характер.

Земельні площі зайняті овочами і фруктами мали велике значення для приватних господарств південної і центральної Польщі. На північному Сході вирощували льон. Загальна частка овочів і фруктів у фізичному обсязі продукції рослинництва сягала 40% [27].

Польща залишалась відомим у світі виробником овочів та фруктів. Перше місце в світі країна займала по збору порічок, третє – полуниць, четверте – малини, шосте – капусти, дев'яте – яблук, двадцяте – цибулі.

Частка овочів у посівних площах була відносно невеликою. У 1995 р. під овочівництво було відведено 253 тис. га. посівних площ. В регіональному вимірі існували лише незначні варіації їх розмірів. Скажімо, в Західній Померанії і провінції Ополе вони займали 3% площ. Більші площі під овочі відводились в

регіонах де була налагоджена їх переробка, в приміських зонах. Наявність великих ринків також обумовлювали розширення ринків. В провінції Ольштин, овочі вирощувались головним чином для власного споживання.

У структурі вирощуваних овочів, більше ніж 1/5 (20,5%) займала капуста. В провінції Остроленка, Новий Сонч дані обсяги досягали відповідно 32,0% і 36,5%. В Польщі склалась певна спеціалізація вирощування овочевих культур. Найбільше цибулі вирощувалося у провінціях Конін (20,4%) і Плоцьк (30,4), огірки в Бельско – Підляському (26,3%), помідори у Хелмі (34,0%) [28]. В зонах великих міст розвивалися парникові господарства. В провінціях Радом, Каліш, Лешно вирощувались овочі. В 1995 р. в сільському господарстві Польщі було вироблено 2489 тис. т. картоплі, що в 18 разів менше ніж в 1993 р. (36270 тис. т.) [29]. У рослинництві вироблялось близько 59% вартості сільгосппродукції. Частка зернових становила 23%, картоплі – 21%, цукрових буряків – 3%, овочів і фруктів – 11% [30]. Основними зерновими культурами була пшениця (у південних провінціях), жито (повсюдно), ячмінь та овес. Польське сільське господарство спеціалізувалось серед країн Центральної Європи на виробництві картоплі, льону, молока, тютюну, м'яса, цукрового буряку, ягід.

У досліджувані роки зростала частка садів в площі сільськогосподарських угідь, фруктові дерева були поширеними по всій Польщі. Водночас, найбільша концентрація садових насаджень зберігалася у регіонах Любліна, Кольце, Кракова, Нового Сонга. Їх обсяги становили від 3 до 5% площ сільгоспугідь. В садах вирощувалося найбільше яблук, груш. Зберігалась певна регіональна специфіка. У структурі плодівих дерев провінції Пшемисль яблуні становили 36,4%, у Катовіце – 17% становили груші, у Новий Сонг – 25,9% сливи, у Бидгощі – 34,6% вишні [31].

Таким чином, авторка на значному фактичному, статистичному, історичному матеріалі простежила процес переходу польських селян на рейки ринкової економіки. Незважаючи на значні соціальні перетворення конкурентоспроможність сільського виробництва збереглась, причому навіть спеціалізація залишилась, наприклад, перше місце в світі країна продовжує займати по збору порічок, третє – полуниць, четверте – малини, шосте – капус-

ти, дев'яте – яблук, двадцяте – цибулі. Кооперування та державний контроль над економічними процесами на селі стали гарантами зміцнення аграрного виробництва незважаючи на квоти євросоюзу та нестабільність світових цін на продукцію сільського господарства. Дослідження розкриває лише невелику частину складного комплексу адміністративно-господарських перетворень в Польщі і вимагає продовження вивчення для створення більш комплексної роботи.

Список використаних джерел:

1. Осташко Т. О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т. О. Осташко // Економіка і прогнозування. — 2003. — № 1. — С. 2.
2. Чеботар С. І. Економічні реформи у Польщі: українсько – польські порівняльні дослідження : автореф. дис. ... канд. економ. наук. : 08.05.01. — Тернопіль, 2001. — С. 10.
3. Там само. — С.9.
4. Там само. — С.10.
5. Осташко Т. О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т. О. Осташко // Економіка і прогнозування. — 2003. — № 1. — С. 7.
6. Antony Leopold. Warunki I przeslanki przekształcen rolnictwa polskiego // Transformacja rolnictwa Polskiego w perspektywie integracji ze wspólnotami Europejskimi. Pod redakcją Antoniego Marszałka. — Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. — 1993. — С. 52—68.
7. Spatial structure of polands agriculture in 1995 // www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Євроінтеграція. Сільське господарство. Досвід Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ipksinvep.com.ua.
18. Spatial structure of polands agriculture in 1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.
19. Там само.
20. Сільське, лісове та рибне господарство Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.geogpal.com.ua.
21. Spatial structure of polands agriculture in 1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.
22. Там само.
23. Там само.
24. Сільське, лісове та рибне господарство Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.geogpa1.com.ua.
25. Там само.
26. Spatial structure of polands agriculture in 1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.
27. Сільське, лісове та рибне господарство Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.geograf.com.ua.
28. Spatial structure of polands agriculture in 1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.
29. Там само.
30. Сільське, лісове та рибне господарство Польщі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.geograf.com.ua.
31. Spatial structure of polands agriculture in 1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.rcin.org.pl/igipz/dlibra/docmetadata.

I. SELIVANOVA-ZERKAL

Mykolaiv

TERRITORIAL BOUNDARIES AGRICULTURAL POLICY AND ITS SOCIO-ECONOMIC SALES IN AGRICULTURE OF POLAND IN 1990–2000-s

It reveals the historical path of transformation of agricultural policy in Poland during the transition from a planned to a market ekonomike. Made analysis of the specific conditions of the transition period and identifies positive ways of state support for the capitalization of the agricultural sector.

Keywords: competition, the agricultural sector, the restructuring of the agency, farming, tax bimodal structure, production cooperatives.

И. А. СЕЛИВАНОВА-ЗЕРКАЛЬ

г. Николаев

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ГРАНИЦЫ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ И ЕЁ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ ПОЛЬШИ В 1990–2000-е ГОДЫ

Раскрывается исторический путь трансформации аграрной политики в Польше во время перехода от плановой к рыночной экономике. Осуществлён анализ специфических условий переходного периода и определены позитивные пути государственной поддержки капитализации аграрного сектора.

Ключевые слова: конкуренция, аграрный сектор, агентства реструктуризации, фермерские хозяйства, налог, бимодальная структура, производственные кооперативы.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2015

Розділ 4

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477.73), «1919»

О. М. ГРИГОРАЩЕНКО

м. Миколаїв

Ksushak_567@mail.ru

СПОГАДИ В. Ф. Снігового в якості джерела з історії висунської республіки (1919 р.)

Аналізується рукопис спогадів В. Ф. Снігового в якості джерела з історії Української революції на Миколаївщині в 1917–1921 рр., зокрема розглядаються події пов'язані з Висунською народною республікою (1919 р.).

Ключові слова: спогади, Українська революція, Висунська республіка, повстанці.

В історії нашого краю та України в цілому існує ще чимало проблем, які є малодослідженими і вимагають подальшого опрацювання. Однією з них є доба Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., зокрема селянсько-повстанський рух в Південному регіоні.

Велике значення при дослідженні цього питання мають листування, спогади та щоденники сучасників тих подій. Значна їх кількість опублікована і доступна широкому загалу. Незмінним джерелом з історії визвольних змагань є мемуари політичних лідерів того часу: В. Винниченка [1], Н. Махна [2], С. Петлюри [3], М. Грушевського [4], П. Скоропадського [5], Д. Дорошенка [6] та багатьох інших. Проте, не меншу цінність мають спогади пересічних людей, які проживали в даний період часу і були очевидцями революційних подій. Звісно, вони переповнені суб'єктивізмом, але бувають більш відвертими у викладенні фактів, ніж «вивірені» твори політичних діячів. Та й хто краще може описати долю й становище українського робітника чи селянина, як не він сам.

Чимало таких мемуарів ще й досі не розкриті широкому загалу, а зберігаються в сімейних архівах.

У моїй сім'ї довгі роки зберігались спогади одного з сучасників Української революції

1917–1921 рр. В. Ф. Снігового, який все своє життя проживав в селі Висунськ Березнегуватського району, Миколаївської області. Історія даного села і описується в мемуарах.

Після смерті автора матеріали зберігалися у А. М. Бідними, також мешканця с. Висунськ, який в свою чергу передав їх моєму дядьку О. А. Крамаренку.

Спогади являють собою дві «амбарні» книги формату А 4 з твердою палітуркою. Написані чорнилом, яке, звісно, з часом місцями витерлось та розмилось, проте більшу половину тексту чудово видно. Папір від часу пожовтів, край сторінок дещо загнутий, але в цілому зовнішній вигляд книг досить добрий.

На кожній книзі є надпис: На першій – «Historia sela Wisunsk».

На другій «Книга II Historia sela Wisunsk W. F. Snihowoi 1948 г.». Проте зміст викладено здебільшого російською та рідше українською мовами.

Взагалі спогади можна умовно поділити на три частини:

- І частина: період з 1796 р. по 1918 р. Початок якої є власне не спогадами, а виписками з різних документів (описується час заснування с. Висунська та історія у XIX ст.). Починаючи з початку XX ст. автор вже записує власні враження. Опис цієї частини закінчений 22 березня 1949 р.

- II частина: період з 1919 р. по 1922 р. (описується «найтяжчий», як говорить сам автор, для Висунська, період існування - час організації та діяльності Висунської народної республіки, боротьба з білогвардійськими загонами та ін.). Опис частини закінчений 31 березня 1949 р.
- III частина: охоплює період з 1922 р. по кінець 1943 р. (описуються щорічні події в с. Висунську, початок Великої Вітчизняної війни, життя села та його мешканців в роки окупації). Опис частини закінчений 12 серпня 1949 року.

Перша книга містить в собі 48 сторінок тексту. Друга – 96 сторінок.

Автор спогадів В. Ф. Сніговий – житель с. Висунськ, приблизно 1876-1877 року народження. Батько його Ф. А. Сніговий був досить шанованою людиною в селі, про що свідчить запис автора про вибори посадського голови: «Снеговой Федор Андреевич – за – 110 избирателей...» [9, 29].

Про самого ж автора можна сказати, судячи з його спогадів, що він був людиною активною в громадському житті села. В 1910 році – був секретарем Висунської міщанської управи: «Старостой был Ави Цукаленко, секретарем – Я, пишущий сии строки» [9, 27].

У 1916 році, під час Першої світової війни В. Ф. Снігового було мобілізовано до армії. В 1917 році – повернувся і був назначений секретарем Висунського комітету по господарчій частині.

На початку буремного 1919-го «тяжкого для Висунська», – як зазначає автор, року, його було обрано начальником міліції. В розпорядження йому надавались 28 десятських старшин і призначалась заробітна платня розміром 500 руб. в місяць. [9, 38]. Та не дивлячись на це В. Ф. Сніговий відмовився від запропонованої посади.

Вже після відходу денікінських військ, так як у Висунську, не було місцевого керівництва, адже повстанці відійшли до Кривого Рогу, 7 грудня 1919 року зібрався загальний сход села і обрали нових голову та секретаря, а казначеєм було назначено В. Ф. Снігового.

На момент написання спогадів (1948–1949 рр.) автор займав посаду архіваріуса. Він так і підписується в своїх книгах: «...архивариус В. Ф. Снеговой» [10, 96].

Автор цікаво описує початковий період формування повстанського осередку в посаді Висунськ в 1919 році: «В августе месяце Деникинские банды стали продвигаться на Одессу, а полковник Саликов по Ингулу на север, и вот из села Любомировка появились крестьяне в нашем селе и рассказали как Саликов расправлялся у них с крестьянами вплоть до расстрела. Тогда наши молодые люди организовались и под руководством полит. каторжника, 10 лет пробывшего в Херсонской каторжной тюрьме по делу Лазаренка, Ефименка Федора Савича, рожденного 1875 г., стали держатъ себя на чеку.» [9, 38].

7 жовтня 1919 року на загально сільських зборах було оголошено про створення тимчасової Висунської народної республіки, після чого сформувався управлінський апарат – уряд, який очолив есер-боротьбист Ф. Юхименко. Для контролю уряду створили Раду оборони під керівництвом більшовика М. Шевченка, народним комісаром військових справ став В. Яриловець, мобілізації – Є. Ярошенко, юстиції – Я. Кужільний, фінансів – М. Іванець, продовольства П. Тарасов, командиром кінноти був назначений З. Мурлян. [7, 14].

В. Ф. Сніговий згадує про ці події: «було зібрано особливе конспіративне зібрання активна села, де і назначений був свій повстанський штаб, в який і увійшли такі громадяни:

1. Командиром повстанського загону був прапорщик Яриловець Василій Радіонович, людина наскрізь військова, 45 років.

2. Його помічник, підпрапорщик Мурлян Захар Миколайович, 35 років.

3. Голова штаба – політ. каторжанин Ефименко Федор Савич, 55 років. Відповідальна людина, але малограмотна.

4. Помічник голови, замісник Ярошенко Євгеній Улянович, 42 роки, людина чесна, безкорисна, начитанна, бувала і дуже відважна.

5. Нарком фінансів – Іванець Микита Кузьмич, аферист і убивця Кирила Яриловця. Погана людина.

6. Нарком юстиції – Кужільний Яков Савич, 32 роки, людина військова, начитана, грамотна и толкова. Бувший секретар Висунської сільради.

7. Нарком внутрішніх справ Тарасов Павел Иванович, 47 років, людина, як кажуть, рильце в пушку» [9, 39].

Що ж стосується більшовика М. Шевченка, який очолив раду оборони Сніговий пише: «В Висунске уже с месяц как появились из Херсона безрукий Шевченко и неизвестно откуда Завгородний... выдавая себя за партизан, они подготавливали наш штаб на всеобщее повстание против Деникинских банд» [9, 40].

Згадує автор про співпрацю висунчан з іншими повстанськими осередками на Півдні України: «Єфименко объявил, что белобандиты – наши враги и мы против них должны воевать, а когда его спросили кем і чем будем воевать, ведь у нас нет оружия, то он ответил, что к нам на подмогу придут из Большой Александровки, Давидового Брода и Баштани и доставят для нас споряджение» [9, 40].

Та все ж, не зважаючи на підтримку з боку інших повстанців та керівництва Херсонського боротьбистсько-борбистського центру, і не дивлячись на успіхи в обороні села (за період з серпня по листопад 1919 року висунським повстанцям вдавалося відбивати наступи денікінських військ більше трьох разів) Висунська народна республіка не витримала тиску з боку військ генерала М. Склярова, який за будь-яку ціну повинен був розправитися з повстанцями.

Розуміючи, що допомоги чекати немає сенсу, адже Полтавка-Баштанка в середині листопада була захоплена білогвардійцями, керівництво республіки приймає рішення відступити в бік Кривого Рогу, аби зберегти військову силу [8, 22].

«Наши повстанцы обратились с серьезной просьбой к партизанам Большой Александровки, Давидового Броду и Баштанки, все обещали на словах, а на деле никто из них не пришел... обсудив тяжкий стан, что патроны почти все истрачены, свою малочисленность... решили отступить ночью на Давидов Брод, что на рассвете и сделали.», – пише В. Ф. Сніговий [9, 40–41].

21 листопада 1919 р. в селі відбулися жакливі події. Білогвардійці захопили Висунськ і побачивши, що повстанців в селі немає почали грабувати майно, убивати мешканців. Автор спогадів зазначає: «В эту ночь одна работ-

ница... была на квартире на окраине села і родила ребенка. То эти люди, звери, изрубили ее ребенка саблями. В этот день 20.XI сгорело 420 домов и много амбаров и сараев... мужчин, где находили ставили к стенке и расстреливали. Мы остались брошеными на распятие белобандитов» [9, 42].

Можна зробити висновок, що В. Ф. Сніговий під час цієї вакханалії переховувався разом з іншими висунчанами від білогвардійців в окружних селах, таких як: Любомирівна, Пришиб, Березнегувате. Адже, після відходу генерала Склярова та його гарнізону до с. Мурахівки, автора було призначено казначеєм, на загальному сході віцілілих мешканців села 7 грудня 1919 року.

Незважаючи на те що, спогади очевидців доволі суб'єктивні і оцінювати їх треба досить критично, вони є важливим джерелом при вивченні подій визвольних змагань 1917–1921 рр.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, март 1917 р. — грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. — К. : Вид-во політичної літератури України, 1990. — Ч. 1. — 348 с.; Ч. 2. — 328 с.; Ч. 3. — 542 с.
2. Махно Н. И. Воспоминания / Нестор Иванович Махно. — М. : Республика, 1992. — 334 с.
3. Петлюра С. В. Статті / Симон Васильович Петлюра — К. : Дніпро, 1993. — 341 с.
4. Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 126—154; № 9. — С. 108-149; № 10. — С. 122—158; № 11. — С. 113—155.
5. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Павло Петрович Скоропадський / Передм. Я. Пеленський. — К. — Філадельфія, 1995. — 492 с.
6. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
7. Котляр Ю. В. Повстанських рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920) / Юрій Вадимович Котляр. — Миколаїв : ПП «Спрінт-прінт», 1999. — 117 с.
8. Котляр Ю. В. 1919. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ої річниці проголошення) / Юрій Вадимович Котляр. — Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. — 48 с.
9. Спогади Снігового В. Ф. — Книга 1 «Historia sela Wisunska» — 48 аркушів, з особистого архіву авторки.
10. Спогади Снігового В. Ф. — Книга 2 «Книга II Historia sela Wisunska W. F. Snihowoi 1948». — 96 аркушів, з особистого архіву авторки.

O. GRIGORASHCHENKO
Mykolaiv

V. F. SNIGOVOI'S MEMORIES AS A SOURCE OF THE HISTORY OF VYSUNSK REPUBLIC (1919)

Analyzed the manuscript memories Snegovoi V.F as a source for the history of the Ukrainian revolution in Nikolaev in 1917–1921, in particular, covers developments relating to Visunsk People's Republic (1919).

Keywords: memories, Ukrainian revolution Vysunska Republic, the rebels.

О. Н. ГРИГОРАЩЕНКО
г. Николаев

ВОСПОМИНАНИЯ В. Ф. СНЕГОВОГО В КАЧЕСТВЕ ИСТОЧНИКА ПО ИСТОРИИ ВИСУНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1919 г.)

Анализируется рукопись воспоминаний В.Ф. СнегОВОГО в качестве источника по истории Украинской революции на Николаевщине в 1917–1921 гг., в частности рассматриваются события связанные с Висунской народной республикой (1919 г.).

Ключевые слова: воспоминания, Украинская революция, Висунская республика, повстанцы.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2015

УДК 737.1(477.73)

Є. Г. ГОРБУРОВ, К. Є. ГОРБУРОВ
м. Миколаїв

БОНА ВОРОНІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ ПАНА ЕРНСТА

У статті розповідається про бону, яка нарівні з грошовими знаками Російської імперії перебувала в товарно-грошовому обігу на території Воронівської економії німецького колоніста А. Ернста в кінці XIX – початку XX ст. (сьогодні с. Воронівка Вознесенського району Миколаївської області). У виданих до цього часу нумізматичних каталогах і довідниках, з якими працювали автори, згадка про цю бону відсутня. Воронівська бона вперше описана в цій статті.

Ключові слова: бона, жетон, гроші, товар, економія.

Більш за століття відокремлює нас від того часу, коли на землях сучасної Миколаївщини розташовувалися багаті економії «королів» рослинництва, птахівництва, вівчарства і інших галузей сільськогосподарського виробництва. Зразки продукції цих економії отримували на всеросійських і всесвітніх виставках і ярмарках високі винагороди, а з ними – популярність і професійне визнання. Серед посушливих степів, як оазиси в пустелі, з'являлися багаті палаци з парками, ставками, в яких водилися коштовні породи риб, водопадами і зоопарками.

Сьогодні зрідка краєзнавцями вивчаються документи, що залишилися і зберігають

інформацію про справжніх господарів землі. По «руках» колекціонерів ходять вицвілі фотогографії тих років, на жаль, без точної прив'язки до того або іншого населеного пункту, або особи.

Деякі власники економії чеканили власні металеві «гроші» – бони¹. Останнім часом детально описані металеві бони німецьких колоністів Фальц-Фейнів, які були в обігу в їх економії Асканія-Нова².

Це був не одиничний випадок. Випуск «власних грошей» заводами, фірмами, промислами і приватними особами набув широкого поширення в XIX столітті. Бони випускали акціонерні товариства, лазні і банки, булочні і

¹ Бони – карбовані знаки, що слугували квитанцією або ордером для отримання товарів чи грошей.

² Сьогодні – біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Фридриха Едуардовича Фальц-Фейна, Херсонська область.

буфети, військові (буфети, лавки, збори офіцерів і солдатів), їдальні, гімназії, готелі, клуби, парки, пекарні, корчми, ресторани, товариства, сади, санаторії, театри, транспорт, церкви і монастирі, економії.

Як правило, це були металеві кола, овали, прямокутники, шестикутники і так далі з цифрами 3, 5, 10 та ін., або позначенням отриманого з торгівельних лавок або їдалень товару: «фунт хліба», «обід», «молоко – 180 гр. – 25 коп.», «для просфор».

Окремі бони виступали в ролі жетонів для карткової гри, клубних бонів, як трактирні, водопровідні марки для отримання води з водогінних будок і т. ін.

Таким чином, випуск бон, жетонів, марок та ін. приватними особами або фірмами переслідував певні економічні цілі: з їх допомогою можна було розраховуватися за виконану роботу в трактирах, частково або повністю оплачувати власникам роботу товарами зі своїх лавок або магазинів, повністю виключаючи ходіння казначейських кредитних квитків.

Наприклад: «...Сибірський золотопромиловець Н. Базилевський, що випустив в другій половині XIX століття «власні гроші», на 10-копійчаної марці-боні так написав: «Марки ці видаються замість готівки службовцям в нашій компанії і отримують назад від них теж як готівка за їстівні припаси і товарні речі, забираються ними з промислових магазинів або запасів» [1, 4].

У науковій літературі питання про металеві бони висвітлюється вкрай бідно, зазвичай про них заходить мова у зв'язку з так званими приватними грошима.

У 1870 році випуск приватних бон в Росії був заборонений законодавчо, тому що держава побачила тут порушення державної монополії на випуск грошових знаків. «Проте ще на початку XX століття приватні бони і папєрові і металеві продовжували випускати» [2, 226–232].

Робітники і службовці частину заробітку на окремих заводах, фабриках та інших підп-

риємствах отримували подібними бонами і «отоварювали» їх в магазинах і крамницях, що належали господарям виробництв і фірм.

Про одну економію (точніше, невеликий сегмент її історії), що існувала на землях колишнього поселення Пондік (1783), а з 1850 року отримала назву Воронівка³, – наша розповідь.

Чому саме про Воронівку? Там, в економії пана Ернста, випускалися металеві бони. Це поки єдиний випадок випуску та обігу, встановлений у населених пунктах – колишніх поміщицьких володіннях в XIX столітті на території сьогоднішньої Миколаївської області.

Детальніше ознайомитися з історією села Воронівка можна в матеріалі, підготовленому Тетяною Вдовиченко та Сергієм Ольховик «Пондік на «святих кулях». Кілька штрихів до історії с. Воронівка», опублікованому на сторінках газети «Нове місто» в 2011 році, що зберігається в Миколаївській державній універсальній науковій бібліотеці ім. О. Гмирьова [3].

Зауважимо, що в списках господарів Пондік-Воронівки з 1868 року стоїть четвертим іноземний підданий німець за походженням Адам Іванович Ернст⁴.

Як зазначають у своєму дослідженні Т. Вдовиченко та С. Ольховик: «...Саме з цього періоду село набуває як би друге життя: дотолє бідне, з напівзруйнованим господарством, воно виходить в число кращих Єлисаветградського повіту. Ернст не почав господарювати абияк, аби швидше отримати дохід. Він рішуче відійшов від рутинної системи землеробства, яка тоді вважалася цілком раціональною і була побудована за принципом «чим більше посівів – тим вірніше дохід від маєтку». Він відновив сівозміни, зайнявся вівчарством.

Наприклад, у своєму маєтку він ввів доти небачену тут польову систему землеробства, з оборотом полів до 10 років: у перший рік на поле висівались просо, льон, на другий рік – гірке (пшениця), 3-й – ячмінь, овес, 4-й – жито, ячмінь, 5-й – гречка, жито, на 6-й рік поле залишали під толокою, 7–9-ті рр. – був сінокіс.

³ Воронівка – населений пункт Вознесенського району Миколаївської області. Розташована на берегах річки Мертвод (притока Південного Бугу), в 17 км на північ від районного центру і в 15 км від залізничної станції Вознесенськ.

⁴ На кінець XIX ст. в Єлисаветградському повіті було 8 землевласників з іноземних підданих, із них 2 – великі, в їх числі був Ернст.

До кінця 80-х рр. XIX століття колишне сільце Пондік перетворюється у велику економію А. Ернста. Тут не було дефіциту робочих рук, тому що в окрузі всі знали: німець завжди щедро платить як місцевим селянам, так і сезонним».

У економії Ернста серйозно займалися розведенням волоських овець: було кілька отар чисельністю до 2 тисяч голів.

Безумовно, все це позначалося на позитивній динаміці розвитку економії.

«Продукція землеробства і вівчарства з економії Ернста доставлялася гужем на Вознесенську пристань (зерно) і далі, до Миколаєва, шерсть возили в Херсон на вовномийні заводи. Для цього наймалися візники, які брали за перевезення 1 пуда продукції на відстань 50 верст близько 10 копійок. Приватні землевласники, економлячи гроші, возили хліб у Миколаїв своїми підводами, щоб не наймати візників. До настання холодів деякі здійснювали в Миколаїв по 5-8 «ходок». Продукція вівчарства продавалася і на Вознесенському базарі – м'ясо, бринза. Наприклад, фунт бринзи (450 грамів) коштував тоді 3-4 копійки сріблом.

А ось статистичні дані по с. Воронівка, станом на 1896 рік [4, 284]: «Пондик (Воронівка, Эрнста) д.; р. Мертвовод; дв. 77; жит. 570 (212 м. 358 ж.); у. гор. 125 в.; вол. и з. п. ст. Трикраты 5 в.; ст. ж. д. Ново-Украинка 80 в.»⁵

З початку XX століття Воронівською економією управляє син Адама Ернста – Генріх. Він ще більш примножив те, що зробив і побудував батько. Дотепер у Воронівці, в її історичному центрі, збереглися і використовуються побудовані в ті далекі роки комори, підвал, зберігся і «панський» будинок. Пан Ернст навіть випускав власні гроші – бони, що мали обіг в його економії».

Зі статті відомо, що 3-копійчана бона «Воронівської економії пана Ернста» експонується в краєзнавчому музеї м Вознесенська⁶. У

книзі-каталозі А. В. Тункель «Металеві бони Росії та СРСР» дано перелік і малюнки 1354 бон, встановлених на момент видання книги – 1992. Зауважимо, малюнок і опис воронівської бони в книзі відсутні.

Про воронівську бону розповів у своїх статтях «Воронівська бона» і «Вороновская бона» нумізмат з міста Владивостока В. Росинський [5, 6].

Так, про бони розповіли, але не описали.

У серпні 2015 року в одній з приватних колекцій ми зустрілися з таємничою незнайомкою – воронівською боною. Її власник люб'язно дозволив сфотографувати і описати бону. Представляємо фотографії її лицьового та зворотного боків.

Бона виготовлена штампуванням, має форму кола діаметром 23 мм. Товщина – 0,7 мм. Гурт гладкий. Виконана з бронзи. Вага – 2,7 м

На лицьовій стороні – цифра «3» заввишки 15 мм, праворуч від неї висотою 4 мм – буква «К.» з крапкою.

На зворотному боці: вгорі по колу – напис «Вороновская», по центру – між шестикінечних зірочок горизонтальний напис «экономия»; внизу по колу – напис «Г-на ЭРНСТА».

Уздовж обведення лицьового та зворотного боків бони по всьому периметру поміщені в один ряд дрібні намиста.

Описувана нами бона була придбана колекціонером через інтернет на аукціоні Violity в липні 2015 року. За інформацією продавця, ця бона знайдена в городі приватного будинку в с. Прибужани Вознесенського району. До цього на цьому ж аукціоні була продана аналогічна бона з пробитим вгорі отвором в 2010 році і така ж бона з двома отворами (вгорі і по центру) – в 2012 році.

Тепер воронівська бона, уперше докладно описана нами, зайняла гідне місце серед уже відомих бон і стала нумізматичної пам'яткою історії Миколаївського краю того часу.

⁵ Де (рос. м.): д. – «деревня», дв. – «дворов», жит. – «жителей», м. – «мужчин», ж. – «женщин», у. гор. – «уездный город», в. – «верст», вол. – «волость», з. п. ст. – «земская почтовая станция», ст. ж. д. – «станция железной дороги».

⁶ Ми зв'язалися з директором комунального підприємства «Вознесенский художній музей С. А. Кібрика» Валентиною Павлівною Ованесиян. Вона повідомила, що бона не експонувалася і не експонується в їх музеї. Додавши, що років 15 тому пропала Книга № 1 реєстрації експонатів краєзнавчого музею. Завідувачка краєзнавчим музеєм м. Вознесенська Т. А. Городня повідала наступну інформацію: в 2010 році в середній школі с. Воронівка відкрився шкільний музей (директор на громадських засадах Д. Н. Якушкіна). В день відкриття було зроблено фото воронівської бони, яка цього ж дня була загублена. Сьогодні в шкільному музеї експонується тільки її фото.

Список використаних джерел

1. Тункель А. В. Металлические боны России и СССР / А. В. Тункель. — Донецк : Донецкая городская типография, 1992. — 118 с.
2. Рылов И. И. Монеты России и СССР. Каталог / И. И. Рылов, В. И. Соболин. — М. : Интерпринт, 1993. — 304 с.
3. Тетяна Вдовиченко та Сергій Ольховик «Пондік на «святых кулях». Кілька штрихів до історії с. Воронівка» // «Нове місто». — 19 жовтня і 2 листопада 2011 р. — № 40, № 42.
4. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон : Изд. Губерн. Статист. Комитета. Тип. Губернского Правления, 1896. — 582 с.
5. Росинський В. Воронівська бона / В. Росинський // Вознесенщина моя зоряна: історико-краєзнавчий нарис (до 80-річчя утворення району) (перша книга із серії «Вознесенщина моя зоряна»). — Вознесенськ : Вознесенська друкарня, 2003. — 210 с.
6. Росинский В. Вороновская бона // Вестник Прибужья (№ 9). — 2005. — 26 февраля. — С. 13.

Вороновская бона. Лицевая сторона.
Из частной коллекции

Вороновская бона. Обратная сторона

E. GORBUROV, K. GORBUROV

Mykolaiv

THE BONA VORONOVSKAYA SAVING MR ERNST

The article describes the bon, which on a par with the banknotes of the Russian Empire was in the commodity-money circulation on the territory of Voronovskaya economy of the German colonist A. Ernst in the late XIX – early XX centuries (today Voronovka village in Voznesensky district of Nikolaev region). There is no mention of this bon in previously published numismatic catalogs and directories used by the authors. Voronovskaya bon was described in this article at first.

Keywords: bon, badge, money, commodity, economy.

Е. Г. ГОРБУРОВ, К. Е. ГОРБУРОВ

г. Николаев

БОНА ВОРОНОВСКОЙ ЭКОНОМИИ ГОСПОДИНА ЭРНСТА

В статье рассказывается о боне, которая наравне с денежными знаками Российской империи находилась в товарно-денежном обращении на территории Вороновской экономики немецкого колониста А. Эрнста в конце XIX – начале XX вв. (сегодня с. Вороновка Вознесенского района Николаевской области). В изданных до этого нумизматических каталогах и справочниках, с которыми работали авторы, упоминание об этой боне отсутствует. Вороновская бона впервые описана в этой статье.

Ключевые слова: бона, жетон, деньги, товар, экономия.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 303.446.4(470+571)“20”

О. В. ЗАМУРУЙЦЕВ, О. Ю. ЖИРЯКОВ

м. Мелітополь

alzhiryakov@mail.ru

ВИНИКНЕННЯ КРИЗИ ПРИ ВИВЧЕННІ ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЙНОГО РІВНЯ КАДРІВ РСЧА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На початок XXI століття стала яскраво видна криза при вивченні проблеми кваліфікаційного рівня радянської військової еліти у російській історіографії.

Виходом з цієї кризи стала розробка спеціального методу вивчення компетентності військової еліти – посадово-функціонального методу.

До безперечних достоїнств посадово-функціонального методу відноситься те, що він по-перше розроблен як спеціалізований інструмент пізнання, саме компетентності військової еліти. По-друге має універсальний характер для вивчення проблеми компетентності військової еліти взагалі.

Ключові слова: кваліфікаційний рівень, військова еліта, посадово-функціональний метод.

На нинішньому етапі дослідниками різних напрямків активно розробляється й уводиться в науковий оборот значна кількість нових гіпотез та методів дослідження, присвячених проблемам Другої світової війни. Історію необхідно розглядати у всій її цілісності, аналізувати сукупність подій і причинно-наслідкових зв'язків в їх історичному контексті. Професійний обов'язок істориків – викласти на основі науки, а не довільних інтерпретацій, правду про цю трагедію людства. Для перевірки науковості та істинності нових гіпотез та методів, вони вимагають обговорення широким колом істориків у ході наукової дискусії.

Важливо знати, як йде вивчення проблеми Другої світової війни в зарубіжній історіографії. Особливий інтерес для української історичної науки представляє вивчення проблеми Другої світової війни в російській історіографії. Тільки достовірно науковий підхід, заснований на добротному опрацюванні історичного матеріалу, може допомогти витягнути належні уроки з історії. Тому дослідження виникнення кризи при вивченні проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА та особливо шляхів її подолання є актуальним.

Метою даної статті є аналіз сучасного стану досліджень з проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА у російській історіографії.

Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути стан ви-

вченості проблеми та передумови виникнення кризи, установити й розкрити ключові положення та алгоритм використання посадово-функціонального методу, його критику.

При розгляді проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА варто виділити дві основні лінії вивчення проблеми в російській історіографії. Умовно їх можна назвати класичною і модерністською.

Класична лінія дослідження проблеми традиційно пов'язана саме з вивченням питання про вплив репресій 1937–1938 рр. на кваліфікаційний рівень кадрів РСЧА. У межах цієї лінії застосовуються традиційні методи досліджень та джерельна база політичної історії СРСР.

Модерністська лінія різко зміщує акцент у розгляді проблеми з вивчення впливу репресій 1937–1938 рр. на кваліфікаційний рівень кадрів РСЧА на вивчення власне кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА. Тут уперше ставиться питання про переважне використання при вивченні цієї проблеми нового посадово-функціонального методу.

Спочатку у російській історіографії вивчення кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА була другорядним аспектом проблеми репресій 1937–1938 рр. Для підтвердження або спростування леми про «знекровлену армію» в класичній історіографії наводилася певна джерельна база. Наявність такої бази надавала можливість піддати її критичному аналізу,

і, отже, створювала всі умови для повноцінної наукової дискусії. Для підтвердження леми про «знечолену армію» пропонувалося порівнювати формальний освітній рівень воєначальників. Теза про те, що М. Тухачевський – геніальний воєначальник, в класичній історіографії носила аксіоматичний характер. Тому у вивченні проблеми кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА і впливу на нього репресій 1937–1938 рр. виник ненормальний стан. Ні теза про геніальність М. Тухачевського, ні антитеза про його непрофесіоналізм ніякої джерельної бази не мали. Подібний стан робив проведення наукової дискусії принципово неможливим.

У традиційній історіографії прийнято оперувати наступними параметрами: наявністю і рівнем формальної військової освіти, стажем служби у армії взагалі і стажем перебування на даній конкретній посаді. Наприкінці 90-х років був запроваджений ще один параметр – безперервність командного стажу, тобто проходження без пропусків ієрархії командування взводом – ротою – батальйоном – полком – дивізією – армією – округом. Джерельна база для виявлення цих параметрів добре відома. Таким чином в традиційній історіографії, на жаль, використовувалися вельми формальні і кількісно обмежені параметри при вивченні проблеми кваліфікаційного рівня військової еліти.

На початок ХХІ століття стала яскраво видна криза при вивченні проблеми кваліфікаційного рівня радянської військової еліти. Вона виявилася в наступному: по-перше проблема кваліфікаційного рівня військової еліти розглядалася в традиційній історіографії як один з другорядних елементів вивчення проблеми репресій 1937 року, тому закономірна відсутність спеціальних досліджень; по-друге відсутність методики вивчення даної проблеми; у третій не розробленість джерельної бази.

Проблема ця усвідомлювалася багатьма дослідниками, проте тільки в 2003 році її чітко сформулював О. Широкоград у праці «Битва за Крим. 1941–1944». Дослідник вважає, що події 1941 року стали справжньою катастрофою для СРСР. О. Широкоград упевнений, що в межах традиційного як для радянської, так і

ліберальної історіографії підходу до вивчення причин катастрофи 1941 року отримати достовірний результат неможливо.

Учений наполягає: «Ми ніколи не зрозуміємо причин поразок в 1941–1942 роках, якщо як і раніше не чіпатимемо двох «священних корів» – генералітет і рядовий особовий склад» [8, 49]. Саме з вивченням цих двох питань і повинні бути пов'язані дослідження кваліфікаційного рівня кадрів РСЧА.

Але постає питання як, за допомогою яких методів, з використанням якої джерельної бази встановити кваліфікаційний рівень генералітету?

Наприкінці 2004 року виходить праця Ю. Мухіна «Батьки-командири». У цьому дослідженні Ю. Мухін і виклав не тільки свою гіпотезу «командирів мирного часу», але і посадово-функціональний метод розроблений для вивчення кваліфікаційного рівня військової еліти.

Сутність гіпотези «командирів мирного часу» зводиться до того, що значна кількість військової еліти мирного часу не володіє якостями, необхідними для військового професіонала. Причому це явище має системний характер для всіх часів та країн.

Природно для доказу цієї гіпотези була потрібна розробка спеціального методу. Їм і став посадово-функціональний метод. Він передбачає побудову ідеальної моделі необхідних для даної діяльності якостей і порівняння цієї ідеальної моделі з реальною.

Основними елементами кваліфікаційного рівня воєначальників є інтелектуальна компетентність, сміливість, хоробрість.

Для дослідження інтелектуальної компетентності воєначальників Ю. Мухін запропонував використовувати такий алгоритм.

Спочатку вивчити прийнятну стратегію, а саме погляди воєначальників на те, якого ворога треба знищити, тобто, «як виглядатиме цей ворог, чим буде озброєний, знаходитиметься в укриттях, чи у чистому полі, атакуватиме відкрито, чи застосує партизанську тактику» [4, 328].

Наступний етап – з'ясування, хто з воєначальників пропонував яку тактику, тобто, як вони представляли дії своїх солдатів із знищення ворога.

І останнім, вирішальним етапом є з'ясування технічної політики. Воєначальники повинні замовити у конструкторів зброю, не яку завгодно, а відповідно до обраної ними стратегії та тактики.

Далі все це треба співвіднести з реальним ходом військових дій. Відсоток прогностичності передвоєнної діяльності кожного воєначальника і дасть можливість визначити його реальну професійну компетентність.

Наступною за важливістю якістю для офіцерів Ю. Мухін вважає сміливість. Дослідник указує, що сміливість – «це здатність прийняти ризиковане рішення, тобто рішення, виконання якого невідомо чим закінчиться» [4, 326].

Нарешті, останньою важливою якістю для офіцерів Ю. Мухін вважає хоробрість. Хоробрість – це «здатність оволодіти своїм інстинктом самозбереження, затиснути страх у кулаці і діяти без паніки в умовах, коли тебе щомиті можуть убити» [4, 326].

Ю. Мухін частково розв'язав деякі методичні проблеми. Зокрема, для виміру хоробрості він запропонував використовувати коефіцієнт, який відображає співвідношення кількості убитих і поранених до кількості узятих в полон. Використання цього коефіцієнта дозволило досліднику зробити висновок, що в порівнянні з Першою світовою війною бойова стійкість в РСЧА «генералів була в 6,5 разів вищою, ніж при цареві, бойова стійкість офіцера була в 8 разів вищою, а стійкість солдатів – у 17 разів» [4, 326]. Також дослідник зауважив, що як у роки Першої світової війни, так і в роки Другої світової війни найвищу бойову стійкість виявляли офіцери, а найнижчу – генералітет.

Таким чином алгоритм використання посадово-функціонального методу при вивченні кваліфікаційного рівня військової еліти представляється таким чином:

Спочатку визначається інтелектуальний параметр, тобто довоєнні уявлення представників еліти про противника, тактичні прийоми, тактико-технічні обґрунтування на бойову техніку і порівнюється з ходом бойових дій. Міра прогностичності і є критерієм професійної компетенції.

Потім визначається такий параметр як сміливість.

Останнім параметром, що вивчається, є хоробрість.

При вивченні інтелектуального параметра необхідно розглянути таку джерельну базу як тактико-технічні обґрунтування на ті або інші типи бойової техніки, штатні розклади з'єднань різних видів військ, пропорційне співвідношенні видів військ, програми навчання військово-навчальних закладів і бойові статuti.

Одним з параметрів, що найважче вивчаються, є сміливість. Його вивчення вимагає використання первинних оперативних документів як власних, так і противника. Оперативні документи противника показують нам яких рішень він остерігався і на які розраховував. Порівнявши їх з власними оперативними документами дослідники можуть визначити коефіцієнт сміливості. Крім того можна використовувати такий специфічний показник як кількість певних бойових дій проведених командиром. У кожному виді військ це свій тип бойових дій. Робота по їх встановленню тільки почалася. В. Замулін наприклад указує, що командувач 6 танкового корпусу Л. А. Гетьман мав репутацію хитрого і несмілого командира, тому що він всіляко уникав операцій по захопленню плацдармів, де і потрібна була понад усе сміливість для командира танкових військ [2, 226].

Також утрудненим є встановлення такої якості як хоробрість. Коефіцієнт хоробрості, запроваджений Ю. Мухіним і що розраховується як співвідношення кількості убитих і поранених до кількості узятих в полон, має статистичний характер. Він дає середній показник, але непридатний для вивчення персональної хоробрості конкретного представника військової еліти. Тут можна використовувати для вивчення таку джерельну базу як бойові характеристики і мемуари. Але і то, і інше джерело дуже суб'єктивні.

У мирний час єдиним критерієм професійної компетенції військової еліти є інтелектуальний параметр, бо тільки він має джерельну базу. Відсутність у мирний час таких джерел, як первинні оперативні документи та бойові характеристики не дозволяють встановити сміливість і хоробрість воєначальників.

Квінтесенцією стратегічних и тактичних поглядів є тактико-технічні обґрунтування на бойову техніку. Тому саме дослідження інтелектуального параметру воєначальників найлегше провести вивчивши саме тактико-технічні обґрунтування на яких вони наполягали. Отже, вивчення професійної компетентності радянського генералітету в передвоєнний час найкраще вивчати на прикладі діяльності замнаркома по озброєнню.

Як відомо, з 1931 по 1937 рр. М. Тухачевський послідовно займав посади начальника озброєння РСЧА і заступника наркома оборони з озброєння. Отже, залучення джерельної бази, пов'язаної з діяльністю М. Тухачевського на цих посадах і дозволяло дослідити рівень професійної компетентності радянського генералітету. Найбільш відомими дослідниками професійної діяльності М. Тухачевського є О. Ширококоряд та М. Свірін.

О. Ширококоряд у двох працях «Таємниці російської артилерії. Останній доказ царів і комісарів» [9], «Диво-зброя СРСР. Таємниці радянської зброї» [10], дослідив дві проблеми – проблему компетентності «червоних мілітаристів» на чолі з М. Тухачевським і проблему якості бойової техніки РСЧА.

О. Ширококоряд зауважує, що дослідження джерельної бази за цими питаннями було пов'язане із значними труднощами, і зазначає: «Я ж спробую скласти мозаїку із шматочків інформації, розкиданих по сотнях справ п'яти архівів (Музею артилерії, ЦДА ВМФ, архівів Військової історії, Російської армії і Архіву економіки), бо ніде немає не те що фонду, але навіть і опису...» [9, 154]. Розглянувши діяльність «Остехбюро» під керівництвом В. Бекаурі, створення спец снарядів та «аферу Курчевського», О. Ширококоряд указує [10, 24], що всі ці проекти - це афера. На величезному джерельному матеріалі з раніше не використовуваних відомчих архівів О. Ширококоряд доводить, що компетентним воєначальником М. Тухачевський не був.

У 2005–2006 рр. вийшло тритомне дослідження М. Свіріна «Історія радянського танка» [6, 7]. Автор використовував ту ж джерельну базу, що і О. Ширококоряд, архіви КБ, заводів і АБТУ (до 1934 року називалося УММ) РСЧА. Фактографічний матеріал, що наво-

диться М. Свіріним, підтверджує істинність гіпотези «некомпетентності», викладеної О. Ширококорядом.

У радянській історіографії проблема кваліфікаційного рівня командирів РСЧА практично не вивчалася. Природно, що поки покоління командирів Другої світової війни посідало вищі посади в радянській військовій ієрархії, вивчення даної проблеми перебувало під негласною забороною. Тому для вивчення була відкрита дуже вузька проблематика – компетентність групи «червоних мілітаристів» на чолі з М. Тухачевським. Проте ця проблематика була окремим випадком проблеми вивчення репресій 1937–1938 рр. Тому теза про компетентність або некомпетентність групи «червоних мілітаристів» використовувалася як аргумент для доказу обґрунтованості або необґрунтованості репресій. Розглядали цю проблему перш за все фахівці з політичної історії радянського періоду. Тому вони традиційно використовували наступну джерельну базу: наявність і рівень формальної військової освіти, стаж служби у армії взагалі і стаж перебування на даній конкретній посаді, матеріали воєнної пропаганди епохи Громадянської війни, полемічні матеріали політичної боротьби 1920–1930 рр., цитати із публічних виступів та статей «червоних мілітаристів», мемуари політичних діячів.

У період кінця ХХ – почала ХХІ століття такий фактор, як негласна заборона на вивчення даної проблематики була знята. Проте ліберальна пострадянська історіографія, знову підмінила вивчення проблеми кваліфікаційного рівня військової еліти, проблемою вивчення обґрунтованості репресій групи «червоних мілітаристів».

Таким чином, проблема компетентності військової еліти залишалася фактично неопрацьованою. Першим вказав на це О. Ширококоряд. Дослідник відзначив, що необхідно перейти від проблеми обґрунтованості репресій власне до проблеми компетентності військової еліти.

Розробку методу вивчення компетентності військової еліти – посадово-функціональний метод, провів Ю. Мухін. У своїх роботах «Батьки-командири» [4], «Якби не генерали! Проблеми військового стану» [5] він сформу-

лював методику використання посадово-функціонального методу.

Застосування посадово-функціонального методу вимагає використання іншої джерельної бази. У неї входять: тактико-технічні обґрунтування на ті або інші типи бойової техніки, штатні розклади з'єднань різних видів військ, пропорційне співвідношенні видів військ, програми навчання військово-навчальних закладів, бойові статuti, первинні оперативні документи як власні, так і противника, бойові характеристики, обліково-послужні картки, мемуари військових діячів.

До безперечних достоїнств посадово-функціонального методу відноситься те, що він по-перше розроблен як спеціалізований інструмент пізнання, саме компетентності військової еліти. До цього в пострадянській історіографії використовувалися методи, привнесені з інших галузей історичної науки, перш за все політичній історії, що обмежувало пізнавальні можливості дослідників.

По-друге має універсальний характер для вивчення проблеми компетентності військової еліти. Хоча він розроблявся як інструмент пізнання компетентності військової еліти СРСР напередодні та у роки Другої Світової війни, проте його універсальність дозволяє застосувати його при вивченні наприклад української військової еліти доби Гетьманату і Директорії.

Поза сумнівом, що жодна гіпотеза і жоден метод не мають універсального статусу. Природно, що і розглянутий посадово-функціональний метод має свої недоліки, потребує подальшого вдосконалення. Також зрозуміло, що джерельна база, використання якої він вимагає розроблена дуже слабо. Це досить тривала робота, що вимагає залучення значної кількості дослідників.

A. ZAMURUYSEV, A. ZHIRYAKOV
Melitopol

THE RISE OF THE CRISIS IN STUDYING THE PROBLEM OF THE QUALIFICATION LEVEL OF THE WORKER AND PEASANT RED ARMY STAFF AND WAYS OF ITS OVERCOMING IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY

At the beginning of the 21st century a crisis in studying the problem of the qualification level of the Soviet military elite in Russian historiography was clearly noticeable.

The way out of this crisis was working out a special method of studying Soviet military elite competence – an official and functional method.

Відомі на теперішній час заперечення проти використання посадово-функціонального методу мають дуже специфічний характер. Перш за все і аргументи М. Гарєєва [1], і аргументи О. Ісаєва [3] носять аксіологічний характер. М. Гарєєв заявляє, що їх використання веде до очорнення історії Радянської Армії, О. Ісаєв заявляє, що їх використання руйнує командну вертикаль армії в майбутніх локальних війнах. Проте ні той, ні інший не наводять власне аргументів проти науковості посадово-функціонального методу та гіпотез розроблених з його використанням.

Як представляється аксіологічні заперечення проти використання даних пізнавальних інструментів висунуті в Російській Федерації, не є значущими для української історичної науки.

Список використаних джерел

1. Гарєєв М. А. Об объективном освещении военной истории России / М. А. Гарєєв // Новая и новейшая история. — 2006. — № 5. — С. 24—40.
2. Замулин В. Н. Курский излом. Решающая битва Отечественной войны / В. Н. Замулин. — М. : Яуза, Эксмо, 2007. — 960 с.
3. Исаев А. В. Георгий Жуков. Последний довод короля / А. В. Исаев. — М. : Яуза ; Эксмо, 2006. — 480 с.
4. Лебединцев А. З. Отцы-командиры / А. З. Лебединцев, Ю. И. Мухин. — М. : Яуза, 2004. — 608 с.
5. Мухин Ю. И. Если бы не генералы! Проблемы военного сословия / Ю. И. Мухин. — М. : Яуза, 2007. — 736 с.
6. Свиринов М. Н. Броня крепка. История советского танка. 1919–1937 / М. Н. Свиринов. — М. : Яуза, Эксмо, 2005. — 384 с.
7. Свиринов М. Н. Стальной кулак Сталина. История советского танка. 1943–1955 / М. Н. Свиринов. — М. : Яуза, Эксмо, 2006. — 416 с.
8. Широкопад А. Б. Битва за Крым. Годы 1941–1944 / А. Б. Широкопад. — М. : АСТ, 2003. — 568 с.
9. Широкопад А. Б. Тайны русской артиллерии. Последний довод царей и комиссаров / А. Б. Широкопад. — М. : Яуза, Эксмо, 2003. — 480 с.
10. Широкопад А. Б. Чудо-оружие СССР. Тайны советского оружия / А. Б. Широкопад. — М. : Вече, 2004. — 352 с.

The following facts belong to the indisputable merits of the official and functional method. In the first place, it is worked out as a specialized instrument of cognition of just the Red Army military elite competence. In the second place, it is of universal character for determining a problem of the military elite competence in general.

Key words: qualification level, military elite, official and functional method.

А. В. ЗАМУРУЙЦЕВ, А. Ю. ЖИРЯКОВ
г. Мелитополь

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КРИЗИСА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИОННОГО УРОВНЯ КАДРОВ РККА И ПУТИ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В начале XXI века стал ярко виден кризис при изучении проблемы квалификационного уровня советской военной элиты в российской историографии.

Выходом из этого кризиса стала разработка специального метода изучения компетентности военной элиты – должностно-функционального метода.

К несомненным достоинствам должностно-функционального метода относится то, что он, во-первых, разработан как специализированный инструмент познания, именно компетентности военной элиты РККА. Во-вторых, имеет универсальный характер для изучения проблемы компетентности военной элиты вообще.

Ключевые слова: квалификационный уровень, военная элита, должностно-функциональный метод.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2015

УДК 94(477.8)«1964/1985»

О. Л. МАЙБОРОДА
м. Луцьк
Mayboroda.ksyu@mail.ru

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У ПЕРІОД ТАК ЗВАНОГО РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

В запропонованій статті охарактеризовано основні види джерел, що дозволяють відтворити ключові факти і тенденції та особливості розвитку культури, освіти і релігійного життя волинського села у 1964–1985 рр. Джерельну базу розподілено на такі групи: неопубліковані архівні документи; опубліковані документи і матеріали; статистичні збірники; періодичні видання. Зауважено, що особливо цінний фактичний регіональний матеріал використано з неопублікованих джерел, зосереджених у фондах Державного архіву Волинської області. При аналізі опублікованих джерел, зазначено на необхідності критичної оцінки і співставлення з іншими джерелами з метою об'єктивного відтворення історичних подій та процесів.

Ключові слова: Волинь, історичні джерела, культура, релігія, освіта.

Історія українського села 1960–1980-х рр. знайшла доволі широке відображення в науковій літературі. Аналіз опублікованих праць показує, що вони мають різноманітний тематичний спектр і стосуються економічного, соціального, культурного розвитку села. У період існування тоталітарної системи і жорсткого політичного та ідеологічного контролю

вітчизняна історична наука зазнала серйозних деформацій, а вільна й незалежна думка всіляко переслідувалася владою. Вченим здебільшого доводилося коментувати численні «історичні рішення» партії та уряду, виступи керівних діячів держави, а також постійно критикувати «буржуазну» науку та «націоналістичні» погляди. Напрями науко-

вих досліджень координувалися з Москви і пристосовувалися до союзної тематики. Слід зазначити, що згадана тенденція позначилася і на спеціальних публікаціях про Волинь 1960–1980-х рр. У них сільській тематиці приділялася лише незначна увага, зокрема в контексті характеристики господарства та з'ясування соціально-побутових і культурно-освітніх проблем періоду так званого розвинутого чи реального соціалізму. Це й зумовило актуальність даної розвідки.

Можливість глибокого і всебічного вивчення минулого, окремих наукових проблем значною мірою пов'язана з доступом до історичних джерел. Протягом тривалого часу великий масив архівних документів залишався недоступним для дослідників, зберігаючись у закритих спеціальних фондах. Це відчутно обмежувало пошук фактичного матеріалу і негативно позначалося на змісті наукових розвідок та їхньому сюжетному наповненні.

Наприкінці минулого століття почався процес поступового розсекречення архівних фондів і залучення до наукового обігу широкого кола документів, раніше приховуваних за грифами «таємно» і «цілком таємно». Цей процес сьогодні продовжується і стає ще більш інтенсивним та масштабним, сприяючи розробці нових наукових тем, відкриваючи перед істориками чималі дослідницькі перспективи.

Метою даної статті є аналіз джерельної бази вивчення культурно-освітнього стану волинського села у період так званого розвинутого соціалізму, а також окреслення проблемних питань, що потребують свого дослідження у майбутньому.

З метою повного і всебічного розкриття обраної теми автор використав різнопланові джерела, які можна поділити на такі групи: неопубліковані архівні документи; опубліковані документи і матеріали; статистичні збірники; періодичні видання; спогади. Вони дають можливість простежити загальні тенденції та особливості розвитку культури, освіти і релігійного життя волинського села.

До першої групи джерел відносяться неопубліковані документи, що зберігаються в ряді державних архівів України. У вивченні змісту і напрямків політики радянської влади на селі, діяльності різних державних органів щодо керівництва культурою, освітою і здійс-

нення контролю за церковно-релігійним життям важливе значення мають документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

У роботі використано ряд справ із фонду 1 (Верховної Ради УРСР) і фонду 2 (Ради Міністрів УРСР), які стосуються соціально-культурного розвитку села у досліджуваній період. Серед цих документів слід назвати протоколи засідань постійних депутатських комісій, постанови і циркулярні листи уряду, доповідні записки, інформаційні матеріали, статистичні звіти, що відображають основні аспекти політики влади на селі.

Певний інтерес становлять документи фонду 27 (Міністерства сільського господарства УРСР). Їх умовно можна розподілити на три підгрупи. До першої з них відносяться адміністративно-управлінські документи: постанови, розпорядження, накази, листування з вищими інстанціями; до другої – виробничі: зведені річні звіти, матеріали з питань електрифікації й механізації трудомістких процесів, оплати праці; до третьої – кадрові: щодо підготовки і підвищення кваліфікації робітників, їх кількісного і якісного складу тощо. Найбільшу цінність серед них становлять річні звіти колгоспів.

Висвітленню проблеми сприяє аналіз річних планів відомства, звіти і довідки про роботу музеїв, стан пам'яток архітектури, стенограми нарад музейних працівників, методичні поради щодо оформлення музейних кімнат. (ф. 5116 (Міністерства культури УРСР)). На особливу увагу заслуговують справи фонду 166 (Міністерства освіти УРСР), зокрема річні звіти Волинського обласного управління і районних відділів народної освіти, які містять докладний матеріал про матеріально-технічне забезпечення сільських шкіл, якісний склад учительських кадрів, успішність учнів та ін.

Важливе значення для проведеного дослідження мають документи фонду 4648 (Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР), що відображають різні аспекти державно-церковних відносин. У справах згаданого фонду наводяться статистичні відомості про кількість церков, молитовних будинків, релігійних громад різних конфесій в Україні та окремих областях республіки, про стан

релігійної обрядовості і заходи влади щодо запровадження нових радянських обрядів, про розгортання атеїстичної пропаганди і боротьбу з «релігійними пережитками».

Документи, що дозволяють простежити політику партійного керівництва республіки і діяльність місцевих партійних органів на селі містяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, автор опрацював ряд документів фонду 1 (ЦК Компартії України), серед них протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК та матеріали до них (описи 6, 8, 10). Використано окремі справи відділів ЦК Компартії України, а саме: загального (опис 25, 31), агітації і пропаганди (опис 71), а також сільськогосподарського (опис 80).

Документи партійних органів мають принципове значення не тільки для окреслення загальних параметрів політики тодішньої влади, але й для розуміння окремих напрямів діяльності партії на селі. Мова йде про політику в галузі культури та освіти, різні форми політико – ідеологічної роботи, боротьбу з релігійними віруваннями, формування нового духовного укладу населення західного регіону республіки тощо. У доповідних записках, інформаційних та інших матеріалах, що надходили в ЦК Компартії України з місцевих організацій, міститься чимало конкретних відомостей, які стосуються предмету проведеного дослідження.

Основну частину неопублікованих джерел, становлять документи Державного архіву Волинської області (ДАВО). Вони прямо й безпосередньо торкаються різних сюжетів роботи і дозволяють відтворити ключові факти та тенденції розвитку волинського села. Зокрема, вони містять матеріали місцевих партійних і державних органів, у тому числі з питань соціального, господарського, культурного, релігійного життя села. Це інформаційні, довідкові й статистичні матеріали про культурно-масову роботу, мережу й технічне забезпечення клубів і бібліотек, стан шкільної освіти і фахову підготовку вчительських кадрів тощо.

Важливими для вивчення проблеми є справи з фонду р-592 (Волинського обласного управління культури обласної Ради депутатів трудящих), які містять чимало відомостей про плани роботи, персональний склад, репертуар професійних і самодіяльних мистець-

ких колективів; про зміст і напрямки, форми й методи культурно-масової діяльності на селі; про кількісний і якісний склад клубних працівників, бібліотекарів і т. п. У них наводиться чимало відомостей про чисельність сільських бібліотек, їхні книжкові фонди, показники роботи, про місцеві музеї, музейні кімнати, збереження пам'яток культури та ін.

Цінний матеріал міститься у фонді р-393 (Уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області). Він стосується проблем церковно-релігійного життя, боротьби влади із так званими релігійними пережитками, здійснення атеїстичної пропаганди серед населення. У фонді зберігаються численні довідки, інформації, статистичні зведення, доповідні записки, які дозволяють досить детально з'ясувати стан релігійного життя в області. В них йдеться про мережу релігійних громад різних конфесій, чисельність культових споруд і священиків, склад церковних двадцятків, прибутки церков. Слід зазначити, що лівова частка документів цього фонду була під грифами «таємно» і «цілком таємно».

Багатий фактичний матеріал, що стосується стану освіти на Волині у досліджуваній період черпаємо у документах ряду відділів народної освіти районних виконавчих комітетів Волинської області, зокрема фонду р-612 (Камінь-Каширського районного відділу народної освіти), р-925 (Луцького районного відділу народної освіти), р-1031 (Любешівського районного відділу народної освіти), р-3097 (Ківерцівського районного відділу народної освіти). У справах згаданих фондів містяться дані про мережу сільських шкіл, матеріально-технічну базу освіти, кількісний і якісний склад вчителів та учнів, зміст навчально-виховної роботи, стан успішності школярів, діяльність комсомольської і піонерської організацій та інше.

Другу групу джерел складають опубліковані документи, насамперед збірники документів і матеріалів. Більшість з них вийшла в радянський період і містить офіційні партійні і державні матеріали, які підкреслюють здобутки та досягнення радянської влади. Вміщені у цих збірниках документи не зачіпають багатьох гострих політичних, господарських, соціальних і духовних проблем, що мали місце в українському селі у 60–80-х рр. ХХ ст. Зрозумі-

міло, що такі документи потребують критичної оцінки і співставлення з іншими джерелами з метою об'єктивного відтворення історичних подій та процесів.

До цієї групи відносяться стенограми і матеріали з'їздів, пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, стенограми сесій Верховних Рад СРСР та УРСР, хронологічні зібрання законів УРСР та указів Президії Верховної Ради УРСР, а також збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. Ці видання окреслюють загальні державно-правові рамки проблеми, вказують на принципові засади політики радянської влади, а тому становлять своєрідний документальний фон для вивчення культурного, освітнього і релігійного життя волинського села.

Використані документи партійних і державних органів союзного і республіканського рівнів дають уявлення про функціонування радянського владного механізму, дозволяють простежити послідовність прийняття владних рішень, проаналізувати їхній характер тощо. З цих документів видно, як жорстко й директивно регламентувалося суспільне життя, як централізовано визначалися і затверджувалися законодавчі акти, урядові постанови і розпорядження, а загалом – як функціонувала радянська тоталітарна система.

Певний інтерес викликають збірники документів і матеріалів «Волинь Радянська. 1939–1965 рр.», «Культурне будівництво в УРСР», «Освіта в Українській РСР», «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979», «Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989», а також видані на загальносоюзних матеріалах збірники «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа», «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам», «Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1974 гг.)» та ін. [1]

У період утвердження незалежної Української держави було опубліковано ряд цікавих збірників документів і матеріалів, які відображають певні аспекти обраної нами теми. Зібрані в них документи торкаються багатьох складних проблем історії України радянського періоду, в тому числі пов'язаних з життям тодішнього села. Серед цих збірників варто назвати «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», «Культурне життя в Україні. Західні

землі», «Україна у ХХ столітті» [2]. Окремі оригінальні документи з історії українського села вміщені також у додатках до деяких монографічних досліджень.

Третю групу джерел становлять статистичні збірники, які дають можливість простежити динаміку розвитку закладів культури та освіти, зміни складу працівників цих галузей, ключові соціально-економічні показники УРСР і Волинської області тощо. До цієї групи відносяться республіканські статистичні збірники «Народне господарство Української УРСР», «Сільське господарство Української РСР», «Україна за п'ятдесят років (1917–1967)», «Народна освіта, наука і культура в Українській УРСР», а також загальносоюзні збірники «Народное хозяйство в СССР», «Культурное строительство в СССР», «Народное образование, наука и культура в СССР», «Сельское хозяйство СССР» та ін. [3]

Зазначимо, що статистичні відомості, вміщені у названих збірниках, стосуються загальних параметрів і базових тенденцій економічного, соціального і культурного розвитку СРСР та УРСР. Вони складають своєрідний фоновий матеріал для аналізу культурно-освітніх процесів у волинському селі, дозволяють показати досліджувану проблему в ширшому союзному і республіканському контексті. Вони також дають можливість виявити певну регіональну і місцеву специфіку розвитку закладів культури та освіти.

Відомо, що радянська статистична служба була складовою частиною централізованого державно-бюрократичного апарату, який цілковито підпорядковувався вказівкам партійно-політичної верхівки країни. Тому офіційні статистичні дані нерідко підлягали довільній корекції, про що, зокрема, згадував у своїх спогадах М. Хрущов [4, 18]. Однак окремі недоліки і хиби державної статистики не означають, що сучасні дослідники повинні відмовитися від цього типу джерел. Тим більше, що ці статистичні відомості доповнюються іншими матеріалами, архівними документами, в тому числі місцевих партійних і радянських органів.

Четверту групу джерел складають періодичні видання, перш за все загальносоюзна, республіканська, обласна і районна преса. В роботі використано публікації, вміщені в газетах «Правда», «Известия», «Труд», «Сельская

жизнь», «Радянська Україна», «Правда України», «Молодь України», «Сільські вісті» та інших. У них опубліковано чимало статей, дописів, заміток, які стосуються економічного, соціального, культурного життя українського села. Більшість таких публікацій носить пропагандистський відтінок, проте навіть в такому випадку вони мають певну інформаційну цінність. Деякі публікації розкривають проблеми і труднощі, які існували в житті радянського села.

Не менший інтерес викликають місцеві волинські видання, зокрема обласна газета «Радянська Волинь», районні газети «Сільські новини», «Зоря комунізму», «Нове життя», «Прапор Леніна», «Радянське Полісся» та ін. На відміну від союзної і республіканської преси, місцеві газети рідко публікували узагальнюючі матеріали з життя села. Як правило, вони вміщували на своїх сторінках статті й замітки про буденне життя колгоспників, про кращих виробників, працівників культури та освіти тощо. Однак такі публікації також важливі для дослідників, оскільки дають широкий фактичний матеріал для аналізу повсякденного життя волинського села.

У місцевій пресі більшу частину матеріалів складали публікації агітаційно-пропагандистського характеру, які відображали бажаний, а не реальний стан речей. Зазвичай, успіхи перебільшувалися, недоліки замовчувалися, негаразди списувалися на бездіяльність керівників місцевого рівня. Часто публікації мали безсистемний і непослідовний характер: порушуючи проблему, журналісти і редколегії не відстежували процес її вирішення. Не завжди вдавалися спроби авторів – журналістів, керівників господарств, рядових колгоспників – розв'язати практичні проблеми, які виникали в галузі культури та освіти на селі.

О. МАЙБОРОДА
Lutsk

THE SOURCE BASE OF IN INVESTIGATION OF SOCIO-CULTURAL DEVELOPMENT OF VOLYN VILLAGE IN THE PERIOD OF SO CALLED DEVELOPED SOCIALISM

This article characterizes the main kinds of sources that allows to reproduce the key facts, the trends and the peculiarities of development of cultural, educational, religious life of Volyn village in 1964–1985. The source base is divided into the following groups: the archival documents which are not published, the documents and materials which are published, statistical collection and periodicals. It is remarked that the most valuable actual regional material is used from the unpublished sources which are concentrated in the funds of state archive in the region of Volyn. It is remarked on the necessity of critical mark and the balanc-

Отже, огляд джерельної бази показує, що сьогодні існує доволі широке коло документів і матеріалів, які більшою чи меншою мірою торкаються проблем культурного, освітнього і релігійного життя волинського села. Основою джерельної бази запропонованої розвідки стали неопубліковані документи, що містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також Державного архіву Волинської області. Цінним джерелом при розробці визначених у роботі завдань є збірники документів і матеріалів, статистичні збірники, періодичні видання і спогади. Весь цей комплекс джерел дозволяє доволі повно й різнопланово показати проблеми духовного життя волинського села у 1964–1985 рр.

Список використаних джерел

1. «Волинь Радянська. 1939–1965 рр.», «Культурне будівництво в УРСР», «Освіта в Українській РСР», «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979», «Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989», а також видані на загальносоюзних матеріалах збірники «Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа», «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам», «Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1974 гг.)».
2. «Національні відносини в Україні у ХХ ст.», «Культурне життя в Україні. Західні землі», «Україна у ХХ столітті».
3. «Народне господарство Української УРСР», «Сільське господарство Української РСР», «Україна за п'ятдесят років (1917–1967)», «Народна освіта, наука і культура в Українській УРСР», а також загальносоюзні збірники «Народное хозяйство в СССР», «Культурное строительство в СССР», «Народное образование, наука и культура в СССР», «Сельское хозяйство СССР».
4. Хрущев М. Личность, время, реформы // Свободная мысль. — 1994. — № 10. — С. 18–32.

ing with other sources in analysing of published sources with the objective aim of reproduction of historical events and processes.

Key words: Volyn, historical sources, culture, religion, education.

О. Л. МАЙБОРОДА

г. Луцк

ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ВОЛЫНСКОГО СЕЛА В ПЕРИОД ТАК НАЗЫВАЕМОГО СОЦИАЛИЗМА

В предложенной статье охарактеризованы основные виды источников, которые позволяют воссоздать ключевые факты и тенденции и особенности развития культуры, образования и религиозной жизни волынского села в 1964–1985 гг. Источниковая база распределена на такие группы: ранее непечатные архивные документы; печатные документы и материалы; статистические сборники; периодические издания. Замечено, что особенно ценный фактический региональный материал использован из ранее непечатных источников, сосредоточенных в фондах Государственного архива Волынской области. При анализе печатных источников, отмечено на необходимости критической оценки и сопоставления с другими источниками с целью объективного воссоздания исторических событий и процессов.

Ключевые слова: Волынь, исторические источники, культура, религия, образование.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 929.6 (477.61)

Г. М. МАРИНЧЕНКО

м. Миколаїв

prockova.anyu@mail.ru

СУЧАСНИЙ СТАН ГЕРАЛЬДИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

З'ясовано стан та місце геральдичної науки в системі історичних знань сучасної України. Розкриваються історія створення та основні напрямки роботи Українського геральдичного товариства.

Ключові слова: геральдика, Українське геральдичне товариство, герботворення, Україна.

Україна, як відомо відносно молода держава, в наступному, 2016, році відзначатиме 25-річчя своєї незалежності. Однак має вона доволі складну, цікаву та строкату історію. Починаючи з 90-х років минулого століття наукові дослідження отримали новий поштовх. Не оминуло це і історичну галузі. Саме від початку 1990-х років бере початок розвитку як окремих галузей історичної науки більшість галузей допоміжних історичних дисциплін радянського періоду. Серед них власне і геральдика. Іншим надано статус спеціальних історичних дисциплін.

Однак, варто зазначити, що сучасний період герботворення комплексно ще не описаний і потребує відповідного історичного й фахового аналізу всіх своїх аспектів, а саме: особливостей його розгортання, символіки міських знаків, проблем, які постають при створенні й затвердженні нових гербів.

Метою дослідження є визначення стану геральдики на сучасному етапі розвитку історичної науки, з'ясувати хто саме і яким чином створює нові геральдичні знаки в Україні.

Частково процес герботворення в Україні останніх років на загальнодержавному рівні відображений у монографіях А. Гречило [1; 2] та роботах Я. Іщенко [3-7]. Значний внесок зроблено істориками-кресназвцями. Проте на жаль опубліковані вони в рамках місцевих, районних, рідше обласних конференцій та видань, що вийшли мало не одиничним екземплярами.

Приступивши до пошуку матеріалів щодо історії герба одного з населених пунктів Миколаївщини, наштовхнулися на відсутність загальнодержавного академічного видання, де містилися хоча б основні теоретичні принципи геральдичної науки, чи хоча б віхи розвитку геральдичної науки в Україні. Вже

мовчимо про атлас із зображеннями гербів хоча б сучасної України.

Це зрозуміло, адже сама геральдика доволі специфічна історична дисципліна. І як окремий курс не вивчається, тільки в рамках курсу «Спеціальні історичні дисципліни». Постає питання в незрозумілості і певному ставленні до історичних, регіональних, державних, національних пам'яток, символів, емблем та гербах. Більшість навіть не може відділити герб від емблеми, а емблему від символу.

А на сучасному етапі розвитку Української держави саме цю галузь історичного знання варто популяризувати, доводити до свідомості пересічних громадян, виховувати в них пошану до історичних символів власної держави.

Тут варто звернути увагу на ресурси мережі Інтернет. Доволі цікавим за структурою та наповненістю інформацією є сайт «Українська геральдика» (<http://heraldry.com.ua>), «Геральдика в Україні» (<http://heraldry.at.ua>), Геральдична палата (<http://geraldika.com.ua>), тощо.

Однак, найбільшу увагу варто приділити діяльності Українського геральдичного товариства (далі – УГТ), яке не тільки досліджує, репрезентує здобутки геральдичної науки в електронному, а й у друкованому вигляді [8].

Українське геральдичне товариство – організація, яка займається науково-дослідницькою роботою в галузі таких спеціальних історичних дисциплін, як геральдика, вексилологія, емблематика, сфрагістика, уніформологія та генеалогія, сприяє їх популяризації та практичному застосуванню. Надає консультації та допомагає з розробкою гербів, прапорів, емблем тощо.

Розпочало діяльність в 1990 р. у Львові невеликою групою дослідників. Співзасновниками УГТ стали Центральний державний історичний архів України у Львові, обласні відділення Українського фонду культури та Товариства охорони пам'яток культури і Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка у Львові [8].

УГТ продовжило місцеву геральдичну традицію (оскільки ще 1906 р. у Львові було засноване Геральдичне товариство, на базі якого після Першої світової війни виникло Польське геральдичне товариство) та традицію товариства, яке діяло в діаспорі в 1960-і рр.

(Українське геральдично-генеалогічне товариство). Спершу Товариство об'єднувало дослідників Львівщини та сусідніх областей. Досить швидко його діяльність поширилася на всю територію України. Налагоджено контакти з білоруськими, польськими, російськими, словацькими геральдистами й вексилологами, з'явилися й зарубіжні члени-кореспонденти з Франції, США, Канади.

7 грудня 1993 р. УГТ зареєстровано Міністерством юстиції України як всеукраїнська громадська організація. Тепер об'єднує провідних спеціалістів у галузі геральдики, прапорництва, емблематики, уніформістики. Членами Товариства є понад 300 чоловік – це переважно історики, архівісти, працівники музеїв, художники, архітектори та інші особи, яких цікавлять напрямки роботи організації [9].

Спільно з Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського Національної академії наук України та Центральним державним історичним архівом України у Львові проводяться щорічні наукові геральдичні конференції (з 1991 р.). Під час їх роботи заслуховуються доповіді та повідомлення, обговорюються спільні наукові проблеми, проводиться обмін досвідом, розробляються подальшої роботи.

За участю УГТ видано збірники матеріалів конференцій, низку наукових монографій та науково-популярних видань. Від 1993 р. УГТ видає свій вісник «Знак», у якому публікуються різноманітні матеріали з геральдики та інших дисциплін. З 2000 р. у Білій Церкві та Львові розпочато видання щорічних «Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства». Від 2004 р. започатковано видання «Реєстру особових гербів УГТ» [8].

Робота УГТ отримала високу оцінку на міжнародному рівні. Від 1995 р. УГТ є членом Міжнародної Федерації Вексилологічних Асоціацій (FIAV) та Міжнародної Конфедерації Генеалогії та Геральдики (CIGH), а голова УГТ А. Гречило з 2004 р. є членом Міжнародної Академії Геральдики (AIG). Ведеться активний обмін інформацією та співпраця з багатьма зарубіжними вексилологічними, геральдичними та генеалогічними організаціями.

Основною метою УГТ є сприяння відродженню та розвитку української геральдичної науки і суміжних з нею дисциплін і створення в Україні єдиної емблематичної системи, що досягається веденням науково-дослідницької роботи, вивченням та популяризацією геральдичної спадщини, розробкою основних напрямів розвитку сучасної української геральдики в окремих галузях та видах, надання консультацій органам місцевого самоврядування та різним організаціям.

Геральдична наука дійсно є самостійною галуззю історичної науки, вона доволі цікава, суперечлива і таємнича. Майже щодня на вулицях міста, в засобах масової інформації можна побачити зображення яке є символом, емблемою певної установи, організації, приватної особи, або бути справжнісіньким гербом, що має давню історію. Де герб, а де емблема? В чому різниця? Відповідь знають не всі, навіть досвідчені фахівці в галузі історичної науки.

На кінець зазначимо, що герб може мати будь-яка особа. Варто лише представити на розгляд Українського геральдичного товариства малюнок (зображення) герба або замовити його в УГТ [9]. Фахівці товариства проведуть експертизу на відповідність проекту геральдичним нормам, а також чи немає неправомірного використання старої шляхетської символіки. Якщо все гаразд, то герб виставляється на сайті УГТ, друкується в черговому

випуску «Реєстру особових гербів Українського геральдичного товариства», а людина отримує підтвердний лист (грамоту) про реєстрацію.

Список використаних джерел

1. Гречило А. Українська територіальна геральдика / А. Гречило. — Львів, 2010. — 280 с.
2. Гречило А. Б. Сучасні символи областей України / А. Гречило; Укр. геральд. т-во, Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Львів, від-ня. — К.; Львів: Укр. геральд. т-во, 2008. — 48 с.
3. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті — 90-ті рр. ХХ ст.) / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. — 2002. — № 3. — С. 61—73.
4. Іщенко Я. О. Геральдична термінологія, основні приписи та наукові поняття / Я. О. Іщенко // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела: Зб. наук. праць до 90-річчя від дня народження проф. В. І. Стрельського — Вип. 3. Проблеми архівознавства і джерелознавства: — К.: УДНДІАСД, 2001. — Вип. 4. — С. 182—198.
5. Іщенко Я. О. Герби міст України в роботі краєзнавців / Я. О. Іщенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998. — Вип. 6. — С. 245—250.
6. Іщенко Я. О. Проблеми розвитку української геральдики / Я. О. Іщенко // Бібліотечний вісник. — 2001. — № 3. — С. 49—51.
7. Іщенко Я. О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки і невирішені проблеми / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 125—136.
8. Українське геральдичне товариство [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uht.org.ua/>.
9. Чорновол І. Як отримати персональний герб? [Електронний ресурс] / І. Чорновол. — Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/article/16412>.

G. MARINCHENKO
Mykolaiv

HERALDIC SCIENCE IN MODERN UKRAINE

Clarified the status and location of the heraldic science in the system of historical knowledge of modern Ukraine. Describes the history of creation and main directions of work of the Ukrainian heraldry society.

Keywords: heraldry, heraldic Ukrainian society, creation of coats of arms, Ukraine.

A. H. МАРИНЧЕНКО
г. Николаев

ГЕРАЛЬДИЧЕСКАЯ НАУКА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Выяснено состояние и место геральдической науки в системе исторических знаний современной Украины. Раскрываются история создания и основные направления работы Украинского геральдического общества.

Ключевые слова: геральдика, Украинское геральдическое общество, создание гербов, Украина.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2015

УДК 930.1(477)"1941-1944"

Д. В. НЕФЬОДОВ

м. Миколаїв

dmitr-nefyodov2@yandex.ru

НОВІТНЯ ІСТОРИОГРАФІЯ РУХУ ОПОРУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (2001–2014 рр.)

Стаття присвячена висвітленню основних тенденцій новітньої історіографії (2001–2014 рр.) руху Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.).

Ключові слова: новітня історіографія, Друга світова війна, Південна Україна, Рух Опору, саботаж.

Увійшовши у XXI століття досліджуючи рух Опору в Південній Україні, науковці мали вирішити конкретні завдання, накреслені попередниками. Актуалізації підпільно-партизанської тематики сприяв Указ колишнього Президента України Л. Кучми прийнятий у 2001 р. про встановлення Дня партизанської слави [1] та інші постанови і розпорядження органів законодавчої і виконавчої влади усіх рівнів. Наслідком цього стала поява цілого «каскаду» дисертаційних та монографічних досліджень з історії руху Опору на Півдні колишньої УРСР, а також праць, які побічно торкаються цього питання. В першу чергу слід виділити дослідження М. Головка, Є. Горбурова, М. Слободянюка, О. Ходановича, М. Шитюка, Ю. Щура.

Одним із перших істориків новітньої доби, який розпочав аналіз руху Опору безпосередньо в Південному регіоні є миколаївський науковець Є. Горбуров, доробок якого складають дисертаційне та монографічне дослідження [2; 3]. На переконання Є. Горбурова, вище керівництво Радянського Союзу виявилось не готовим до ведення партизанської війни на тогочасному рівні, а партійне підпілля південних областей – погано законспірованим і вже на самому початку боротьби втратило свої бази та зазнало відчутних втрат в особовому складі [2, 185]. Вченим зосереджується увага на тому, що природно-кліматичні умови Півдня України не сприяли розгортанню партизанського руху, який, на думку автора, так і не став масовим. Серед причин цього, окрім несприятливих природних умов, історик назвав відсутність належної підготовки, матеріальних ресурсів, досвіду конспіратив-

ної роботи в умовах окупаційного режиму. Втім не дивлячись на це, Є. Горбуров позитивно оцінив ефективність радянської течії руху Опору на Півдні, дав високу оцінку бойовій, розвідувальній та агітаційно-пропагандистській діяльності. Як стверджує вчений, найбільш ефективною формою потенціалу і можливостей радянського підпілля та партизанських загонів стала взаємодія з регулярними військами. Широкого висвітлення в дослідженнях Є. Горбурова отримала історія національного підпілля Південного регіону. На основі карних справ учасників Південної похідної групи та представників місцевого національного руху, автору вдалося побудувати досить цілісну картину діяльності ОУН в південних областях. Науковець прослідкував еволюцію поглядів оунівців від співробітництва з німецькою окупаційною адміністрацією до боротьби з нею. За оцінкою історика, якщо радянські підпільники зосереджували основну увагу на проведенні диверсій, терористичних та інших руйнівних актів, то оунівці ці заходи вважали крайніми і вимушеними. Дослідник підкреслив, що для останніх головною стала пропагандистсько-виховна робота з населенням, пробудження національної свідомості, створення структур майбутньої української держави. У процесі дослідження вчений приходиться до висновків, що провідники обох ОУН – і бандерівської і мельниківської – усвідомлювали важливість південноукраїнського регіону при тому, що особливості національного складу місцевого населення та його ментальності поставили оунівців перед необхідністю вироблення специфічних форм боротьби, адаптованих до конкретної ситуації.

Результатом подальших наукових пошуків Є. Горбурова у цьому напрямі стала поява двох монографій у співавторстві з відомим дослідником М. Шитюком [4; 5]. Дослідники порушили питання стратегічної важливості діяльності Південної похідної групи, зазначивши, що саме на Півдні «повинна була відбуватися вирішальна битва між націоналістичною й комуністичною ідеологіями» [5, 13]. У процесі дослідження вчені прийшли до висновків, що не дивлячись на заснування у всіх областях Півдня осередків національного руху, цілісної мережі ОУН у регіоні не існувало. Діяли окремі групи, що входили до єдиної структури лише гіпотетично. У той же час Є. Горбуров та М. Шитюк високо оцінили ефективність їх діяльності та загальний внесок у рух Опору в Південному регіоні.

Дніпропетровський історик М. Слободянюк також присвятив історії руху Опору на Півдні своє дисертаційне дослідження [6] та ряд наступних праць. У своєму науковому доробку автор запропонував розглядати рух Опору не через дослідження його проявів та форм боротьби, а безпосередньо як історичне явище з усіма складовими. Особливу увагу в дослідженні М. Слободянюка приділено аналізу пасивного спротиву цивільного населення воєнним, політичним і економічним заходам окупаційної адміністрації. Дослідник зробив спробу показати найбільш поширені методи неорганізованого Опору, серед яких підкреслив саботаж, детально змалював процес політичної переорієнтації більшості населення від вичікування та лояльності до окупантів у 1941–1942 рр. до пошуку форм Опору у 1943–1944 рр. В праці М. Слободянюка висвітлена думка, за якою пасивний рух Опору в Південній Україні не лише повністю охоплював всі сфери економічного і громадського життя, але й у 1943–1944 рр. набув всенародного, масового характеру. М. Слободянюком робиться акцент на тому, що головною силою радянського руху Опору в Південній Україні стало комуністичне підпілля, яке не лише проводило основну пропагандистську, саботажну і диверсійну роботу, а й керувало партизанськими формуваннями регіону і змогло організувати декілька власних збройних виступів [6, 177]. Здійснивши ґрунтовний аналіз

національного руху Опору, вчений вказав на той факт, що його представникам не вдалося заручитися широкою підтримкою населення, а керівники південноукраїнських осередків ОУН відмовилися від збройної боротьби, звівши свою діяльність до пропаганди та поодиноких терактів. М. Слободянюк розглядає значення національного руху Опору на Півдні крізь призму самої ОУН, програма якої, як вказує науковець, зазнала значних ідеологічних змін саме завдяки впливу та спілкуванню з місцевим населенням південноукраїнського регіону.

Історії виключно національного підпілля присвячені дисертаційні та монографічні дослідження О. Ходановича, Ю. Щура та В. Ковальчука. Проблемі військово-політичної діяльності похідних груп ОУН присвячено працю О. Ходановича [7], в якій автору вдалося досить детально розкрити організаційні засади формування похідних груп, їх просування по окупованій території східних та південних областей України за встановленими маршрутами і пунктами призначення. Особлива увага науковцем приділена саме Південним похідним групам обох ОУН. Як і попередники, серед всього спектру завдань, що стояли перед членами похідних груп, О. Ходанович виділив формування мережі осередків організації, усну пропаганду і агітацію, створення місцевих органів управління як основи майбутнього державотворення [7, 9]. У досліджуваній праці детально проаналізовані усі складові суто військової діяльності створених похідними групами осередків, серед яких автор особливо виокремив формування бойових груп, які б могли надалі вести бойову діяльність. У той же час у праці визначено, що в Південному регіоні діяльність оунівських осередків мала свої особливості та направлена головним чином на добровільне вербування місцевого населення і його відхід у західні області для поповнення рядів УПА.

Аналізуючи праці з історії національного підпілля, що діяло на Півдні, можна прийти до висновків про певну еволюцію у сприйнятті цього явища самими істориками, початок комплексного багатовекторного аналізу діяльності мережі ОУН в південноукраїнському регіоні. Саме у таке поглиблене русло

спрямовані наукові пошуки Ю. Щура, доробок якого представлений дисертаційним дослідженням [8], двома монографіями [9; 10] та цілим рядом інших наукових публікацій. Історіографічна цінність досліджень автора полягає у систематизації даних щодо кількості членів та результатів діяльності осередків ОУН окремо по областях регіону, робиться акцент на аналізі дій обласних проводів та мережі національного підпілля. Автором підкреслюється неможливість організації великих збройних груп із-за несприятливих географічних умов, внаслідок чого військова діяльність обмежилась мобілізаційною роботою серед членів підпілля. Докладно зупинившись на встановленні причин невдач, науковець підкреслює помилковість очікування сприяння німецької окупаційної влади у розбудові української державності. До того ж вчений звертає увагу на відсутність у представників похідних груп чітко встановленої програми економічних реформ, що, як наголошує Ю. Щур, аж ніяк не посилювало зацікавленість місцевого населення. Науковець відзначає, що члени ОУН дуже швидко прийшли до розуміння того, що місцеве населення «одними лише гаслами боротьби за Українську Державу не мобілізуєш» [10, 34]. І це, переконаний вчений, спонукало шукати шляхи розв'язання цієї проблеми. Цінність праць Ю. Щура полягає також у піднятті такого важливого питання як еволюція етнонаціональної концепції ОУН під впливом діяльності на Півдні. Зокрема історик зазначає, що чи не найголовнішою причиною успіхів організаторів самостійницького підпілля стала надзвичайно коректна політика у відношенні до російського та російськомовного населення. І в той же час науковець звертає увагу на те, що формування похідних груп на початку війни без врахування національних та мовних особливостей Півдня України, значно обмежила поле діяльності членів ОУН на місцях. Наслідком цього стало нове бачення у тому числі проблеми національних меншин, що в свою чергу знайшло відображення у подальших програмних засадах ОУН. У процесі дослідження Ю. Щур приходить до важливих висновків відносно краху ілюзій про загальнонаціональний революційний зрив та закономірності відходу ОУН від

позицій інтегрального націоналізму і переходу на демократичну платформу внаслідок діяльності у Південному регіоні України.

Значним внеском у справу вивчення діяльності ОУН на території Півдня стала поява праці В. Ковальчука [11], в якій подана докладна структура Південної групи ОУН(б) та загальна структура підпілля ОУН(б) і ОУН(м) у Південній Україні вже під час його розбудови учасниками похідної групи. Відносно сприйняття поглядів членів ОУН місцевим населенням, науковець подає діаметрально протилежні точки зору, уточнює чисельність Південної похідної групи ОУН(б) – 200 чол.

Визначним внесок у справу вивчення історії комсомольської підпільної організації «Партизанська іскра» стала поява однойменної праці В. Ковальчука [12], на сторінках якої автор зробив спробу розвінчати основні міфи навколо діяльності «іскрівців». У першу чергу науковець остаточно зруйнував ідеологічний штамп про В. Моргуненка як комуніста та нібито керівника підпільників. Історик довів безумовну причетність директора школи до підпільної організації, але не як керівника чи організатора, а як «не досить значного учасника». Акцентував дослідник увагу і на визначенні точної дати створення «Партизанської іскри», на членстві в підпільній організації Д. Дяченко, участь останньої в якій аргументовано поставив під сумнів. Також вчений називає вкрай перебільшеною та міфологізованою інформацію попередників, особливо авторів художніх творів, про диверсійну діяльність, кількість зібраної зброї та методах її здобуття, вказує на плутанину у з'ясуванні загибелі О. Кучера та розкриття організації. У цілому, дуже високо оцінюючи діяльність «іскрівців», використавши найширшу джерельну базу, В. Ковальчук «відповів» на багато питань, створив більш об'єктивну історію «Партизанської іскри».

На сторінках монографії «Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр.» [13] миколаївські дослідники М. Шитюк та А. Погорелов торкнулися деяких питань, пов'язаних безпосередньо з рухом Опору в регіоні. На думку авторів, чи не найголовнішою причиною провалу підпільно-партизанського руху на початку окупації став значний

«кредит довіри» місцевого населення до окупантів [13, 203]. За оцінкою науковців, саме цей фактор, а не відсутність досвіду, поспіх чи прорахунки у виборі структури організацій став вирішальним та призвів до фактичного розгрому руху Опору на Півдні в початковий період окупації. Узагальнили найновіші досягнення регіональної історичної науки комплексні праці «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944» [14] та ін. [15-17].

Таким чином, можна зробити висновок, що на початку 2000-х рр. розпочалося ґрунтовне комплексне багатоаспектне дослідження руху Опору в південноукраїнському регіоні. Окрім внутрішніх чинників, актуалізації тематики значно сприяв Указ Президента України «Про День партизанської слави», Розпорядження Уряду, Постанови Верховної Ради України, цілий ряд Розпоряджень Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської обласних державних адміністрацій. У новітній історіографії рух Опору на Півдні України інтерпретується в контексті двох течій: національної – діяльність Південної похідної групи ОУН і місцевого підпілля та радянської – підпільно-партизанська боротьба та неозброєний Опір. Значення національної течії руху Опору на Півдні науковці розглядають крізь призму самої ОУН, ідеологія якої трансформувалася з націоналістичної на демократію з врахуванням такого важливого фактора як толерантне відношення до національних меншин. Що ж стосується безпосередньо оцінки діяльності ОУН в Південній Україні, більшість науковців сходяться на тому, що цілісної мережі ОУН в регіоні не створено і її представникам не вдалося заручитися широкою підтримкою населення. У той же час історики зазначають ефективність та «стратегічну важливість» діяльності національного підпілля на Півдні. Оцінюючи ступінь розробки історії радянського руху Опору на Півдні, треба відмітити певну хвилеподібність у зацікавленості вчених цією тематикою: на зміну деякому спаду кінця ХХ століття, у 2000-х рр. відбулося своєрідне «друге народження», що втілювалося у появу цілого ряду дисертаційних досліджень, монографій та вузькоспрямованих спеціалізованих розвідок. Результатом наукових пошуків представників новітньої історіографії стало

фактичне заперечення ідеологічного міфу про «всенародну боротьбу в тилу ворога» та «всенародний характер партизанського руху». Більш критично сучасні історики оцінюють і «керівну і спрямовуючу» роль комуністичної партії та рядових комуністів в організації руху Опору, а сам Опір все частіше називають «війною не використаних можливостей». Оцінюючи партизанський рух у південних областях як нечисельний і малоефективний, серед основних причин цього, окрім об'єктивно несприятливих географічних умов, сучасні науковці називають відсутність досвіду боротьби та масової підтримки населення у початковий період, неврахування керівними органами реальних сил та можливостей партизанських загонів, недоцільне та непрактичне використання «народних месників». В контексті цього, вітчизняні історики вважають головною силою в радянському русі Опору комуністичне та непартійне, «стихийне» підпілля. А пасивний Опір, представлений в першу чергу саботажем економічних і військових заходів окупантів, трактується більшістю дослідників як такий, що не лише повністю охоплював всі сфери економічного і громадського життя, але й у 1943–1944 рр. набув всенародного, масового характеру.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України від 30.10.2001 р. № 1021/2001 «Про День партизанської слави» // *Голос України*. — 2001. — 1 листопада.
2. Горбуров Є. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Євген Григорович Горбуров. — К., 2003. — 232 с.
3. Горбуров Є. Г. Рух Опору на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.) : монографія / Відп. ред. М. М. Шитюк. — К. : Олді-Плюс, 2002. — 246 с.
4. Горбуров Є. Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. / Є. Г. Горбуров, Ю. В. Котляр, М. М. Шитюк. — Херсон : Олді-Плюс, 2003. — 340 с.
5. Горбуров Є. Г. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації / Є. Г. Горбуров, М. М. Шитюк. — К. : Ін-т історії України, 2003. — 56 с.
6. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Микола Анатолійович Слободянюк. — Дніпропетровськ, 2002. — 278 с.
7. Ходанович О. Л. Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22 / Олексій Леонідович Ходанович. — К., 2006. — 20 с.

8. Щур Ю. І. Український визвольний рух на Наддніпрянщині (1920–1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Юрій Іванович Щур. — Запоріжжя, 2009. — 21 с.
9. Щур Ю. І. Організація українських націоналістів на Запоріжжі. Короткий нарис / Юрій Ігорович Щур. — Запоріжжя : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького, 2009. — 52 с.
10. Щур Ю. І. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях / Юрій Ігорович Щур. — Запоріжжя : ЗНТ імені Я. Новицького, 2006. — 68 с.
11. Ковальчук В. ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941 — 1950-ті рр. / Володимир Ковальчук. — К., 2011. — 80 с.
12. Ковальчук В. М. Легенди «Партизанської іскри» / Владислав Миколайович Ковальчук. — Тернопіль : Астон, 2011. — 142 с.
13. Шитюк М. М. Південна Україна: червень 1941 – листопад 1942 рр. / М. М. Шитюк, А. А. Погорелов. — Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2009. — 360 с.
14. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944: (До 60-річчя визволення обл. від нім.-рум. окупантів) / [авт. кол.: Шитюк М. М. (кер.) та ін.; Ред. кол.: Гаркуша О. М. (голова) та ін.]. — Миколаїв : КВІТ, 2004. — 501 с.
15. Сусоров В. Д. Херсонщина в період Великої Отчужденной войны (1941-1945 гг.) : монография / В. Д. Сусоров. — Херсон : Айлант, 2010. — 724 с.
16. Миколаївщина в новітній історії / [авт. кол.: Шитюк М. М. (кер.) та ін.]. — Миколаїв : КВІТ, 2007. — 553 с.
17. Моя Бердянщина / [ред. кол.: Андреев М. Є. (гол.) та ін.]. — Бердянськ : Південна зоря, 2008. — 256 с.

D. NEFYODOV

Mykolaiv

NEWEST HISTORIOGRAPHY MOTION OF THE RESISTANCE IN THE SOUTHERN OF UKRAINE (2001–2014)

The article is devoted illumination of basic tendencies of the newest historiography (2001–2014) motion of the Resistance in the Southern of Ukraine (1941–1944).

Key words: newest historiography, World War II, Southern Ukraine, motion of the Resistance, sabotage.

Д. В. НЕФЁДОВ

г. Николаев

НОВЕЙШАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ (2001–2014 гг.)

Статья посвящена освещению основных тенденций новейшей историографии (2001–2014 гг.) движения Сопротивления в Южной Украине (1941–1944 гг.).

Ключевые слова: новейшая историография, Вторая мировая война, Южная Украина, движение Сопротивления, саботаж.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.2015

УДК 930.2.«1918-1919»

В. А. ПАРХОМЕНКО

м. Миколаїв

ЗБРОЙНІ СИЛИ ДИРЕКТОРІЇ УНР (1918–1919 рр.) У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

У статті на матеріалах мемуаристики висвітлюється процес становлення та розвитку збройних сил Директорії УНР (1918–1919 рр.). Розглядаються такі явища як «отаманщина», об'єднання Галицької армії та Дієвої армії УНР, вплив політичного протистояння між лідерами ЗОУНР та Директорії на боєздатність збройних сил. Наголошується на важливості студіювання мемуаристики як унікального джерела з історії Української революції.

Ключові слова: мемуари, Директорія, отаманщина, збройні сили.

Висвітлення подій Української революції 1917–1921 рр. неможливо без залучення важливого інформативного джерела – мемуарних свідчень сучасників тих буремних подій. Адже джерела особового походження часто містять ту конкретно-історичну та аналітичну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел, зокрема офіційних документах. Звичайно, мемуарна література за своєю суттю не може бути цілком об'єктивною. Кожен із авторів через призму власних політичних уподобань, так чи інакше намагався показати власне бачення тих подій. Часто не маючи під рукою ніяких інших джерел, окрім власної пам'яті, мемуаристи допускалися помилок і неточностей, які вимагають під час досліджень перевірки і уточнень. Порівняння мемуарів, пошук у них спільних рис і відмінностей дозволяє не лише підтвердити чи заперечити певні концепції, а й перевірити достовірність історичних фактів та світоглядних стереотипів, особливо тих, що склалися у наступні епохи.

Мета статті – на підставі мемуарних свідчень висвітлити створення та функціонування українських військових формувань доби Директорії (кінець 1918-1919 рр.).

Одним із ключових завдань для керівництва Директорії восени 1918 р. стало формування збройних сил для повалення гетьманського режиму та подальшого захисту УНР від зовнішніх викликів. Важливе місце при висвітленні політики Директорії УНР щодо військового будівництва посідають спогади політичних діячів Української революції: В. Винниченка [1], І Мазепи [2], Б. Мартоса [3], П. Христюка [4] та ін. Проте незамінним джерелом висту-

пає саме військова мемуаристика, яка представлена численними спогадами, як військового керівництва – М. Омеляновича-Павленка [5; 6], О. Грекова [7; 8], Є. Коновальця [9], так і рядового складу республіканської армії Директорії. Досить цікавими джерелами цієї групи можна вважати спогади офіцерів Галицької армії, що з липня 1919 р. діяла спільно з армією С. Петлюри. Значної уваги заслуговують мемуари М. Тарнавського [10] та А. Кравса [11]. В них автори не лише дають власне бачення військових подій 1919 р., а й викладають своє пояснення союзу УГА з армією А. Денікіна.

Так, наприклад найбільш повну інформацію про план підготовки в листопаді 1918 р. повстання Директорії проти Гетьманату містять спогади командира корпусу Січових стрільців Є. Коновальця [9, 303-305].

Інший представник стрілецтва – В. Кучабський у мемуарах докладно розповідає про бій з гетьманськими загонами під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р., наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні [12, 128–138]. Саме перемога під Мотовилівкою сприяла тому, що на бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П. Болбочана та Сірожупанна дивізія [13]. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного «Осадного» корпусу 10-тисячної Дніпровської дивізії отамана Зеленого (Д. Терпила). Її роль у подальшому повстанні й захопленні Києва відзначали у своїх спогадах і Є. Коновалець, і В. Кучабський.

Значення ж Січового стрілецтва та їх перемог над урядовими загонами гетьмана, що

піднесені у спогадах самих стрільців, намагається спростувати генерал О. Греков (у січнілютому 1919 р. – військовий міністр УНР). Так, він наголошує, що Директорія й стрільці йшли в тилу повстанських отаманів і саме завдяки останнім вдалося швидко захопити Київ [7, 149]. Погоджується з ним у баченні повстання і В. Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Відтак наступ призупинено, вичікуючи поширення повстання всією Україною [1, 128–130].

Потрібно наголосити на тому, що перетворення протигетьманського повстання з військового заколоту на загальнодержавну справу відбулося настільки швидко, що й самі лідери Директорії не змогли охопити його масштабів. Так, В. Винниченко навіть не намагався дати якісь точні числа щодо учасників повстання. Він лише вказує, що нова влада так і не зуміла організувати забезпечення своєї багаточисельної армії [1, 125]. Про те, що ні Головний отаман С. Петлюра, ні його урядовці не знали точної кількості учасників повстання, у своїх мемуарах підтверджує й О. Назарук [14, 97].

Чисельність військ Директорії напередодні повалення Гетьманату П. Скоропадського подається кожним мемуаристом на власний розсуд. Так, полковник УНР В. Прохода вказує, що республіканські військові формування налічували 130 тис. осіб [15, 137], а Б. Мартос (у квітні-серпні 1919 р. прем'єр-міністр УНР) стверджував, що лише Запорізький корпус за рахунок мобілізованих селян зріс до 200 тис. військових [3, 22]. Генерал М. Капустянський вважав, що на кінець грудня 1918 р. повстанське військо Директорії УНР нараховувало близько 300 тис. осіб [16, 72]. На значній чисельності армії УНР на початковому етапі повстання наголошував й генерал О. Удовиченко: «Утримання 150-тисячної армії було не під силу Українському Урядові... на початку січня 1919 року в армії було залишено не більш як 50 000 люду при 140-150 гарматах» [17, 51].

Отже за даними різних авторів, загальна кількість повстанських військ Директорії сягала від 100 до 300 тисяч осіб. Однак стихійне виникнення численних селянських повстанських загонів ні сприяло ні боєздатності укра-

їнського війська, ні його морально-психологічного стану. Після переможного повстання значна кількість цих загонів розпалася, адже селянство повернулося до домівок, щоб господарювати на своїй землі. На цьому наголошував у спогадах противник ідеї самостійності України, командуючий білогвардійською Добровольчою армією генерал А. Денікін. Він писав, що, на його думку, протигетьманське повстання не мало національного моменту – Директорія виступила з соціальними гаслами, щоб залучити на свій бік селян. Однак потім селянство залишило без підтримки і саму Директорію [18, 355].

Створенню боєздатних регулярних збройних сил Директорії, і на цьому наголошували майже усі мемуаристи, завадило таке явище, як «отаманщина». Як вказував генерал О. Греков, одночасно зі зростанням чисельності повстанців в Україні відбувається і зворотній процес – втрата контролю Директорії над цими повстанськими отаманами. Селянський рух проти Гетьманату все більше почав набирати стихійних форм. [7, 147]. В цих умовах керівництво Директорії змушено було фактично передати владу на місцях командирам повстанських сил: П. Болбочану – Лівобережжя, В. Оскілку – Волинь, М. Григор'єву – Херсонщину. Варто зазначити, що така делегація влади в регіонах, яку в своїх мемуарах підтверджує І. Мазепа (з серпня 1919 р. по травень 1920 р. був головою Ради міністрів УНР), з часом завдала більше шкоди, аніж реальної користі [2, 76]. Делегувавши цим ватажкам свої повноваження, Директорія практично втратила всі важелі контролю над ними, перетворивши їх у самовладних правителів, які керували регіоном на власний розсуд.

У цьому контексті показовими є свідчення Є. Коновальця. Мемуарист наголошував на вкрай негативному впливу «отаманщини» на боєздатність збройних сил. Так, він стверджував, що майже кожен з членів Директорії намагався мати свою власну військову частину, на яку міг би спиратися, як на свою гвардію. А повстанські дивізії, ще до здобуття Києва були вже деморалізовані. «Одна з них, під командуванням Данченка, розташувалася в Дарниці, друга, під командуванням Зеленого, – у Святошині... Дійшло до того, що команда міс-

та Києва мусила виставляти заслони як проти Дарниці, так і проти Святошина, а команда корпусу січових стрільців – прийняти міри для насильної ліквідації обох дивізій» [9, 308].

Це наочно демонструє падіння не лише обороздатності УНР, а й фактичний розпад армії, підірваний самовладдям на місцях «отаманщини». Так, на Півдні України загони Матвія (Ничипора) Григор'єва, більшість яких у грудні 1918 р. діяли на Миколаївщині, майже не виконували розпоряджень Директорії. Про свої дві зустрічі з отаманом Григор'євим залишив цікаві спостереження німецький мемуарист, керівник прес-служби миколаївського гарнізону Вальтер Фест. Загони повстанців, з якими німцям довелося у Миколаєві вести переговори, він характеризує як звичайні бандитські формування, з іронією описує й особу отамана [19, 104–106]. Проте і німецькому, і тим більше антантівському командуванню доводилося рахуватися з цими повстанськими силами, що досить вдало діяли у регіоні. У книзі німецького автора наведено й 2 маловідомі фото ватажка південноукраїнського селянства – М. Григор'єва.

29 січня 1919 р. отаман Григор'єв повідомив свої «Республіканські війська східної Херсонщини» про перехід на бік наступаючої червоної армії, фактично це означало для Директорії втрату Півдня України.

За спогадами сучасника, сумну славу здобули різні «курні смерті». На Чернігівщині діяв «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь» Гуцола. Ці

отамани відмовлялися за наказами Директорії виступити на фронт, проте на місцях активно боролися з «буржуазією» [15, 132]. Начальник відділу контррозвідки штабу армії УНР полковник М. Чеботарів, на якого покладено завдання боротися з «отаманщиною», в мемуарах писав, що більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі» [20, 31]. Так, 9 отаманів Правобережжя заарештовано за наказом М. Чеботаріва, а київському отаману Зеленому (Д. Терпило) та чернігівському Ангелу навіть влаштували зустріч із С. Петлюрою. «Ці отамани опам'яталися, але запізно!» [20, 31].

В. Винниченко назвав відповідальних осіб за розбудову збройних сил «нездарами й нікчемими» [1, 244]. Мабуть забувши, що сам перебуваючи у складі Директорії протидіяв створенню регулярної армії, постійно конкуруючи за вплив в політичному керівництві з Головним отаманом С. Петлюрою.

Військове керівництво намагалося подолати анархію в армії. Комплексне використання мемуарних свідчень дає змогу дослідити заходи, спрямовані на боротьбу з «отаманщиною». Так, був затверджений закон про «Державний Інспекторат у військових частинах та інституціях УНР». Більш докладно про роботу цього відомства розповідає у своїх спогадах І. Мазепа [2, 161–163]. Позитивно оцінюючи діяльність інспектури у війську, генерал М. Омелянович-Павленко відзначав, що її компетенція однак не поширювалась на

Отаман Григор'єв. Григор'євець
(Із книги W. Fest «Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer», 1919).

тили діючої армії, де й робилося усе «безладдя» [5, 211]. Отже очікуваних результатів досягти не вдалося. Навпаки, в армії проти Директорії відбувся ряд заколотів. Так, приводом до повстання П. Болбочана проти Петлюри у червні 1919 р., Б. Мартос називає запровадження Державного інспекторату, що мав виявляти контрреволюційні елементи в армії та боротися з ними. Це викликало зворотню реакцію правих сил, які після придушення невдалого виступу отамана В. Оскілка (у квітні 1919 р.) продовжили працювати в уряді. Саме вони й вирішили використати полковника П. Болбочана як подальшу заміну С. Петлюрі, організувавши другий заколот [3, 52].

За даними М. Капустянського напередодні червневих боїв 1919 р. війська Директорії налічували біля 30 тисяч осіб, 350-380 кулеметів, 120 гармат [16, 93]. Однак катастрофічно не вистачало боєзапасів, не була налагоджена медична служба. «Можна сміло запевняти, що жодна з європейських армій, при тих тяжких умовах, в яких опинилася наша армія на Україні, не могла б битись так уперто і з таким захопленням» [16, 128].

Мемуаристика, зокрема військова дає унікальну інформацію про бойові дії армії УНР проти наступаючих радянських військ у січні-лютому 1919 р. [21; 22], збройному протисто-

янню з білогвардійською Добровольчою армією генерала А. Денікіна (осінь 1919 р.) [23; 24; 25; 26], першому Зимовому походу [27; 28; 29].

Спогади військових оприлюднюють мало-відомі факти пов'язані з діяльністю окремих структур чи підрозділів збройних сил Директорії. Так, у спогадах І. Петренко розповідається про 1-й Гуцульський полк морської піхоти, що діяв у складі 2-ї дивізії Дієвої армії УНР [30]. Начальник канцелярії Повітряного флоту П. Білон залишив інформацію про бойову діяльність авіаційних підрозділів Директорії у 1919 році [31, 31-44]. Декілька сторінок своїх мемуарів П. Білон присвятив і українському військовому духівництву, зокрема протопресвітеру армії УНР А. Матеюку, що був розстріляний денікінцями у листопаді 1919 року [31, 122-123].

Тут лише відзначимо, що важливою віхою в історії визвольних змагань 1917-1921 рр. стало об'єднання в липні 1919 р. Галицької армії та збройних сил Директорії. Під тиском поляків Галицька армія ЗОУНР відійшла на територію між Стрипою та Збручем. Однак частина галицьких військ у кількості біля 4000 військових, була відрізана поляками від основних сил і вимушена перейти через Карпати на територію Чехословаччини, де її було інтерновано в таборі біля містечка Німецьке Яблонне [32].

«Українська бригада в Німецькім Яблонні (Чехія)».
Церковна служба на таборовому плаці 3 серпня 1919 р.
Листівка із колекції автора

15 липня 1919 р. видано наказ про перехід Галицькою армією р. Збруч і об'єднання з військами УНР. Відтепер під командуванням С. Петлюри було майже 80 тисяч боєздатних воїнів (із них 45 тисяч галичан), які мали досвід війни з поляками та більшовиками. Подальша реорганізація армії, про яку згадує М. Омелянович-Павленко, перетворили її на контрольовану та боєздатну одиницю [5, 190]. Єдине командування здійснював генерал М. Юнаків, який з серпня очолював Штаб Головного отамана. Проте в самій армії, як і в Галицькій частині, так і в Дієвій (Наддніпрянській) серед офіцерів, як свідчить у своїх «Спогадах» М. Омелянович-Павленко, переважали песимістичні настрої, викликані значною перевагою білогвардійської Добровольчої армії, що теж переслідуючи радянські війська, просувалася зі сходу вглиб України [5, 193]. Незважаючи на це, в липні – серпні наступ республіканських військ проти більшовиків тривав, що знайшло відображення у спогадах українських військових [33; 34]. Вирішальним моментом наступу української армії стало взяття Києва. 30 серпня Галицька група генерала А. Кравса увійшла у столицю, про що доволі детально розповідається у військовій мемуаристиці [35].

Через це подальша невдача, викликана переважно політичними, а не військовими обставинами, була сприйнята сучасниками тих подій досить неоднорідно. Генерал А. Кравс, який, здобув Київ 30 серпня, вже 31-го без бою залишив його денікінцям. Це викликало в мемуарах східноукраїнських авторів появу звинувачень у сепаратних переговорах галичан із білогвардійцями [36, 51]. Однак, В. Винниченко зазначає, що існував наказ С. Петлюри не вступати в конфлікт з А. Денікіним за будь-яких умов, відтак, А. Кравс його лише виконав [1, 448–449]. Аналогічно пояснював причини відводу українських військ із Києва і М. Омелянович-Павленко, вказуючи на наявність наказу не вступати в конфлікт із Добровольчою армією до приїзду офіційної делегації для переговорів [5, 196]. Отже, на початок осені 1919 р. ситуація в українському керівництві була досить напруженою – кожна зі сторін вела переговори з потенційним союзником (Петлюра –

з Пілсудським; Петрушевич – з Денікіним). Навіть припинення переговорів із Добровольчою армією та оголошення їй війни не зняло напруги між українськими політиками та військовими. Галицька армія та армія УНР продовжували фактично діяти окремо. І хоч їм вдалося на певний час зупинити наступ денікінців, проблеми лише посилювалися. Особливо це стосувалося галичан, які практично не мали матеріального забезпечення, і в середовищі яких розпочалася епідемія тифу [37, 138–139]. Війська поступово втрачали боєздатність. Вирішальною подією, що остаточно розірвала союз ЗОУНР та УНР, стала угода між командуванням УГА та Добровольчою армією, укладена 6 листопада (угода Тарнавського – Шіллінга). За нею Галицьке військо на засадах автономії входило до складу білогвардійської армії [26, 101]. Такий розвиток подій, на думку В. Винниченка, став кінцем «петлюрівської отаманщини», адже вона в той час спиралася виключно на військову підтримку Галицької армії [1, 386].

У листопаді 1919 р. армія Директорії УНР опинилася у так званому «трикутнику смерті» Любар – Чорторія – Остропіль, оточена ворожими арміями: польською, радянською, білогвардійською [5, 233].

На початку грудня С. Петлюра виїхав у Варшаву, призначивши командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника [2, 325]. За даними мемуариста збройні сили Директорії налічували тоді лише 10 тисяч бійців, серед яких 75% були хворі та поранені [6, 38]. На нараді військових прийнято рішення перейти до партизанських форм збройної боротьби. І 6 грудня 1919 р. військові загони УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка вирушать білогвардійськими тилами у свій перший Зимовий похід [5, 237–238]. У 1920 році українське військо продовжить боротьбу за державність у нових, ще більш несприятливих військово-політичних реаліях.

Українські генерали залишили свої спогади про Головного отамана армії УНР, ставлячи під сумнів його військові здібності. Так, Омелянович-Павленко писав, що Петлюра у 1917 р. «був надія України, в кінці 1918 – муж довір'я, 1919 – слаба копія Керенського, в

кінці 1920 – постать, яка ледве може служити лідером певного політичного напрямку» [5, 487]. Греков назвав Петлюру дилетантом у військовій справі, а всю його діяльність на посаді головнокомандувача охарактеризував епітетами: фаворитизм та вождизм [8, 182–187]. Проте слід пам'ятати, що це писалось вже в еміграції, коли активно відбувався «пошук винного» у всіх невдачах.

Таким чином, вивчення і опрацювання значного масиву мемуарних творів про події визвольних змагань 1917–1921 рр. засвідчують актуальність, наукову і практичну значущість мемуаристики, як важливого історичного джерела.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції, марець 1917 р. — грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. — К.: Вид-во політичної літератури, 1990. — Ч. 3. — 542 с.
2. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади / Ісак Мазепа. — К.: Темпора, 2003. — 608 с.
3. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. — Мюнхен: П. Белей, 1958. — 251 с.
4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: у 4 т. / Павло Христюк. — Відень: Український соціологічний інститут, 1922. — Т. 4. — 192 с.
5. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920) / Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. — К.: Темпора, 2007. — 608 с.
6. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.12.1919–6.05.1920) // За державність. — Каліш, 1929. — № 1. — С. 5–47.
7. Греков А. П. Переговори української директориї с французьким командованием в Одессе в 1919 году (1918 и 1919 гг. на Украине) / Александр Петрович Греков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1-2. — С. 137–172.
8. Греков А. П. Петлюровщина / Александр Петрович Греков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2004. — № 1–2. — С. 173–190.
9. Коновалець Є. Спомини й уваги / Євген Коновалець // Історія січових стрільців. — К.: Україна, 1992. — С. 287–346.
10. Тарнавський М. Спогади / М. Тарнавський. — Львів: Вечірня година, 1992. — 128 с.
11. Кравс А. За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч / А. Кравс. — Львів: Червона Калина, 1937. — 99 с.
12. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду / Василь Кучабський // Історія січових стрільців. — К.: Україна, 1992. — С. 12–201.
13. Прохода В. Сірожупанники в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського // Табор. - Варшава, 1928. — Ч. 9. — С. 90–95.
14. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О. Назарук. — Відень: Український прапор, 1920. — 344 с.
15. Прохода В. Вождь та військо / Василь Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 109–148.
16. Мартос Б. Оскілко й Болбачан: спогади / Борис Мартос. — Мюнхен: П. Белей, 1958. — 251 с.
17. Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році / М. Капустянський // Україна: 1919 рік. — К.: Темпора, 2004. — С. 19–286.
18. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко — К.: Україна, 1995. — 206 с.
19. Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 - январь 1919) / Антон Деникин. — Минск: Харвест, 2002. — 560 с.
20. Walter Fest. Nikolajew, der letzte deutsche Posten am Schwarzen Meer», 1919. — 220 s.
21. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Микола Юхимович Чеботарів. — К.: Темпора, 2003. — 288 с.
22. Паньків І. На панцирному потязу «Отаман Мельник». (Спогади з 1918–1919 років) / Іван Паньків. — Вінніпег: Новий шлях, 1954. — 56 с.
23. Таборенко П. Панцирний поїзд «Стрілець». — Оповідання-спомин з українсько-московської війни / П. Таборенко. — Нью-Йорк: Говерла, 1960. — 41 с.
24. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919 / Олександр Удовиченко. — Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. — 264 с.
25. Безручко М. Від Проскурова до Чорторії / Марко Безручко // Історія січових стрільців. — К.: Україна, 1992. — С. 202–286.
26. Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота / Роман Дашкевич. — Нью-Йорк: Червона калина, 1965. — 205 с.
27. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого / Юрко Тютюнник. — К.: Книга Роду, 2008. — 312 с.
28. Тютюнник Ю. Зимовий похід. 1919–1920 рр. / Юрко Тютюнник. — Нью-Йорк: Говерла, 1966. — 99 с.
29. Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919–6.05.1920) // Календар-альманах «Червоної Калини» на 1930 р. — Львів, 1929. — С. 80–88.
30. Крат М. Як то було у Зимовому Поході // Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років / Михайло Крат. — К.: Укр. видавничча спілка імені Ю. Липи, 2009. — С. 20–28.
31. Петренко І. Дещо з історії 1-го Гуцульського полку морської піхоти // Літопис «Червоної Калини». — Львів, 1934. — Ч. 2. — С. 3–5.
32. Білон П. Спогади / Петро Білон. — Ч. 1. — Пінсбург: До Світла, 1952. — 164 с.
33. Терлецький М. Табір інтернованих в Німецькім Яблоннім в Чехо-Словаччині // УГА: матеріали до історії. — Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. — С. 582–583.
34. Вишнівський В. Вапнярська операція (Зі спогадів командира Синього полку) // За державність. — 1934. — № 4. — С. 161–190.
35. Філанович В. Бої за Житомир // Гуртуймося. — 1932. — № 9. — С. 25–31.
36. Залізняк М. Армійська група ген. Кравса в наступі на Київ // Календар «Червоної Калини» на 1923 р. — Львів, 1922. — С. 108–117.
37. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / Петро Гаврилович Дяченко. — К.: Стікс, 2010. — 448 с.
38. Наливайко В. Спомини лікаря з української війни // За державність. — Ч. 9. — Каліш, 1939. — С. 92–144.

V. PARKHOMENKO

Mykolaiv

**THE ARMED FORCES OF THE UPR DIRECTORY (1918–1919)
IN THE MEMOIRS OF CONTEMPORARIES**

In article on materials of memoirist considers the process of formation and development of the armed forces of the UPR Directory (1918–1919). Examines such phenomena as otamanschina, the Association of Galician army and UPR army, the influence of the political confrontation between the leaders WUPR and Directories on the combat effectiveness of the armed forces. Emphasizes the importance of studying memoirists as a unique source for the history of the Ukrainian revolution.

Key words: memoirs, Directory, otamanschina, armed forces.

В. А. ПАРХОМЕНКО

г. Николаев

**ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ ДИРЕКТОРИИ УНР (1918–1919 гг.)
В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННИКОВ**

В статье на материалах мемуаристики освещается процесс становления и развития вооруженных сил Директории УНР (1918–1919 гг.). Рассматриваются такие явления как «атаманщина», объединение Галицкой армии и армии УНР, влияние политического противостояния между лидерами ЗОУНР и Директории на боеспособность вооруженных сил. Подчеркивается важность изучения мемуаристики как уникального источника по истории Украинской революции.

Ключевые слова: мемуары, Директория, атаманщина, вооруженные силы.

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2015

УДК 930.1(430)

М. І. РУСАНОВА

м. Старобіль

marinarusanova2007@yandex.ru

**ІМПЕРІАЛІСТИЧНИЙ ДИСКУРС У БРИТАНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ: АПОЛОГЕТИЧНИЙ НАПРЯМОК**

Однією з провідних тенденцій у сучасній суспільній думці є реанімація поняття «імперія». Для британців існування імперії завжди було істотним фрагментом англійської картини світу в цілому. Вчені Великої Британії завжди проводили велику кількість досліджень, що розглядали політику колоніальних захоплень і характер функціонування імперій як у апологетичному, так і критичному дусі. Більшість дослідників згодні, що імперії ніколи не бувають безкорисні, але вони вважають, що саме британська імперія надала той порядок, який хоч і мав свої недоліки, але переваг мав набагато більше.

Ключові слова: імперія, Великобританія, ліберальна імперія, новий ліберальний імперіалізм.

«Імперія» є одним з найбільш спірних термінів у сучасній історичній науці. Якщо років 10–15 тому він ніс у собі переважно негативну конотацію, то тепер термін «імперія» навіть серед ліберально мислячих авторів більше не вживається в емоційно-негативному контексті. Переосмислюючи минуле, багато істориків стали вважати, що протягом історії існували імперії, які були благом, бо призводили до збільшення добробут усього світу.

Починаючи з другої половини 90-х років минулого століття зростає кількість фундаментальних досліджень імперій. У 1998–1999 рр. виходить «ревізійністський» п'ятитомник «The Oxford history of the British Empire». У 2001 р. з'являються «The Cambridge Illustrated History of the British Empire» під редакцією одного з найбільших фахівців з цієї проблематики П. Дж. Маршалла, і «Empires» під редакцією С. Ю. Оллок, Т. Н. Д'Альтруа, Л. Д. Морісон і К. М. Сінополі.

Для британців існування імперії завжди було істотним фрагментом англійської картини світу в цілому. Тому не дивно, що вчені Великої Британії завжди проводили і проводять велику кількість досліджень, що розглядають політику колоніальних захоплень і характер функціонування імперій як у апологетичному, так і критичному дусі.

Розробку концепції «імперії» пов'язують з ім'ям відомого англійського мислителя, географа і математика Джона Ді. Саме йому належить поява самого терміну «Британська імперія» і розробка концепції прав Англії на колоніальні завоювання і домінування в світі [1]. Ці ідеї не відійшли в забуття і були сприйняті вже на новому переломному етапі розвитку Великобританії – в кінці XIX – початку XX ст., коли англійці приступили до масштабних завоювань. Подальша розробка концепції «імперії» відбулася пізніше, в період розквіту колоніальних систем на зламі XIX–XX століть. Найбільш яскравим виразником британської імперської ідеї в цей період став підприємець і політик Сесіл Родс. «Я стверджую, – писав він, – що ми – найкраща нація в світі, і чим більшу частину світу ми заселимо, тим краще буде для людства» [2].

Розширення власної території за рахунок іншої держави, багато в чому суперечить ідеям лібералізму. Тому дивним є той факт, що одним з мислителів - апологетів британської імперської думки, був Джон Стюарт Мілль, який вніс основний внесок у філософію лібералізму. Він навіть згодом включив ідею прогресивного колоніального правління в своє класичне викладення ліберальних цінностей.

«Він перетворив мотиви імперського завоювання та експлуатації в піднесені мотиви цивілізаторської місії і м'якого патерналізму, що йшли на користь тим, до кого вони застосовувалися, незалежно від того – усвідомлювали вони це чи ні», – писав британський вчений Томас Макартур [2].

За словами Мілля, якщо в суспільстві не існує зародка самоорганізуючої діяльності, то його єдина надія на можливість подальшого розвитку полягає в шансі коли-небудь дочекатись доброго та освіченого деспота. При деспотизмі рідному добрий деспот є явище рідкісне і швидкоплинне; але якщо народ пе-

ребує під владою іншого народу, більш цивілізованого, то останній повинен бути спроможним настільки, щоб поставляти цих деспотів безперервно [3].

Основним нормативним критерієм, який повинен вирішити питання – чи має право одна держава підпорядкувати собі іншу, повинен бути критерій корисності. Мілль протиставляє свободу з її незалежністю, індивідуальністю, розумом, прогресом – звичаям, з їх несвободою і відсталістю. Для нього повноцінний розвиток здібностей індивіда і видів потребує індивідуальної свободи, а головним ворогом розвитку являється дотримання звичаїв, що не сприяють розвитку даних здібностей. У цивілізованих суспільствах, де існує простір для свободи, кожна особа стає незалежним центром поліпшення, а в нецивілізованих – диких чи варварських суспільствах, де правлять звичаї, людське життя приходять у стан застою або виродження. Деспотизм звичаю всюди становить перешкоду для особистісного розвитку, перебуваючи в безперервному антагонізмі зі схильністю людини прагнути до досягнення чого-небудь кращого [4].

Саме той факт, що неєвропейський спосіб життя і представляє цей деспотизм звичаю, який перешкоджає розвитку здібностей та інтересів людини як прогресивної істоти, і є для нього виправданням існування імперії. «У деяких випадках необхідно управління колоніями з боку вільної держави, за умови, звичайно, що правління буде здійснюватися в інтересах тих, ким правлять. Цей спосіб управління так само законний, як і всякий інший, якщо він при відомій мірі цивілізації підвладного найбільш сприяє його переходу до вищого ступеня розвитку» [3].

У своєму трактаті «Про свободу» Мілль стверджує: необхідно кожному жити так, як він сам вважає за краще, ніж примушуючи кожного жити так, як визнають за краще інші. Але Мілль пояснює, що цей принцип застосовується лише до людини, яка знаходиться в повному володінні своїми здібностями. Він непридатний до дітей і відсталих товариств, які знаходяться в такому стані, який справедливо може бути названо станом дитячим. Для останніх прогрес виявляється настільки складним, що в цьому випадку досягнення прогресу

су може виправдовувати з боку правителя такі дії, які не співпадають з вимогами свободи, тому що в протилежному випадку всякий прогрес, можливо, був би абсолютно недосяжний [4].

Таким чином, він не бачить злочину проти свободи в деспотизмі, коли йде мова про народи варварські, і коли при цьому його дії мають на меті прогрес і насправді призводять до прогресу [4]. Він навіть виводить поняття «цивілізаторського деспотизму», який найкраще може бути здійснений вже цивілізованою нацією, що не переслідує корисливих зовнішньополітичних цілей (на зразок Англії), а не місцевими правителями.

Принцип невтручання у внутрішні справи інших суверенних націй, який лежить в основі сучасного міжнародного права стосується, за твердженням Мілля, лише відносин між цивілізованими країнами. Існування таких правил передбачає взаємність, а варвари до неї нездатні. Для них навіть буде корисніше, якщо вони будуть завойовані і підкорені чужоземцями. «Ніхто не в праві вимагати дотримання священних зобов'язань, що існують у цивілізованих націй, по відношенню до тих, для кого національність і незалежність є або злом, або в кращому випадку сумнівним благом ... Всякий, хто оголошує правління варварськими народами порушенням закону народів, виявляє свою явну необізнаність у предметі ... У варварів немає ніяких прав нації, вони спочатку повинні заслужити таке ставлення до себе, ставши нею» [3].

Свій максимальний розвиток ідея імперії як блага для «варварів» отримала в роботах професора Кембриджу Дж. Р. Сілі. Саме він наприкінці XIX століття вперше використав термін «ліберальна імперія». Він розвивав ідею про те, що Британська імперія – це перша в світі ліберальна імперія, в якій поєднуються основи державної могутності та громадянські свободи. Більш того, ця імперія – це насамперед певний комплекс зобов'язань перед народами колоній, які ще не досягли належного розвитку для самостійного існування, і задача Британії – нести їм цивілізацію [5, 140].

Дж. Сілі навіть вважав, що використовувати слово «імперія» не зовсім коректно по відношенню до Великої Британії, – просто поки

не придумано кращої назви. З усіма іншими імперіями її ріднить лише обширність території і те, що вона «являє собою агрегат провінцій, кожна з яких має уряд, висланий з головної політичної квартири». Але у неї відсутнє головна визначальна риса імперії – вона не носить насильницький характер, який прирікав більшість імперій на занепад [5, 37].

На його думку, Британській імперії вдалося уникнути цього, тому що в процесі розширення вона займала такі частини земної кулі, які через свою малу заселеність давали повний простір новим поселенням. У них вистачало землі для кожного, хто бажав там селитися, а тубільні раси були настільки слабо розвинені, що не могли протистояти навіть уявній конкуренції (не кажучи про матеріальну) силі англійських переселенців [5, 38]. Таким чином, вона одночасно поширювала і державу, і націю – на відміну від інших імперій, які на завойованих землях зустрічали інші, з якими їм доводилося надалі конкурувати.

Сілі був переконаний, що та невелика кількість населення, що могла зустрітися англійцям в нових поселеннях, не псувала гомогенність англійської імперії. «Велика Британія за національністю однорідна. Якщо англійці на самих Британських островах цілком усвідомлюють себе єдиною нацією, незважаючи на те що в Уельсі, в Шотландії та Ірландії є кельтська кров ... тому ми вправі допустити, що проживаючі в англійських колоніях численні французи, голландці, кафрі і маорі не порушують її етнічного цілого» [5, 58].

На думку Сілі, Велика Британія власне стала імперією «з неувважності», а не для досягнення якихось особистих вигод. На противагу більшості імперій ранніх епох, Британська імперія ґрунтувалася тільки на благодійних засадах. Наприклад, Велика Британія не отримувала прямої данини від Індії, і прибутки від індійських платників податків не надходили безпосередньо в королівську скарбницю. Британці дали Індії мир і безпеку, а натомість отримали всі «переваги» відкритого незахищеного ринку і невдячність з боку жителів колоній. «Можливо, наша західна цивілізація не так вже й гарна, як ми звикли вважати. Але в порівнянні з римським імперіалізмом світло, яке ми несемо, не менш реальне але,

можливо, менш привабливе і приймається з меншою вдячністю». Існувати така ліберальна імперія могла тільки до тих пір, доки вона не підтримувалася значними військовими силами. У цьому і основний принцип її існування - така була його думка [5, 12].

Одним із сучасних представників апологетичного спрямування ліберального імперіалізму є британський ідеолог і дипломат Роберт Купер. Саме він в епоху, коли ойкумена розширилася до планетарного масштабу, і «вільних просторів» для експансії більше немає, намагається відстояти постулати «нового ліберального імперіалізму», що повторюють в сучасній інтерпретації ідеї, висловлені ще в XIX столітті.

Роберт Купер вважає, що в сучасному світі немає місця імперіям, і неокантіанська модель держави, що прийшла в ЄС на заміну Вестфальським принципам політичного реалізму, вимагає «м'якої міці» на міжнародній арені. Однак – уточнив він, європейський досвід по створенню неокантіанського простору дуже ускладнений, оскільки неможливо цей простір миттєво перенести на інший світ, де військова сила все ще залишається істотним політичним інструментом. Тому-то і необхідно відродити практику імперій, але вже в новому, сучасному варіанті [6, 40].

Купер виділяє три типи держав, що існують в сучасному світі: по-перше, це контрсучасні держави (Афганістан, Сомалі), в яких панує беззаконня, по-друге – «сучасні держави» (Індія, Бразилія, Китай), що переслідують національні інтереси, і по-третє – «постсучасні держави» (ЄС, Японія), які прагнуть реалізувати ідеали відкритості, права і взаємної безпеки. Купер закликає використовувати подвійні стандарти: у постсучасному світі діяти на основі законів і колегіальної безпеки, а стикаючись з державами старого типу застосовувати жорсткі методи, які відповідають етапові розвитку, на якому вони знаходяться. «По відношенню до тих, хто все ще живе в XIX столітті, виправдане застосування сили, хитрості, превентивних ударів. Якщо ми знаходимося в джунглях, ми повинні жити за законами джунглів» – пише Купер [6, 41].

Він заявляє, що якщо контрсучасні держави стають занадто небезпечними для Великої

Британії та інших розвинених країн, тим нічого не залишається, окрім як перейти до «оборонного імперіалізму». «Єдиний спосіб здолати хаос – це колонізація», – йдеться в його книзі. – «І зараз потреба в колоніальному управлінні може бути навіть більшою, ніж в XIX столітті» [6, 42].

Крім протистояння хаосу, сучасний імперіалізм може ґрунтуватись на якійсь ідеї. Наприклад, щоб переконати своїх підданих ризикувати життям в чужих, охоплених заворушеннями землях, потрібна «глибока впевненість у тому, що країна виконує деяку цивілізаторську місію або (в гіршому випадку), покликана затвердити природну перевагу своєї раси».

Він стверджує, що сучасний імперіалізм – це «імперіалізм нового типу, «постмодерністський імперіалізм», прийнятний для світу, де панують права людини і космополітичні цінності ... імперіалізм, який, як і будь-який імперіалізм, має на меті привнесення порядку і організованості, але ґрунтується сьогодні на принципі добровільної згоди» [6, 140].

Зовсім по-іншому бачить майбутнє сучасного ліберального імперіалізму британський історик Нейл Фергюсон. У своїх роботах Фергюсон намагається довести, що великою імперією в XIX столітті Велика Британія стала виключно завдяки принципів ліберального імперіалізму. При цьому він не тільки оспівує зниклу Британську імперію, але і наполягає на благодетельності цього імперського досвіду та стверджує, що США повинні відкрито і послідовно взяти на себе тягар імперської сили.

У своїх книгах Фергюсон намагається довести, що без імперського минулого європейських держав не було б ані сучасного світу, в якому значна частина людства веде більш-менш стерпне існування, ані глобального поширення ліберальних цінностей, ані, відповідно, самих норм політкоректності та толерантності. Навіть такі явища і процеси, як свобода торгівлі, переміщення робочої сили, експорт капіталу та інвестиції в менш розвинені країни також є наслідком існування Британської імперії. Розвиваючи свою господарську експансію, Британська імперія ставала потужним інструментом європейського культурного впливу. Все це – наслідок «глобалізації», що

здійснювалася «білою людиною» протягом кількох століть, «глобалізації», яка, незважаючи на різного роду жахи і жорстокості, сприяла тотальному скасуванню рабства і створенню міжнародного правового порядку [7, 239].

Він, по суті, розвиває ідеї Мілля і Сіллі про те, що саме британська імперія дала країнам, що до неї входили, уявлення про особисту свободу громадян і про чесний уряд, який нікому не видає ніяких пільг. Як результат – держави, що раніше були британськими колоніями, мали значно більше шансів для досягнення стабільної демократії після здобуття незалежності.

Більш того, автор вважає, що «... добре це чи погано, але знайомий нам сьогодні світ в значній мірі є продуктом імперської Британії», продуктом того, що він назвав «англобалізацією» (Anglobalization). На його думку, британський імперський досвід довів, що «імперія є ефективною формою організації наднаціонального уряду, не відповідаючи при цьому інтересам однієї тільки правлячої нації» [8].

Фергюсон не висловлюється прямо проти деколонізації, яка сталася в 1940–1960-ті роки під впливом національно-визвольних рухів в колоніях і політики гегемонів поствоєнного світу – США і СРСР, які будували, згідно заповітам Вільсона і Леніна, новий політичний універсум, в якому не було підготоване місце старим колоніальним імперіям. Але він приходить до висновку, що «управління світом без імперії не можна назвати успішним» [7, 157].

Він вважає, що ні ЄС, ні світова спільнота не в змозі будуть впоратися з задачею створення нової імперії. Для цього у них недостатньо ні фінансових, ні військових ресурсів. Тому цю місію може взяти на себе тільки США. По суті, це вже імперія. Поки що неформальна імперія мультинаціональних корпорацій, голлівудських фільмів і телепроповідників. Але це не дуже відрізняється від імперії торгових компаній і релігійних місіонерів, якої спочатку була Британська імперія.

Зараз не бажаючи визнавати себе імперією Сполучені Штати виявились змушеними виконувати традиційну імперську роботу, зокрема, щодо зміни «поганих» правителів на

«хороших». Проте, – підкреслює Фергюсон, США виконують імперську місію без будь-якого кіплінгівського піднесення – неохоче і недбало. Вони, наприклад, не вводять пряме («генерал-губернаторське» або окупаційне) правління на завойованих територіях на тривалий час, і прагнуть при першій же можливості вивести війська з «гарячих точок», не піддаючи ризику життя американських солдатів. США для нього – це імперія, яка відмовляється вважати себе імперією. Вона не бажає жертвувати своїм моральним спокоєм і матеріальним благополуччям заради того, щоб увесь світ став більш безпечним для існування. В основі сучасного імперіалізму «лежить чистої води альтруїзм» і прагнення надання допомоги решті країн світу [7, 248].

Єдиними «егоїстичними» цілями імперської експансії, що він готовий визнати є життява необхідність забезпечення безпеки метрополії за рахунок розгрому зовнішніх ворогів, поповнення скарбниці за рахунок податків та інших платежів, що стягуються з підкорених народів, ну і, звичайно, матеріальні «трофеї» – нові землі для колонізації, сировинні ресурси, дорогоцінні метали. Щоб виправдати витрати на завоювання та колонізацію нових земель імперія, як правило, повинна отримувати всі зазначені ресурси за нижчими цінами, ніж це можливо в ході вільного товарообміну з незалежними народами та іншими імперіями [8].

У якості компенсації імперія часто забезпечує своїх громадян «суспільними товарами» – тобто благами, які поширюються не тільки на самих колонізаторів, а й на підкорені народи, та й на треті країни теж. Це можуть бути мир і порядок, зростання торгівлі та інвестицій, вдосконалення освіти (деколи, але не завжди пов'язаної з обертанням в ту чи іншу релігію), або поліпшення матеріальних умов життя. Таким чином, для Фергюсона імперія є не тільки гарантом безпеки, але й носієм цивілізаторської місії, що є повторенням класичних постулатів британської імперської думки [8].

Таким чином, сьогодні ми є свідками не тільки реанімації, але, напевне, і виправдання імперської ідеї. Слово «імперія» входить в наше повсякденне життя в назвах розважальних журналів, компаній, магазинів. При цьому

передбачаються, зрозуміло, виключно позитивні конотації цього слова. І хоча більшість дослідників згодні, що імперії ніколи не бувають безкорисні, але вони вважають, що саме британська імперія надала саме той порядок, який хоч і мав свої недоліки, але переваг мав набагато більше. У будь-якому випадку, на всіх етапах людської історії збережуться держави з більшою і меншою сукупної міццю і продовжить свою дію так звана аксіома Фукідіда, сформульована ще в V столітті до н. е.: «Сильні роблять те, що їм дозволяє їхня міць, а слабкі приймають те, що повинні приймати».

Список використаних джерел

1. John Dee. *Mysteriorum Liber Primus*. — Режим доступу до книги: <http://www.john-dee.org>.
2. Томас Маккарти. Либеральный империализм и дилемма развития [Електронний ресурс]. — Ре-

М. RUSANOVA
Starobilsk

IMPERIALISTIC DISCOURSE IN BRITISH HISTORIOGRAPHY: APOLOGETIC DIRECTION

One of the leading trends in contemporary public opinion resuscitation is the concept of «empire». UK scientists are always carried out a large number of studies that examined the policy of colonial conquest and the functioning of empires in apologetic and critical spirit. For the British Empire has always been the existence of a significant fragment of the English picture of the world as a whole. Most researchers agree that the empire never disinterested, but they also believe that the British Empire was granted the order, which though had its drawbacks, but had much more advantages.

Key words: Empire, Great Britain, Liberal Empire, the New Liberal Imperialism.

М. И. РУСАНОВА
г. Старобельск

ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В БРИТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: АПОЛОГЕТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Одной из ведущих тенденций в современной общественной мысли является реанимация понятия «империя». Для британцев существование империи всегда было существенным фрагментом английской картины мира в целом. Ученые Великобритании всегда проводили большое количество исследований, рассматривавших политику колониальных захватов и характер функционирования империй как в апологетическом, так и критическом духе. Большинство исследователей согласны с тем, что империи никогда не бывают бескорысны, но они так же считают, что Британская империя предоставила именно тот порядок, который хоть и имел свои недостатки, но достоинств имел гораздо больше. Сегодня мы являемся свидетелями не только реанимации, но и оправдания имперской идеи.

Ключевые слова: империя, Великобритания, либеральная империя, новый либеральный империализм.

жим доступу до статті: http://www.intelros.ru/readroom/logos/6_2006.

3. Джон Стюарт Милль. Представительное правление [Електронний ресурс]. — Режим доступу до книги: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>.
4. Джон Стюарт Милль. О свободе [Електронний ресурс]. — Режим доступу до книги: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html.
5. Sir John Robert Seeley. *The expansion of England: two courses of lectures*. — L.: Little, Brown, 1922. — 359 с.
6. Купер Р. Раздор между народами. Порядок и хаос в XXI веке. — М.: Московская школа политических исследований, 2010. — 240 с.
7. Niall Ferguson. *Empire: How Britain Made the Modern World*. — London: Allen Lane, 2003. — 417 с.
8. Нейл Фергюсон. Империализм. Глобализация невозможна без империй // Эксперт. — 2005. — 31 января. — Режим доступа: <http://www.ran-sis.org/index.php?name=Pages&op=page&pid=29>.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2015

УДК 82-94(44)+94(477)“1917-1919”

А. І. ТОРОПЦЕВА

м. Київ

aliona.m.am@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ ЗА МЕМУАРАМИ ШАРЛЯ ДЮБРОЯ

У статті представлений аналіз мемуарів французького автора Шарля Дюброя у контексті проблеми державотворення України (1917–1919 рр.). Були окреслені питання походження українського народу та держави, умови та процес державного становлення України. Метою дослідження є висвітлення іноземного бачення України як такої, її правового статусу, народу та його прав. Для більш об'єктивного вивчення першоджерела було також зроблено порівняльний аналіз свідчень Ш. Дюброя, як представника іноземної держави, щодо українського питання із мемуарами інших іноземних авторів та науковими працями українських істориків та етнографів.

Ключові слова: французькі мемуари, український народ, мемуари Шарля Дюброя, державне становлення, українська нація.

Проблематика державного та національного самовизначення України сьогодні є вельми загостреною та актуальною. Народ України пройшов довгий та важкий шлях до зміцнення свого незалежного та самостійного статусу, а Українська держава – до свого становлення та визнання. Дане питання висвітлювалося у працях вітчизняних (С. Шелухін, С. Сегеда, Г. Бевз, А. Стражний, К. Гуслистий) та іноземних авторів (Е. Вілсон) різних наукових галузей – історії, політології, теорії та історії держави та права, – що розглядають теми походження назви Української держави та народу, проблеми його ідентичності та ідентифікації, порівняння з іншими слов'янськими етносами тощо. Однак безпосередньою метою дослідження є вивчення проблеми формування української нації та становлення держави України за мемуарами французького автора Шарля Дюброя, що перебував в Україні у 1917–1919 рр. та повністю присвятив свій мемуарний твір українському народу, дослідив різні сфери його життя та державну еволюцію. Спогади автора під назвою «Deux années en Ukraine avec une carte de l'Ukraine» («Два роки в Україні з картою України»), що було видано у Парижі у 1919 р., ще не було перекладено українською мовою, тому під час дослідження було використано безпосередньо джерело мовою оригіналу з перекладом автора статті. Метою роботи був аналіз мему-

арного твору у контексті окресленою тематики та зіставлення і порівняння тверджень Ш. Дюброя із дослідженнями українських науковців, а також з іншими іноземними мемуарами.

У главі III свого твору під назвою «Les Ukrainiens» Ш. Дюброй розповів про походження терміну «Україна», що, на його думку, складається з двох частин: ou і kraïna. Перша означає «chez, pres de» (у, біля, поблизу), друга – «limite, frontieres» (межі, кордони, а в іншому значенні – країна, вітчизна). Тобто дослівно назва означає «пригранична територія», «прикордонна територія». Говорячи про першу згадку назви «Україна» в XI ст. в українському літописі, автор зазначив, що Українська держава розташовувалася біля кордону Європи як буферна зона від нападів варварів [1, 100]. Він наголошував на тому, що на той момент Україна не була «близ кордонів» жодної держави, вона знаходилася «поблизу кордонів» Європи.

Порівняємо цю думку щодо походження назви «Україна» із поглядами українських істориків. Окремі дослідники поділяють точку зору Шарля Дюброя, зокрема, М. Юрій наполягає на зв'язку назви із словом «край», «територія у кордонів» [13].

Подібною є точка зору Г. Півторака, який виводить цей термін з понять «украяти» («віддилити», «відрізати», «викраїти»), тобто

назва «Україна» дослівно означає «шматок землі, частина від цілого». [7, 99].

С. Шелухін, на відміну від вищевказаних дослідників, заперечує походження назви Української держави від слів «край», «окраїна», «околиця» та не пов'язує її з поняттям «приграничної, прикордонної території». Він стверджує наступне: «Вона ніколи не означала ні околиці, ні прикордоння й по своєму походженню та природі ніколи такого значіння й мати не могла, її творила слов'янська психологія української народності для самої себе й своєї території, як означеній соборності ближчих родів і їх землі, як етнографічного й політичного одрубу, украяного з просторів для себе в своє посідання, володіння й користування. Інтерпретація, наче назва «Україна» в означенням окраїни, пограниччя, вся збудована на фальшуваннях, перекручуваннях, замовчуваннях фактів, ігноруваннях наукових методів для тлумачень» [12, 247].

Таким чином, бачимо, що Шарль Дюброей при наданні визначення «Україна» керувався здебільшого геополітичним принципом, як і більшість українських дослідників, що також дослівно трактують цей термін. Він вивів назву «Україна» як «державу на кордоні Європи», а не пригранична частина території іншої країни (Польщі чи Росії). Саме таким чином французький автор відокремив Українську державу від інших та співвідніс походження її назви з географічним розташуванням.

Шарль Дюброей також зачіпав питання приналежності українських територій до російської та польської держав. Він згадував той факт, що Україна довгий час входила до складу Польщі (XIV, XV, XVI ст.) до того, як стала частиною території російської держави. Саме тому автор задав цілком логічне питання: якщо Україна є країною «поблизу кордонів іншої країни», то це скоріше держава польська, аніж російська? [1, 101].

Таким чином автор намагався довести факт існування окремої Української держави з незалежним та ідентичним народом, що, на його думку, може бути підтверджено корінням етимології назви країни.

Загалом, прослідковується однозначна, упевнена позиція Шарля Дюброея щодо питання самостійності та самобутності України як такої. Він різко відкидав думки щодо єднання українських територій із Московським царст-

вом (у XVI ст.), а надалі – із Російською імперією, що характеризує його точку зору як проукраїнську.

Важливою ознакою наявності інституту держави є її народ. Саме на цьому аспекті зупинився також Шарль Дюброей у процесі доведення самоідентичності української держави. Французький діяч приділив увагу саме відокремленості українців від інших націй.

Населення України складало на 1917 р., за автором, 50 мільйонів осіб, з яких 37,5 млн (або 75%) – українці, 5 млн (10%) – росіяни, 3,8 млн (7,6%) – євреї, 1,4 млн (2%) – інші національності (румуні, татари, білоруси, болгарі тощо). Шарль Дюброей зазначив той факт, що на той час наводилося доволі багато офіційних статистик, але головним принципом розподілу народу за етнічною належністю була мова, якою розмовляло населення, а через те, що більшість українців говорила російською, вони вважалися росіянами за походженням.

Для порівняння наведемо статистику з національного складу України В. Кубійовича. За його таблицями у першій чверті ХХ ст. на українській території проживали: українців – 758 (приблизно 75%) на 1 тис. осіб, росіян – (близько 10%) 98 на 1 тис. осіб, євреїв – 62 (6%) на 1 тис. осіб [5, 62].

Для підкріплення описів Шарля Дюброея також додамо витримки з мемуарів суспільного діяча М. Г. Рафеса. Національний склад України М. Г. Рафес визначає як багатонаціональний та у соціальному відношенні своєрідний: характеризує українську державу як країну з розвиненою дрібною буржуазією. У свою чергу, він також наголошує на селянському прошарку населення, який складає основну більшість населення України.

Українську мову М. Г. Рафес не виокремлює у якості мови самостійної, називаючи її «малоросійським наріччям», яке селянство протиставило російській мові, «мові пануючих класів міста» [8, 7–8].

Ш. Дюброей виокремлював український народ від інших слов'ян, а також відносив його та російський і польський народи до різних слов'янських груп: українці – *la groupe adriatique*, росіяни та поляки – *la groupe vislien* [1, 101]. Кожна з цих груп має свої власні відмінні морфологічні характеристики. Наприклад, перша група представлена особами середнього зросту зі світлим волоссям, а друга,

у свою чергу, - високими особами з волоссям темного коліру [1, 103].

До цієї думки автор також додав дослідницькі висновки відомого антрополога та географа Елізе Реклю, за якими українці належать до південних слов'ян, а не до східних. Цю думку можна також підтвердити дослідженнями українського антрополога С. Сегеди, який також наполягав на тому, що українці, «займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх» [9].

На доведення думки щодо різного походження зазначених народів французький автор навів також витримки з праці психолога Альфреда Фульє «Психологічний ескіз європейських народів» (1903), який описав основні психологічні риси українців, охарактеризувавши їх як народ жвавий, живий, але нерішучий, відкритий почуттям, уяві, більш, ніж російський етнос, мрійливий та поетичний. До того ж, психолог вказав на значну схильність українців до демократичного політичного режиму та їхню піддатливість революційним заявам. Вони є справжніми кельто-слов'янами [1, 103].

Для більш детального аналізу мемуарів Шарля Дюброя та безпосередньо його думки щодо походження українців наведемо погляди на це питання інших іноземних авторів, зокрема французів.

Так, ще у 1807 р. географ данського походження К. Мальт-Брюн у своїй франкомовній праці «Tableau de la Pologne» наводить порівняльну характеристику двох народів – українського і російського, знаходячи їх відмінні психологічні риси, відмінності у побуті тощо: «Українці (les Ukrainois) – це нащадки Київської Русі. Селяни на Україні ошадніші, ніж московські: вони не пустошать у хижацький спосіб своїх лісів. Будинки українських селян гарні і міцні, ніхто з них не носить лаптів, як на Московщині. Вони кременіше збудовані і більш освічені, ніж, наприклад, селяни Литви... Українці вельми інтелігентні, волелюбний дух почувається в їх зверхньому вигляді» [10, 123]. Підкреслимо ще одну згадку волелюбності українського народу.

Публіцист і член міністерства закордонних справ Шарль Луї Лессюр у дослідженні «Histoire des Cosaques» у порівнянні українців з росіянами надає загальний психологічний

портрет перших та зазначає на складному процесі становлення їх як нації: «Українці більш великодушні, більш отверті, більш ввічливі, більш гостинні і мають більший торговельний хист, ніж росіяни. Вони – українці – являють живий доказ перемоги свободи над людьми, що народилися в неволі» [10, 124].

Й. Г. Коль – німецький географ та мандрівник – у 1841 р. у дослідженні «Die Ukraine, Kleingussland» також порівняв особисті якості українського та російського народів: «Українці – чесніші, пильніші, обичайніші та загалом поведуться ліпше від москалів, що їм приписуються усі можливі злочинства та нечесноти» [10, 130].

Г. Бевз зазначив, що більшість дослідників українства, такі як П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, Д. Чижевський, Д. Донцов, Б. Цимбалістий, Ю. Липа, О. Кульчицький, окреслювали здебільшого позитивні риси народу: підвищену емоційність, прагнення до свободи, любов до землі, згадували своєрідний український гумор, який поєднує елементи сатири, іронії, ліризму [2, 27].

На підтвердження припущень А. Фульє щодо демократичної ментальності українців наведемо думку Г. Бевза, який у своїх дослідженнях наводить вислів Н. Григорієва: «Політичними ідеалами українського народу безперечно є свобода як особи, так і всіх суспільних гуртувань: родини, церков, товариств, громад, партій, класів, націй і т. п.; рівноправність і демократія» [2, 28].

А. Стражний у своєму дослідженні, присвяченому українському менталітету, пов'язує політичні прихильності українців із особливостями історії їх держави: «В архетипах українського менталітета прочно засела парадигма древнегреческой демократии» [11, 308].

Е. Вілсон наводить цитату М. Костомарова, який, наполягаючи на демократичності українського народу, що є результатом його етнопсихологічних рис, надає також на порівняння політичні режими, притаманні сусіднім народам – росіянам та полякам: «Українці буцімто тяжіли до народної демократії, натомість поляки віддавали перевагу аристократії, а москвити – самодержавству» [3, 157].

К. Гуслистий наполягає на тому, що українська народність була сформована на основі давньоруської, а також виділяє головні фактори-передумови її формування – соціально-

економічні умови, культурний розвиток та політичні зміни [4]. Таким чином він стверджує, що формування української нації – процес складний, тривалий та комплексний. Прибічником версії щодо домінування соціально-економічного фактора у становленні української народності є також Д. Мишко, який доводить це у своєму науковому дослідженні «Соціально-економічні умови формування української народності» [6].

Зачіпаючи питання існування України як такої, Ш. Дюброй зазначив, що Українська держава має свою власну історичну традицію, і що вона завжди існувала чи під ім'ям Малої Росії, чи під сучасною назвою «Україна» [1, 105]. Саме тому український народ має безперечне право на існування та національну визначеність.

Цитуючи різні думки стосовно державної визначеності України, автор упродовж усього твору наголошував на безперечній необхідності незалежності та свободи України. Він говорив про те, що тільки вільний та незалежний розвиток та існування держави вирішить українське питання, тоді як інший хід подій стане поштовхом до агресії та військового протистояння [1, 111].

Загалом можна чітко простежити лояльне ставлення Шарля Дюброя до українського народу, що продемонстровано його доказуванням ідентичного походження українців, описом їх національних рис та особливостей, морфологічних ознак тощо.

Аналогічне ставлення, що підтверджує усебічне вивчення Шарлем Дюброєм загостреного питання української національної та державної визначеності, виражали також наступні іноземці: чеський письменник Карел Гавлічек, чеський народний діяч Франтішек Рігер, Йоганн Коль, Губерт Ветрен, французький сенатор Казимир Делямар, чеський дослідник Ф. Палацький.

Так, К. Гавлічек у 1848 р. у часописі «Narodni Noviny» продемонстрував свою чітку лояльну позицію щодо національної самобутності та державності України: «Малорус – Україна це постійне прокляття, котре самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій» [10, 140].

Ф. Рігер бескомпромісно виразив свою точку зору щодо прав українського народу: «Я визнаю українців за самостійний народ, знаю Галичину особисто і знаю рівно ж їх літературну мову... Поважайте національне прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу!» [10, 140].

Й. Г. Коль, так, як і Ш. Дюброй, прогнозує Україні вільний незалежний розвиток, а українському народові подальше національне визначення, поширення та укорінення власної культури та самобутності: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта між сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику незалежну Українську державу!» [10, 130].

Губерт Ветрен у дослідженні «L'observateur en Pologne» у 1807 р. наголосив на аутентичності української нації, на її давній історії та національній визначеності: « «Українці» славетна раса, від якої тремтіли мури Царгорода, Білгорода та Трапезунда» [10, 123].

На цьому ж наполягав також чеський автор Ф. Палацький, який не сумнівався в історичній самостійності українського народу: «... русини не «винайдений» народ. Є цілком самостійним народом» [10, 137].

Ш. Дюброй також досить докладно виклав історію поневолення українського народу. Він зазначив про входження України до складу Польщі (до XVII ст.), далі – про підписання Богданом Хмельницьким Переяславського договору (1654 р.), що встановив протекторат Московської держави над українськими землями; наступним етапом поневолення Ш. Дюброй вказав правління Петра I, який замінив українських управлінців московськими. Надалі Катерина II узаконила кріпацтво, пригноблювала інтелігенцію, заборонила використання назви «Україна» та замінила її на Малу Росію. Микола I ліквідував уніатську церкву та увів єдине православ'я, Олександр II оголосив поза законом вживання української мови у школах запровадженням Валуєвського циркуляру у 1863 р. У свою чергу, Мико-

ла II все ж повернув окремі свободи українцям після революції 1905 р., задекларованих у низці циркулярів.

Таким чином, французький мемуарист упевнений у тому, що попри зазначені утиски збоку Польщі та Росії, Україна тільки підтвердила свій самостійний, незалежний статус. Українська нація – окрема нація, вільний народ, який має безперечне право на життя у власній державі.

Зазначимо, що Ш. Дюброй у своїй думці щодо незалежності Української держави досить категорично виражав свої погляди; його точка зору у мемуарах викладена чітко, послідовно та аргументовано. Він наводив не тільки власні оцінки, а й конкретні історичні факти, що підтверджені цитатами різних особистостей (у тексті – Ф. Вольтера, П. Столипіна, О. Розумовського, Петра I, М. Карамзіна тощо).

Важливим є також те, що автор наводить витяги з документів (циркулярів, постанов, договорів), що робить його мемуари більш цінними для дослідження не тільки істориків, джерелознавців, а й правознавців, фахівців з історії державотворення тощо.

A. TOROPTSEVA

Kiev

THE PROBLEMS OF UKRAINIAN NATION FORMATION AND THE NASCENCE OF UKRAINIAN STATEHOOD BY CHARLES DUBREUIL'S MEMOIRS

The analysis of the memoirs of French author Charles Dubreuil in the context of the state formation problem of Ukraine is proposed in the article. The questions of the Ukrainian people's and state's origin, the conditions and the process of the state formation of Ukraine have been affected. The main purpose of investigation is the enlightenment of the foreign view of Ukraine, its legal status, people and its rights. For the most impartial studying of a primary source a comparative analysis of the information from memoirs of Charles Dubreuil as a representative of foreign state concerning the Ukrainian question with memoirs of other foreign authors and scientific works of Ukrainian historians and ethnographers has been done.

Key words: French memoirs, Ukrainian people, memoirs of Charles Dubreuil, state formation, Ukrainian nation.

A. ТОРОПЦЕВА

Київ

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ И СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ УКРАИНЫ ПО МЕМУАРАМ ШАРЛЯ ДЮБРОЙ

В статье представлен анализ мемуаров французского автора Шарля Дюброй в контексте проблемы формирования Украинского государства (1917–1919 гг.). Были затронуты вопросы происхождения украинского народа и государства, условия и процесс государственного становления Украины. Целью исследования является отображение иностранного видения Украины как таковой, её правового статуса, народа и его прав. Для более объективного изучения первоисточника был также произведен сравнительный анализ сведений из воспоминаний Ш. Дюброй, как представителя иностранного государства, в отношении украинского вопроса с мемуарами других зарубежных авторов и научными работами украинских историков и этнографов.

Ключевые слова: французские мемуары, украинский народ, мемуары Шарля Дюброй, государственное становление, украинская нация.

Список використаних джерел

1. Dubreuil Ch. Deux anneés en Ukraine avec une carte de l'Ukraine / Ch. Dubreuil. — Paris, 1919. — 158 p.
2. Бевз Г. П. Українці / Г. П. Бевз. — К. : Педагогічна преса, 2007. — 104 с.
3. Вілсон Е. Українці: несподівана нація / Н. Гончаренко, О. Гриценко (пер. з англ.). — К. : Видавництво «К.І.С.», 2004. — 552 с.
4. Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації / К. Г. Гуслистий. — К. : Знання, 1967.
5. Кубійович В. Територія й людність українських земель / В. Кубійович. — Львів, 1935. — 85 с.
6. Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV– I пол. XVI ст.) / Д. І. Мишко. — К. : Академія Наук УРСР, 1963. — 292 с.
7. Півторак Г. Звідки ми і наша мова / Г. Півторак. — К., 1993. — 200 с.
8. Рафес М. Два года революции в Украине. Эволюция и раскол Бунда / М. Рафес. — М., 1920.
9. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: Етногенетичний аспект [Електронний ресурс] / С. Сегеда. — К. : Вид-во імені О. Теліги, 2001. — 256 с. — Режим доступу: <http://litopus.org.ua/segeda/se03.html>.
10. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський. — К. : Ярославів Вал, 2011. — 254 с.
11. Стражний А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. — К. : Изд. Подолина, 2008. — 384 с.
12. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухин. — Прага, 1936. — 248 с.
13. Юрій М. Ф. Етногенез українського народу / М. Ф. Юрій. — К. : Кондор, 2008. — 262 с.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2015

УДК [7.022.8:63]:57/58 Мендель

В. П. ШУЛЬГА

м. Київ

nnsqb@ukr.net

АГРАРНІ СТУДІЇ ГРЕГОРА МЕНДЕЛЯ

Історична розвідка присвячена дослідженню внеску видатного вченого зі світовим ім'ям – Грегора Менделя. Методом історико-наукового аналізу розкрито доробок науковця у становлення й розвиток аграрної науки. Увагу автора зосереджено на одній з найголовніших праць вченого – «Досліди над рослинними гібридами», що побачила світ у 1865 р. Однак справжню славу та наукове визнання отримала лише на початку ХХ століття. Із залученням маловідомих документів коротко зображено життєвий шлях Г. Менделя, осіб, які мали вплив на його формування. Окреслено коло наукових інтересів Г. Менделя. Наведено думки провідних вчених різних галузей науки щодо відкриття Г. Менделя. Зазначено про вшанування пам'яті геніальної багатогранної особистості у різні часи.

Ключові слова: Грегор Мендель, «Досліди над рослинними гібридами», спадковість, аграрна наука, генетика.

В історії науки є багато прикладів, коли великі відкриття непомітно минають для сучасників і про них мимоволі згадують раптово лише після довготривалої перерви, а потім неодноразово повертаються до надбань минувшини. Такої долі зазнали видатні наукові доробки визнаного геніального вченого Грегора Менделя – основоположника вчення про спадковість. Нині його ім'я ставлять поряд з Дарвіном та Ейнштейном. Відкриття вченого за досить короткий проміжок часу здійснили неабиякий вплив на всі галузі біології. У різні часи до розробок науковця зверталися дослідники і присвячували свої праці цій багатогранній особистості в контексті вивчення різних аспектів її діяльності [3, 4, 6, 9, 10].

Метою дослідження є проведення історико-наукового аналізу аграрних студій Грегора Менделя, розкрити його внесок в аграрну науку та донести до сучасних пошукачів велич особистості вченого.

Відомі «Досліди над рослинними гібридами», які проводив августинський чернець Грегор Мендель у Брюні, вперше були оприлюднені в 1865 р. Однак чомусь про цю наукову працю та її автора згадали лише після 35 років потому. Можна припустити, що причина полягала у тому, що вона була надрукована у мало розповсюдженому і не для багатьох доступному часописі «Verhandlungen des naturforschenden Vereines in Brünn» (частина IV, 1865). Іншою є версія про те, що сучасники

Г. Менделя недостатньо уваги приділили значенню проведених експериментів. Лише на початку ХХ ст., із розвитком уявлення про гени, нарешті зрозуміли усю важливість умовиводів Г. Менделя. У цей час багато вчених (Де Вріезом Коренс (De Vries Correns), та Чермак (Tschermak) та ін.), незалежно один від одного, заново відкривали уже виведені Менделем закони спадковості. Відтак, наукове товариство знову згадало про «Досліди» Г. Менделя.

Відомо, що питаннями гібридизації цікавилися з прадавніх часів. Так, перші наукові спроби у цьому напрямі сягають 1760 р., коли Кобрентер (Köbrenther) поставив досліди над схрещуванням тютюну. На початку 1800 р. інший дослідник – Гартнер (Gärtner) оприлюднив результати досліджень під назвою «Утворення мішанців у рослинному царстві». Пізніше, у середині ХVIII ст. Вічура (Wichura) видав свою працю про мішанці верб. Предмет дослідження останнього вченого був добре відомий Г. Менделю. У свою чергу, він вирішив також зосередити свою увагу на них. Геніальний розум цієї особистості підказав йому, що серед багатьох різноманітних фактів, які спостерігаються при схрещуванні, є певна закономірність, з якою гібридні форми постійно повертаються до своїх початкових форм. Цією сміливою думкою він і керувався під час проведення дослідів.

Разом із тим, Г. Мендель цілком усвідомлював усю складність завдання. У передмові

до наукової праці «Досліди над рослинними гібридами» [7] вчений зазначав, що коли досі не вдалося ще встановити загального закону для створення та розвитку гібридів, то це не має дивувати тих, хто, з одного боку, розуміє всю широчінь порушеного питання, а з іншого – може оцінити ту колосальну працю і перешкоди, з якими стикається дослідник. Остаточно вирішити поставлене питання можливо лише тоді, коли будуть проведені ретельні дослідження над рослинами з найрізноманітніших родів. На думку Г. Менделя, варто було переглядати праці, присвячені досліджуваній проблемі перехрещування, переконатися у нестачі дослідів, завдяки яким можна було б з упевненістю визначити кількість нових форм, які виходять від схрещування у потомстві, розподілити їх за окремими поколіннями і встановити їх взаємне числове відношення.

Таким чином, слід наголосити, що зараз широковідомий Закон Менделя не є випадковим відкриттям, а становить результат обґрунтованої, копіткої, системної праці вченого. Досліди Менделя відкрили сувору математичну закономірність. Спостереження за великою кількістю рослин на грядках монастирського саду протягом восьми років цілком ствердили цю думку. Зауважимо, що потім упродовж тривалого часу низка дослідників вивчали експерименти вченого, повторювали їх і раз у раз переконувалися у правильності наслідків та висновків свого попередника. За словами відомого вченого, професора Р. Гольдшміда: «Досліди Менделя та його наслідувачів одразу запровадили лад серед хаосу суперечливих вислідів» [4, 53], серед численних окремих фактів у галузі схрещування. До нього дослідники не об'єднували ці факти у якусь закономірність, а навпаки, зустрічалися й такі, які вважали, що жодних закономірностей у цих питаннях не має.

У наукових колах вважається, що з несподіваним ствердженням закону, вперше відкритого Г. Менделем, розпочався відлік нової доби в біології. Так, уже вищезгаданий професор Р. Гольдшмід зазначав: «Ніщо не могло дати більшого задоволення, як думка, що всі явища спадковості можуть бути охоплені одним і до того ж простим законом» [4, 55]. Видатний академік М. І. Вавилов зауважував, що

«... генію Менделю вдалося з винятковою ясністю та переконливістю експериментально показати, що окремі спадкові ознаки ведуть себе під час схрещування незалежно, вільно комбінуються у потомстві за законами ймовірності у певні числові відношення. Це явище пояснювалося обумовленістю ознак спадкових зародків у статевих клітинах (гаметах). Ним був визначений метод дослідження найбільш заплутаних біологічних явищ, перед таємницею якої зупинявся природодослідник минулого століття. Більше того, Мендель відкрив шлях до планомірного управління спадковістю на основні встановлених ним закономірностей» [2].

Математична закономірність, яку показав Г. Мендель у дослідях із горохом, стала загальним законом для всього живого. Із того часу, як світ побачили «Досліди над рослинними гібридами» Г. Менделя, було відібрано та оприлюднено значний масив нового фактичного матеріалу. У біології утворилася нова галузь, що дістала назву «менделізм». Все це настільки підтверджувало вірність основних ідей вченого, що чимало найдосвідченіших фахівців були переконані, що взагалі існує лише один вид спадковості, а саме: спадковість за законами Менделя [9, 4]. Слід зазначити, що минув певний час, і наукова праця Г. Менделя «Досліди над рослинними гібридами» стала класичною, а ім'я її автора – загальновідомим. Невелика за розміром, але написана доступною мовою і лаконічна за викладом матеріалів, вона вважається однією з найцікавіших праць у галузі гібридизації.

Однак відкриття вченого не завжди знаходили позитивні відгуки у науковому середовищі. У цьому зв'язку професор Є. А. Богданов наголошував, що «... безперестанні напади на менделізм мають і гарний бік, бо стверджують, який новий та дужий є цей напрям у науці» [1, 247]. Відомий російський ботанік К. Тимірязев відмічав, що Г. Мендель перший ясно поставив вимогу застосування статистичних методів у своїх дослідженнях і належним чином з'ясував математичне відношення при схрещуванні: «За дійсну заслугу Менделя треба визнати його вказівку на необхідність спостережень над великою кількістю (рослин) та над відкритою ним закономірністю явищ,

виходячи з теорії ймовірності..., а безперечна перевага Менделя, супроти його фанатичних прихильників, полягала в його розсудливому, урівноваженому відношенні до здобутих наслідків, у яких він і не думав бачити якогось універсального закону» [9, 4]. Доказом цьому, на думку К. Тимірязєва, є інша праця Г. Менделя, присвячена дослідом з нечуйвітром (*Hieracium*) – родом багаторічних трав'яних рослин родини складноцвітих або айстрових, де він мав справу із зовсім іншим випадком, ніж з горохом. У 1869 р. Г. Мендель надрукував наукову працю під назвою «Ueber einige aus künstlicher Befruchtung gewonnene *Hieracium* bastarde». Родина *Hieracium*, як зазначають ботаніки, є однією з найбагатших родин у всій флорі.

Варто зауважити, власне, про автора визначних праць в історії людства – Грегора Менделя. Йоган Мендель (ім'я Грегор він отримав уже у монастирі) народився 20 липня 1822 р. у німецькому селищі Гайнцендорфі, у німецькій частині Австрійського Шлезьку, в окрузі Кулянд. Хоча, сам вчений датою свого народження вважав 22 липня – день Марії Магдалини. Він був єдиним сином у селянській родині Антона і Розіни Мендель, де крім нього, виховували ще двох доньок. Рід Менделів нараховує вісім поколінь протягом 200 років. Цікавим є походження прізвища. У старих церковних записах воно значилося не Мендель, а Мандель, що німецькою означало «15 штук». Це натякає на велику кількість односельців з однаковою прізвищем. Із багатьма з них Г. Мендель мав родинні зв'язки.

Уже з дитинства Г. Мендель долучався до тяжкої селянської праці. Його батько мав у своїй садибі овочевий сад і привчав сина до садових робіт. Маленький Йоган уперше довідався, як треба щеплювати дерева, доглядати за ними. Хист до навчання він перейняв від матері, адже її рідний брат був першим неофіційним учителем у Гайнцендорфі.

Незважаючи на скрутне матеріальне становище родини, батьки Менделя віддали хлопця до школи у Гайнцендорфі, де він якнайраше проявив всі свої здібності. Гімназичну світу юнак здобув у Троппау. У віці 22 роки закінчив, філософські класи в Ольмюці [8, 264–265]. Мати бажала бачити сина не ли-

ше освіченим, а й з певним положенням у суспільстві. Виконуючи її волю та слідуючи власним бажанням, Г. Мендель у 1843 р. закінчив гімназію і вступив як послушник до августинського католицького монастиря св. Томи у Брюні (Моравія). На вибір юнака вплинув один з учителів із Троппау – августинський чернець, який вказав йому на монастир як на місце, де він міг цілком віддатися улюбленій справі – навчанню. Це був «Королівський» монастир (так його називали у той час). Він розташовувався у частині старого Брюна і становив собою старовинну одноповерхову будівлю, оточену монастирським садом. Огороджений високим монастирським муром, пустинь була дуже гарним затишним місцем для наукової праці. Так, Р. Докінз зазначав, що Г. Мендель «... жив у ХІХ ст., коли постриг у монахи був для молодого Менделя найкращим способом забезпечити собі час для занять наукою. Це рішення було еквівалентним отриманням у наш час стипендії...» [5, 125]. Сад, школа садівництва при монастирі і недалеко розташований ліс – все це без сумніву приваблювало до себе увагу молодого природознавця. Не дивно, що саме у цій місцевості у нього зародився задум провести дослід з схрещуванням.

Через чотири роки, у 1847 р. у 25-річному віці Г. Менделя посвячено у монастирські священники і дано нове ім'я – Грегор (Григорій). Але йому довелося випробовувати себе і в іншій іпостасі. Річ у тім, що за тих часів на монастир покладалося завдання підготовки професорів (вчителів) для середніх шкіл. Для підвищення кваліфікації Г. Менделя відрядили до Відня. Там молодий талановитий чернець протягом 1851–1853 рр. вивчав у Віденському університеті природничі науки, фізику та математику. Повернувшись назад, у 1854 р. він обійняв посаду вчителя фізики та природознавства у німецькій вищій реальній школі у Брюні. Він проявив себе висококваліфікованим фахівцем. Його метод навчання, сумлінне ставлення до справи і справедливість здобували пошану та любов учнів. Вчителюючи та одночасно будучи монастирським священником, Г. Мендель невтомно проводив свої наукові пошуки. У 1858 р. він розпочав експерименти над схрещуванням горохів, а закінчив-

ши їх у 1865 р., про результати наукової праці доповів у Брюнському природничому товаристві. Як наслідок, ці досліди ретельно впроваджувалися протягом восьми років на понад 10 тис. рослин. Але цією роботою спостереження молодого науковця не обмежувалися.

Г. Мендель був природним натуралістом. Його спостереження та дослідження не обмежувалися тільки на рослинах [10, 20]. Упродовж 1863–1866 рр. до кола його наукових інтересів увійшли питання метеорології. Як наслідок, на сторінках журналу Брюнського товариства дослідників природи світ побачили декілька статей, присвячених цій галузі. Циклон, що пронісся над Брюном у 1870 р., став об'єктом спостережень Г. Менделя. Того-річ вчений зробив наукове повідомлення з цього приводу. Крім того, він проводив дослідження зі схрещування бджіл. Упродовж 1870–1873 рр. Г. Мендель проводив цікаві дослідження зі схрещуванням рослин.

Окремо слід зазначити про творчі стосунки Г. Менделя з науковою елітою. Так, він листувався з відомим ботаніком Карлом Негелі, якому добре були відомі його дослідження, однак він не зміг надати кваліфіковану оцінку їм. Про це зазначають багато вчених галузі. На жаль, ані слухачі лекцій Г. Менделя, ані природодослідники вищого ґатунку, які мали можливість ознайомитися з працями науковця, ніхто навіть не підозрював, що має справу з науковим відкриттям, яке після 1900 р. стане основою нової наукової галузі – генетики [6, 22].

Результатом плідної наукової та педагогічної діяльності став 1868 р., коли 30 березня Г. Менделя було обрано настоятелем Брюнського монастиря після смерті його попередника. На жаль, нові обов'язки адміністративного характеру, покладені на нового керманіча, щодо справ монастиря, представництва у різних установах тощо, одірвали його від спокійної наукової праці.

На новій посаді Г. Мендель проявив себе сумлінним поборником майнових прав очолюваного монастиря. Незважаючи на постанови вищих законодавчих установ про оподаткування монастирських земель, особливо угідь «Королівського монастиря» (5000 золотих флоринів), він подав протест проти такого оподаткування. Справа закінчилася секвес-

тром одного з монастирських маєтків [9, 6]. Всі ці негаразди навряд чи сприяли науковій роботі, навпаки – вони негативно вплинули на здоров'я вченого. 6 січня 1884 р. Г. Мендель пішов із життя.

У Брюні 2 жовтня 1910 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника Г. Менделю. Це свято і церемонія відкриття яскраво свідчили про те, що праці великого і скромного вченого високо оцінені. На пропозицію Міжнародного комітету взяти участь у вшануванні пам'яті Г. Менделя відгукнулися найвидатніші вчені зі всього світу. За словами очевидців, у день відкриття меморіалу старе місто Брюн мало святковий вигляд. Майдан, де розміщувався пам'ятник, прикрасили зеленню. Було зведено три трибуни для численних депутацій і публіки. У своїх промовах шановні гості підкреслювали здобутки Г. Менделя та зазначали про значення його досліджень у різних галузях біології.

Відкритий пам'ятник збудований із білого мармуру. На п'єдесталі вміщено фігуру Г. Менделя, що стояла біля стіни, по якій в'ється горох. Золотими літерами викарбуваний напис: «Dem Naturforscher P. Gregor Mendel (1822–1884) errichtet 1910 von Freunden der Wissenschaft», що у перекладі з німецької мови дослівно звучить так: «Природодосліднику професору Г. Менделю (1822–1884), зведений у 1910 році друзями по науці». Пізніше його ім'ям названа площа, де розмістився монумент.

Слід зауважити, що за радянської доби пам'ять вченого також вшановували у наукових колах. Наприклад: до 100-літнього ювілею від дня народження Ботанічна секція Сільськогосподарського вченого комітету України на особливому засіданні вшанувала пам'ять геніального вченого [9, 7], були заслухані повідомлення про його життєвий та творчий шлях, на сторінках провідних фахових видань надруковані наукові праці, присвячені різним аспектам діяльності Г. Менделя, біографічні нариси та історичні огляди. У сучасний період у містечку, де колись працював вчений, діє музей Г. Менделя, його ім'я присвоєно місцевому університету (1995), антарктичній станції на острові Джеймса Росса (2005) та ін.

Ім'я геніального вченого, блискучого освітнянина, сумлінного ченця, багатогранної особистості з винятковими енциклопедичними знаннями Грегора Менделя назавжди закарбувалося у науці, яка не має кордонів. Його творча спадщина становить надбання світової спільноти. Навіть із плином часу ми, сучасні дослідники, можемо почерпнути безліч ідей, віднайти у працях вченого актуальне для сьогодення і, взагалі, на прикладах вивчення внеску особистостей такого ґатунку має вчитися сучасне покоління природодослідників.

Список використаних джерел

1. Богданов Е. А. Менделизм или теория скрещивания / Е. А. Богданов. — М. : Книгоизд-во Студентов Московского с.-х. ин-та, Тип. Я. Г. Сазонова, 1914. — 625 с.
2. Вавилов Н. И. Менделизм и его значение в биологии и агрономии / Н. И. Вавилов // *Опыты над растительными гибридами* / Грегор Мендель. — М. : Наука, 1965. — С. 98.
3. Володин Б. Г. Мендель (Vita aeterna). — М. : Молодая гвардия, 1968. — 256 с. — Сер. «Жизнь замечательных людей»; вып. 17 (458).
4. Гольдшмидт Р. Основы учения о наследственности: в двадцати лекциях для естествоиспытателей, медиков и сельских хозяев / Р. Гольдшмидт; пер. с нем. П. Ю. Шмидт. — СПб. : Тип. А. Ф. Девриена, 1913. — 428 с.
5. Докинз Р. Бог как иллюзия / Р. Докинз; пер. с англ. Н. Смелкова. — М. : КоЛибри, 2008. — 560 с.
6. Кунин Е. В. Логика случая. О природе и происхождении биологической эволюции / Е. В. Кунин. — М. : Центрполиграф, 2014. — 527 с.
7. Мендель Г. Опыты над растительными гибридами / Г. Мендель // *Труды Бюро по прикладной ботанике*. — 1910. — Т. 3, № 11. — С. 479—529.
8. Новиков А. С. Философия научного поиска / А. С. Новиков. — М. : Либроком, 2014. — 336 с.
9. Табенцкий О. Грегор Мендель (Короткий биографический нарис) / О. Табенцкий // *Вісник сільськогосподарської науки*. — 1923. — Ч. 1—2. — С. 2—7.
10. Тимофеев-Ресовский Н. В. О Менделе / Н. В. Тимофеев-Ресовский // *Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии*. — 1965. — Т. 70, вып. 4. — С. 4—21.

V. SHULGA
Kiev

THE AGRARIAN STUDIOS OF GREGOR MENDEL

The historical research is devoted to the study of the contribution of the outstanding scientist of world renown – Gregor Mendel. The contribution of the scientist to the development of agricultural science is revealed by the method of historical and scientific analysis. The author's attention is focused on one of the main works of the scientist – «Experiments on Plant Hybrids», published in 1865. But the real fame and scientific recognition he had received only at the beginning of the twentieth century. Mendel's life path is briefly described with the involvement of the little-known documents; the people who had an influence on his formation are indicated. We sketch the range of Mendel's scientific interests. The thoughts of leading scientists from different branches of science about the discovery of Mendel are shown. The manifestations of respect to the memory of genius multifaceted personality at different times are specified.

Key words: Gregor Mendel, «Experiments on vegetative hybrids», heredity, agrarian science, genetics.

В. П. ШУЛЬГА
г. Киев

АГРАРНЫЕ СТУДИИ ГРЕГОРА МЕНДЕЛЯ

Историческое исследование посвящено изучению вклада выдающегося ученого с мировым именем – Грегора Менделя. Методом историко-научного анализа раскрыт вклад ученого в становление и развитие аграрной науки. Внимание автора сосредоточено на одном из главных трудов ученого – «Опыты над растительными гибридами», изданном в 1865 году. Однако настоящую славу и научное признание получил лишь в начале XX века. С привлечением малоизвестных документов кратко изложен жизненный путь Г. Менделя, указаны люди, которые оказали влияние на его формирование. Очерчен круг научных интересов Г. Менделя. Приведены мысли ведущих ученых разных отраслей науки об открытии Менделя. Указано о почтении в разные времена памяти гениальной многогранной личности.

Ключевые слова: Грегор Мендель, «Опыты над растительными гибридами», наследственность, аграрная наука, генетика.

Стаття надійшла до редколегії 31.10.2015

Розділ 5

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 378(092):2(477.53)

Л. Л. БАБЕНКО

м. Полтава

babenko_clio@ukr.net

ПРОФЕСОР В. О. ЩЕПОТЬЄВ У ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОМУ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ПОЛТАВИ

Стаття присвячена життю і діяльності відомого педагога, науковця, релігійного і культурного діяча професора Володимира Олександровича Щепотьєва. Працюючи у Полтаві, він пройшов шлях від учителя словесності гімназії до професора української літератури, ректора Полтавського інституту народної освіти. Він виявляв великий інтерес до релігійного життя, брав участь у створенні Православного церковного братства у Полтаві, яке виступало за розбудову Української автокефальної православної церкви.

Упродовж 1920-х років професор В. О. Щепотьєв брав найактивнішу участь у проведенні українізації, організації Полтавського наукового товариства при Всеукраїнській академії наук, губернського архіву та музею, залишив помітний слід у науковому і культурному житті краю. Його життя обірвали політичні репресії.

Ключові слова: Володимир Олександрович Щепотьєв, Полтава, Полтавський інститут народної освіти, культура, політичні репресії.

Володимир Олександрович Щепотьєв народився 25 вересня 1880 р. в місті Полтаві у родині службовця. Формування його світогляду, характеру, громадянських і національних поглядів відбувалося у рідному місті. Як засвідчують сучасники, загальна атмосфера в Полтаві справді мала величезний потенціал національного руху, що виховав велику когорту патріотів. Відомий політичний діяч Микола Ковалевський писав: «Тут, у Полтаві дух української культури перетривав віки і ніколи не був переможений». Інший громадський і кооперативний діяч Дмитро Соловей помітив: «<...> людське море, що оточувало Полтаву з усіх боків та наповнювало її кутки, було цілком українське і цілком здорове. Воно (як це виявилось в перші ж місяці революції 1917 року) ховало в собі колосальну національну енергію, але в приспаному стані, в потенції» [2, 257].

Дитинство майбутнього вченого-літературознавця пройшло у великій православній родині, яка дбала про релігійне вихо-

вання дітей. За спогадами його сина Миколи Володимировича, вирішальну роль у вихованні Володимира Олександровича відіграла мати Марія Григорівна. Її лагідна вдача, самовіддана любов до дітей, знання народного пісенного фольклору і чудовий голос заронили в душі хлопчика справжнє захоплення. Недарма ж у зрілому віці дослідник віддасть перевагу збиранню і вивченню української пісенно-поетичної творчості як одному з пріоритетів наукової діяльності. Мати власним прикладом спонукала дітей до вироблення внутрішньої потреби спілкування з Богом. Якщо відвідини церковної служби з матір'ю було святом, то суворий батько В. О. Щепотьєва змушував сина ще й переповідати зміст прослуханих проповідей.

Перша домашня грамота засвоювалася за допомогою духовної літератури, якої в оселі Щепотьєвих було чимало. Дослідниця музичної творчості В. Щепотьєва Л. Івахненко наводить власні свідчення вченого, який у дитинстві читав багато текстів церковної літератури

неписьменній бабусі, зокрема, «Життя святих»: «Це читання вголос було для мене дуже корисне, розвинувши у мене добру дикцію» [7, 116]. Батько ж учив сина Закону Божого, стежив за тим, аби син володів знанням Біблії, творів з церковної історії. Домашня освіта стала доброю базою для вступу на навчання до Полтавської духовної семінарії, яка була на той час одним з кращих навчальних закладів. Викладачами духовної семінарії були відомі вчені-богослови: архімандрит Памфіл – ректор семінарії, І. В. Абрамович, І. В. Авраменко, М. І. Виноградов, Г. Курдіновський, І. І. Маторін, В. М. Милосердов, Д. Н. Нарцисов, Г. І. Подгорний, священник П. Радченко та інші. Полтавський політичний і релігійний діяч К. І. Товкач, так характеризував атмосферу семінарії: «Складена наполовину з дітей сільського духівництва, а наполовину з дітей заможних селян, духовна школа на Україні заховувала в собі старі бурсацькі традиції з романтичними симпатіями до старого козацтва» [5, 1].

Духовну освіту В. О. Щепотьєв продовжив на словесному відділі Петербурзької духовної академії, куди в 1900 р. його делегували як кращого учня на кошти Полтавського губернського земства. За період навчання в академії він оволодів іноземними мовами – латинню й французькою, самостійно опанував польську і німецьку, що дозволило в майбутньому займатися літературними перекладами. На вибір теми дипломної роботи, виконаної на четвертому році навчання, вочевидь вплинув глибокий інтерес до народного фольклору, закладений родинною у дитинстві. Вона називалася «Борьба христианства с остатками язычества, по данным литературы допетровской эпохи». Разом з тим В. Щепотьєв багато читає, глибоко цікавиться творами українських, російських та зарубіжних письменників.

З 1904 р. розпочалася педагогічна діяльність В. Щепотьєва. У власноручно заповненій ним анкеті, що зберігається в архівно-кримінальній справі репресованого вченого, зазначено, що з 1904 до 1917 рр. він викладав російську мову в дівочій єпархіальній школі та в музичній школі Полтавського відділення Російського музичного товариства, а з 1917 до 1927 рр. – українську мову й літературу в

середніх і вищих навчальних закладах Полтави. В. О. Щепотьєв не стояв осторонь громадської діяльності і боротьби за права вчителів – у 1905 р. він брав участь у створенні Полтавського відділення Всеросійської спілки вчителів.

Досить рано розкрився талант В. О. Щепотьєва як дослідника історії рідного краю та народної культурної спадщини. В колі його наукових інтересів чільне місце посідало збирання та вивчення українського фольклору. Наскільки великого значення надавав Володимир Олександрович саме цим дослідженням, свідчать його слова з передмови до збірки народних пісень, виданої в 1915 р. «<...> Глибоко переконаний, що народна поезія і народна музика повинні, нарешті, зайняти належне місце у вихованні дітей, витіснивши ті бездарні, нібито дитячі вірші, які розповсюджені на нашому ринку» [11, 4]. У 1909 р. дослідник став членом визнаного громадського наукового осередку – Полтавської губернської ученої архівної комісії, що об'єднувала кращі наукові сили Полтавщини. Його наставниками і однодумцями були відомі історики й етнографи Л. В. Падалка, І. Ф. Павловський, В. О. Пархоменко, А. Ф. Мальцев, Г. Г. Ротмістров та інші. На сторінках збірників ПУАК з'являються перші наукові публікації В. Щепотьєва, присвячені переважно духовно-релігійній проблематиці: «Главные темы религиозно-песенного творчества украинского народа в христианский период» (1910 р.), «Книжный вариант одного из народных рассказов А. П. Стороженка», «До громадянства (про церкву Калнишевського)», а також суспільним поглядам поета І. П. Котляревського. З часом статті і повідомлення Щепотьєва почали публікуватися у наукових і науково-популярних виданнях Києва, Харкова, Полтави, таких як «Україна», «Етнографічний вісник», «Червоний шлях», «Зоря», «Записки Полтавського ІНО» та інших.

Водночас Володимир Олександрович був і бібліотекарем ученої архівної комісії та все глибше занурювався у справи впорядкування губернського (з 1923 р. окружного) архіву. 22 серпня 1922 р. його призначили завідувачем відділу історії революції, а згодом і всієї архівної установи. 4 листопада 1925 р. він

залишає цю роботу у зв'язку з перевантаженістю навчально-педагогічною роботою в Полтавському інституті народної освіти.

Заслуговує на увагу і велика просвітницька діяльність В. О. Щепотьєва на ниві культури. Він брав активну участь у заходах Музичного товариства «Боян», виступаючи з лекціями перед концертами хору, яким керував відомий український композитор і диригент Ф. М. Попадич. Про це свідчать численні афіші, що зберігаються в музеї «Музична Полтавщина». Енциклопедичні знання і ораторський хист робили лекції Щепотьєва, присвячені народним думам і пісням, надзвичайно цікавими. Ось як характеризувала його лекцію, котра супроводжувала концерт колядок газети «Полтавская речь»: «Лаконічно та яскраво лектор подав еволюцію колядок з часів язичництва і до цієї пори. Лектор виклав не зовнішню історію, а еволюцію змісту самої колядки, зв'язок її з певною епохою. У цей спосіб лектор дозволив побачити в колядці не лише уславлення Христа, а й відображення життя українського народу» [8].

Одним з перших В. О. Щепотьєв виступив як популяризатор творчості М. В. Лисенка. 25 березня 1913 р. у Полтаві вперше в Україні було відзначено роковину пам'яті композитора. Перед концертом дослідник виступив з великою доповіддю «М. В. Лисенко. Його життя та художня творчість», яка лягла в основу майбутньої книги про видатного українського композитора. Вона була опублікована під псевдонімом Василь Будищанець [4].

Не можна не згадати про музичну обдарованість самого Володимира Олександровича. Хоч його син Микола Володимирович і оцінює надто скромно музичний доробок батька й наголошує, що «всі твори не виходили за межі сімейних стін», все ж за підрахунками Л. Івахненко впродовж 1896–1936 рр. Щепотьєвим було створено 108 музичних творів (пісень, хорів, романсів, дуетів, опера «Семінаристи»).

Отже, до переломного у вітчизняній історії 1917 р. В. О. Щепотьєв підійшов із сформованими поглядами «свідомого українського діяча». В одному з опублікованих фрагментів листів його сина якраз ідеться про певні корективи версій дослідників щодо цього питан-

ня: «Я не можу погодитися з тим, що Володимир Олександрович «ідейно сформувався» в 1917–1920 рр. – у ці роки, завдяки революції, він себе проявив широко. А його «українізація» розпочалася значно раніше, в усякому разі близько 1910 року: це його лекції перед концертами «Бояна» - про веснянки, колядки, історичні пісні, це його перша наукова робота «Головні теми пісенно-релігійної творчості українського народу в християнський період», що була надрукована в 1910 р. <...> до 1917 р. він підійшов уже свідомим українцем» [9, 70].

Світоглядні і суспільні погляди вченого-патріота з одного боку сприяли активізації і широкому розвою культурного і наукового життя в Полтаві у 1920-х рр., з іншого – становили підґрунтя для виникнення конфлікту з радянсько-більшовицькою системою. Володимир Олександрович не репрезентував жодну з українських партій революційної доби, не був відомим як публічний політик, однак з глибокою прихильністю зустрів Українську революцію, підтримував культурно-освітні перетворення національних урядів. Революція, на його думку, мала стати вирішальним чинником у розв'язанні національного питання. На одному з допитів під час слідства він виклав слідчому свою позицію так: «Думка про самостійність України була для мене привабливою, але стояла на другому плані. Я ніколи не був фанатиком самостійності і часто думав, що Україні важко було б відстоювати свою самостійність. Я думав, головним, чином про українську культуру» [1, 237–238].

В часи революції загострилося релігійне питання, яке вилилося у формулу «Українська держава – українська церква». У 1920 р. в Полтаві було засноване Православне церковне братство, котре «<...> поставило собі за мету організацію на ґрунті «православної восточної церкви» – української автокефальної церкви» [5, 5]. Арештований у справі Спілки визволення України (1929 р.) полтавський адвокат, у минулому священник Кость Іванович Товкач справедливо зазначав про «<...> велике значення релігії, як певного не тільки церковного чинника, а й громадського, бо не дурно ж на протязі всієї історії державна влада використовувала релігію, щоб впливати на

нарід. На Україні ж національне відродження залежало великою мірою від впливу зросійщеного духівництва, що протягом століть мало під своїм впливом людність» [5, 4–5]. Він також указує, що очолював Братство В. О. Щепотьєв. Як його голова Щепотьєв ухорив до Всеукраїнської церковної ради. Діяльність Братства, зареєстрованого адміністративним відділом Полтавського губвиконкому, була цілком легальною і припинилася тільки в 1922 р., коли в місті організувалася Українська автокефальна церква з формальними органами управління. Братство ж розкололося на прихильників митрополита В. Липківського і місцевого священика О. Булдовського. К. Товкач і В. Щепотьєв розійшлися в поглядах, що послужило причиною «охолодження в особистих стосунках», при зустрічах вони обмінювалися лише офіційними вітаннями [5, 4].

В. О. Щепотьєв сам засвідчував, що «був пов'язаний з процесом українізації церкви» та її діячами єпископом Парфенієм, священиками О. Булдовським, К. Кротевичем. Але автокефалію розцінював як політичне явище, а релігія, на його переконання, «повинна бути вище політики і поза політикою», тому й відійшов від УАПЦ [1, 239]. Ймовірно, що Полтавське Братство виникло під безпосереднім впливом київських активістів автокефалії. К. Товкач згадує, що в Києві ще в 1917 р. було створене Кирило-Мефодіївське братство як «суто церковна організація, що підмовлювала скликання всеукраїнського церковного собору». Його організатори М. Мороз та В. Липківський у 1920 р. відвідували Полтаву і «виступали з доповідями про церковний рух» [5, 5]. Разом з тим К. Товкач заперечував «політичні цілі» та політичний характер їхньої діяльності.

Ставлення радянської влади до питань релігійного життя будувалося на богоборчій ідеології. Українська автокефальна православна церква розглядалася ще й як осередок націоналістичної антирадянської боротьби, петлюрівщини, тому й отримала таку оцінку: «<...> вона становить природний відбір національно налаштованих елементів, а керівники церковних автокефальних організацій – єпископи і священики – становлять, так би мови-

ти, природний відбір в тому ж сенсі і кожний з них, пропагуючи ідею українізації церкви і її автокефалії, повинен був вести націоналістичну роботу, хотів би він того чи не хотів» [5, 50]. Отже участь В. О. Щепотьєва в церковно-релігійних процесах, пов'язаних з українізацією православної церкви, неминуче потягнула за собою звинувачення з боку радянської влади в націоналізмі й антирадянській діяльності на його адресу.

Влада тим часом посилювала роль органів держбезпеки – Державного політичного управління в боротьбі з українською інтелігенцією. Вони керувалися циркулярними листами «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня цього ж року. Наголошувалося, що новий національний курс після XII з'їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву більшовицькій владі, тому націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт». Це був сигнал до згортання політики українізації. В. О. Щепотьєв не помилився у своєму невтішному прогнозі, підстав для якого було більше ніж досить: «Мені часто здавалося, що українізація проводилася тільки в інтересах зовнішньої політики, щоб привабити на свій бік українців, які живуть за кордоном. Я все думав, що українізацію відмінять» [1, 246 зв.].

1920-ті роки були найбільш плідними у науково-педагогічній діяльності В. О. Щепотьєва. Він зосередився на викладацькій роботі в Інституті народної освіти, з 1921 до 1923 рр. був його ректором, з 1926 р. він – професор «спеціальності історія літератури», з 1924 р. – голова Наукового товариства при Всеукраїнській академії наук. Важко знайти таку сферу наукового і культурно-освітнього життя в місті, до якого б не був причетним професор Щепотьєв. І саме в цей період він потрапляє в поле зору співробітників полтавського окружного відділу ДПУ. В 1927 р. було заведено оперативну агентурну розробку під назвою «Культуртрегери». В її матеріалах В. О. Щепотьєва називають «головним ідеологом правої націоналістичної української групи». Список підозрюваних осіб збігався з переліком членів наукового товариства. Повідомлялося також, що за Щепотьєвим будуть сте-

жити два завербованих агенти з його оточення [6, 3 зв.]. Навколо Щепотьєва посилюється напруга, перевіряються його наукові зв'язки, кореспонденція, службові відрядження тощо.

Критична маса звинувачувальних фактів накопичилася на початку 1928 р. і в березні його заарештували. Містом пройшли чутки, ніби причиною арешту стало те, «що в одній з своїх лекцій торкнувся Троцького і троцькістської опозиції» [5, 39]. Миттєво відреагувала рада наукового товариства, яка ухвалила рішення про виключення з списків «... Бузинного О. Г., Воропая В. С., Голобородька П. Г., Жигадла І. А., Рекала Є. Л., Тахтая О. К., Чуйка В. С., Щепотьєва В. О., які перебувають під слідством ДПУ за звинуваченням у контрреволюції» [10, 6]. В. О. Щепотьєв проходив у справі Спілки визволення України та отримав три роки адміністративного заслання в містечко Славгород Алтайського краю.

Після повернення в 1934 р. Володимир Олександрович з дружиною їде в село Веприк, втративши у Полтаві будинок і майно. Через неможливість працювати за фахом, він займався літературними перекладами, допомагав у постановці вистав аматорським гурткам сільбуду тощо. Спілкування обмежувалося переважно родинним колом. Однак початок «великого терору» 1937–1938 рр. зробив фігурантами нових кримінальних справ передусім тих, хто вже перебував під арештом і слідством. 21 вересня 1937 р. професора Щепотьєва знову заарештували. В постанові на арешт Гадяцького райвідділу НКВС зазначалося, що він «<...> серед населення поширював контрреволюційні настрої з націоналістичним ухилом, також переховував у себе контрреволюційно-націоналістичну літературу». Надуманість звинувачень слідчих при детальному ознайомленні з архівно-кримінальною справою очевидна. Це підтверджується й матеріалами додаткового розслідування 1958 р. у відповідь на протест прокурора Полтавської області. Зокрема, зроблено висновок, що слідство проводилося необ'єктивно і не відповідало вимогам закону, протоколи допитів виправлялися, дописувалися і змінювалися після того, як

вони були підписані звинувачуваними тощо.

Володимира Олександровича розстріляли за вироком трійки Управління НКВС у Полтавській області 19 листопада 1937 р. Проте на клопотання сина про долю батька у 1957 р. повідомили, що він помер «від паралічу серця». У довідці від 4 травня 1960 р., яка знаходиться у архівно-кримінальній справі, сфальсифіковано не лише причину, але й дату смерті: «<...> зареєструвати в ЗАГСі Виконкому Гадяцької районної ради депутатів трудящих смерть гр. Щепотьєва Володимира Олександровича, як таку, що настала в місцях ув'язнення 20 травня 1941 року від паралічу серця» [1, 324].

Реабілітація В. О. Щепотьєва відбулася 5 липня 1958 р., але гідне вшанування його імені стало можливим з 1991 р. Ряд публікацій, в тому числі й автора цієї статті, дозволили з'ясувати головні етапи життя і багатогранної діяльності видатної людини, великого патріота України.

Список використаних джерел

1. Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. — Спр. 5179-С. — Т. 1.
2. Бабенко Л. Дмитро Соловей / Л. Бабенко, М. Аліман // Українські кооператори. Історичні нариси. — Кн. 2. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 257–272.
3. Бабенко Л. Щепотьєв Володимир Олександрович / Л. Бабенко // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг. — Кн. 5 / Упоряд. О. А. Білоусько. — Київ-Полтава: Оріяна, 2007. — С. 696–708.
4. Будищанець В. Славний музикант Микола Лисенко / В. Будищанець. — Полтава, 1913.
5. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ. — Спр. 67098. У 268 томах. — Т. 222.
6. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ. — Спр. 370. У 13-х томах. — Т. 3.
7. Івахненко Л. Я. В. Щепотьєв / Л. Я. Івахненко // Родовід. — 1995. - № 11. — С. 115–124.
8. Полтавская речь. — 1912. — 17 января.
9. Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В. О. Щепотьєва / П. Ротач // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області: матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 68–83.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166, оп. 9, спр. 1444.
11. Щепотьєв В. Народные песни, записанные в Полтавской губернии (с нотами) / В. Щепотьєв // Издание Полтавской губернской архивной комиссии. — Полтава, 1915. — С. 17–27.

L. BABENKO
Poltava

PROFESSOR V. O. SHCHEPOTIEV IN SPIRITUAL-RELIGIOUS AND CULTURAL-EDUCATIONAL ASPECTS OF THE LIFE OF THE CITY OF POLTAVA

The article is devoted to the lifespan and professional activity of the famous educator, scholar, religious and cultural statesman professor Volodymyr Oleksandrovych Shchepotiev. While working in Poltava he experienced the growth from a teacher of the Ukrainian literature to the professor, rector of Poltava institution of Folk Education. He exposed great interest to religious life and took part in establishing Orthodox Church brotherhood in Poltava which supported the development of Ukrainian autocephalous orthodox church.

During 1920s professor V. O. Shchepotiev took an active part in carrying out ukrainization, in establishing Poltava scientific society within the activity of Ukrainian Academy of Science, in organizing the regional archive and the museum, he contributed a lot to scientific and cultural life of the region. His life was abruptly broken down with political repression.

Key words: Volodymyr Oleksandrovych Shchepotiev, Poltava, Poltava institution of Folk Education, culture, political repression.

Л. Л. БАБЕНКО
г. Полтава

ПРОФЕССОР В. О. ЩЕПОТЬЕВ В ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНОЙ И КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ ПОЛТАВЫ

Статья посвящена жизни и деятельности известного педагога, исследователя, религиозного и культурного деятеля профессора В. О. Щепотьева. Работая в Полтаве, он прошел путь от учителя словесности до профессора украинской литературы, ректора Полтавского института народного образования. Он проявлял большой интерес к религиозной жизни, брал участие в создании Православного церковного братства в Полтаве, которое выступало за создание Украинской православной автокефальной церкви.

В течении 1920-х гг. профессор В. О. Щепотьев брал самое активное участие в проведении украинизации, организации Полтавского научного общества при Всеукраинской академии наук, губернского архива и музея, оставил заметный след в научной и культурной жизни края. Его жизнь оборвалась вследствие политических репрессий.

Ключевые слова: Владимир Александрович Щепотьев, Полтава, Полтавский институт народного образования, культура, политические репрессии

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94 (477.73)

Т. М. ГУБСЬКА

м. Миколаїв

tn@gubskaya.org.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК МИКОЛАЇВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОХОВАННЯ РОДИНИ АРКАСІВ)

У статті розкриваються основні методи дослідження поховальної споруди у вигляді усипальниці та каплиці родини Аркасів. Наводяться тексти епітафій та архівних джерел стосовно влаштування як самої усипальниці, так і мармурової каплиці. Частина тексту присвячена питанням охорони унікальної споруди.

Ключові слова: Миколаїв, некрополь, епітафії, усипальниця, каплиця, Аркаси, некрологи, ремонтні роботи.

Старий християнський цвинтар Миколаєва вперше з'являється на картах міста в 1795 році [1]. В подальшому територія поховань буде помилково визначатися як територія православної, католицької та лютеранської віри [2, 32–34]. Серед похованих було й багато представників іноземних держав головним членом чином із Західної Європи [3].

Більшість найдавніших поховань втратило свої надмогильні ознаки, хоча достовірно відомо, що вони з'явилися саме наприкінці XVIII – першої чверті XIX ст.

На сьогодні найдавнішим із знайдених є поховання уродженця Греції, архимандрита Захарія Петропуло (1742–1808 рр.) [4].

Слід зазначити, що представники Греції міцно увійшли до історії Миколаєва і з часом склали його шляхетну верхівку. Й зараз на цвинтарі можна побачити поховання братів Манганарі та Острено, подружжя Кумані, контр-адмірала К. А. Іеромузо, представників роду Васіліаді, Ніколаїді, Апостоли, зниклими вважаються поховання Баласогло, Зігомали, Іконопопуло та інших. Але якщо вищезгадані особи поховані під звичайними мармуровими пам'ятниками, то представники роду Аркасів знайшли останні притулок в усипальниці під мармуровою каплицею біля південної стіни Всіхсвятської церкви.

На цвинтарі усього збереглися 5 каплиць: 3 з них – безіменні – в стадії руйнації, одна встановлена над похованнями родини Каразіних [5], і ще одна над усипальницею родини Аркасів. Остання збереглася майже в первин-

ному вигляді, що пояснюється знаходженням в церковній огорожі.

Відносно похованих під цією каплицею людей, існує досить багато публікацій, серед яких найбільш змістовною, на наш погляд, є монографія Т. В. Березовської [6]. Автор не

Фото. Каплиця Аркасів. Загальний вигляд

лише зробила узагальнення існуючих джерел, а й вперше ввела до наукового обігу першоджерела – документи з фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею. Інші краєзнавці згадують родичів родини Аркасів, які теж могли бути поховані в усипальниці [7, 41]. Це діти подружжя Аркасів: Віра (народилась та померла в 1851 р.); Костянтин (1854–1889); Андрій (1856–1857); Софія (1861–1878); Володимир (1862–1888). На сьогодні в мармуровій каплиці можна побачити 3 епітафії: Миколі Миколайовичу Аркасу (1853–1909); його матері Софії Петрівни (1824–1898); Михайлу Леонтійовичу Фалеєву (одного з засновників міста, який помер в 1792 р. та був перепохований в усипальниці Аркасів в 1936 р.)

Мармурова табличка з епітафією присвячена «винуватцю» появи каплиці, знаходиться на її задній стіні.

Наводимо текст мовою оригіналу: «Приидите ко Мне вси труждающися и обремененные и Аз упокою вы Здесь покоится прах бывшего с 1871 по 1881 год Главного

командира Черноморского Флота и Портов И Военного губернатора г. Николаева Генерал-адъютанта адмирала Николая Андреевича Аркаса Родился 8-го мая 1881 года Скончался 9-го июня 1881 года».

Виникає питання: якщо до встановлення каплиці на цьому місці вже ховали померлих раніше дітей Аркасів, то якими були й куди поділися епітафії? І ще: чи не зникли вони під час встановлення епітафії Фалеєву, коли каплицю могли перевлаштувати? Якщо адмірал Микола Андрійович Аркас був першим з похованих, то чому мармурова табличка знаходиться на зовнішній стіні каплиці, а не всередині? Запитань багато, але є архівні матеріали, які в змозі дещо прояснити.

Коротко згадаємо, що Микола Андрійович Аркас (1818–1881) був головним командиром Чорноморського флоту та портів, адміралом, військовим губернатором м. Николаєва. Його дружина, Софія Петрівна (1824–1898) походила з роду Петра Григоровича Богдановича (1761–1834) – військового радника, голови рахункової експедиції Чорноморського департаменту. В різні часи П. Г. Богданович керував Чорноморською господарчою експедицією як комісар Чорноморського флоту та портів. За участь в російсько-турецьких війнах отримав землі в Херсонській губернії, йому належало с. Дереклея (сучасна Стара Богданівка Очаківського району Миколаївської області) з прилеглими землями. Тут зростала його донька,

Фото. Мармурові епітафії каплиці

Фото. Епітафія на честь М. А Аркаса

Софія, тут проходило дитинство Миколи Аркаса.

Микола Миколайович Аркас (1853–1909) – єдиний з виживших дітей подружжя, відомий як автор опери «Катерина» на слова Т. Г. Шевченка (1907), засновник Миколаївського відділення товариства «Просвіта».

Поширена думка, що мармурову каплицю привезла з Італії вдова адмірала Софія Петрівна в 1882 році. Споруда нагадує зразки періоду італійського Ренесансу, вона має прямокутний вигляд розміром 3.00 x 3.70 м; загальна висота до карнизу становить 3.85 м. Над входними дверима зберігся картуш з родовим гербом. Металеві двері та вікна мали кольорове скло.

Фото. Барель'єф С. П. Аркас

Фото. Внутрішній вигляд каплиці

Внутрі каплиця обкладена білим мармуром і має різьблену полицю та два медальони-барель'єфи з погрудним зображенням адмірала М. А. Аркаса та його дружини Софії Петрівни.

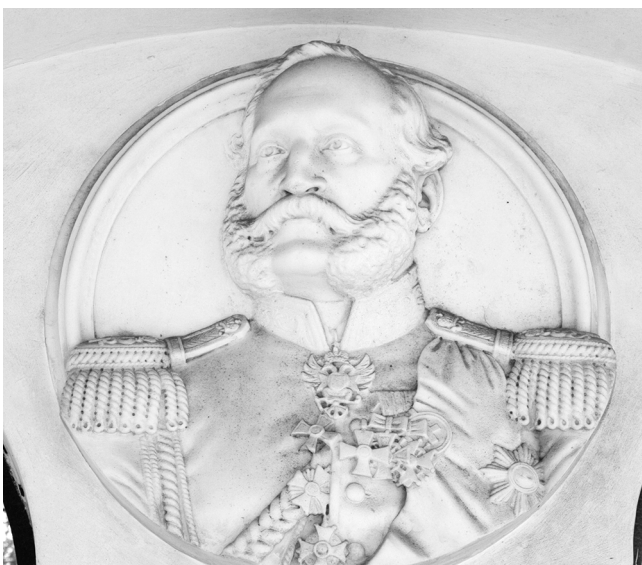

Фото. Барель'єф М. А. Аркаса

8 квітня 1885 року від пані Аркас надійшло замовлення стосовно влаштування каплиці (нижче текст мовою оригіналу): «Разобрать мраморный памятник и вымыть его, сделать площадку в 2 ступени, памятник поставить на площадку, площадку побелить – 15 рублей». Нижче на квитанції напис: «На это ушло камня 23 шт. х 15 коп., 2 воза буту – 40 коп., разборка и постройка памятника – 2 р., каменщикам – 3 р.» [8]. В тому ж році, в жовтні, від С. П. Аркас надійшло ще одне замовлення на загальну суму в 40 карбованців: «2 горки – 10 р., 40 штук камня по 15 коп. – 6 р., Каменщикам – 2 р. 40 к., Маляру – 8 р.» [9].

Останнім похованим в склепі став син С. П. та М. А. Аркасів Микола Миколайович. Некрологи, які є невід'ємною частиною некрополістики, дозволяють уточнити окремі моменти поховання та поминання М. М. Аркаса. В березні 1909 року миколаївська преса надрукувала декілька некрологів. Головні повідомлення про смерть надійшли від рідних покійного, від міського голови, від Ради українського товариства «Просвіта» у Миколаєві, від комітету яхт-клубу, командором якого був небіжчик. Вже на другий день після смерті, 14 березня «Николаевская газета» повідомляла, що панахида відбудеться в Адміралтейському соборі, а поховання – 15 березня, в неділю, в родовій усипальниці [10].

Що цікаво: усі некрологи та об'яви про поминання надруковані українською мовою: «В неділю, 22 березня (марта) 1909 р. в 1-й годині дня, в помешканню «Просвіти»

(Таврійська вул., будинок Технічного о-ва) відбудеться панахида по славетному українському письменникові і композиторові Миколі Миколайовичу Аркасові з приводу 9 днів зо дня його смерті. Бажаючих вшанувати пам'ять небіжчика Рада товариства «Просвіти» прохає прийти у призначеній годині» [11].

Через 2 роки надійшла ще одна об'ява: «Сьогодні, в 11 годині дня в Адміралтейському соборі, буде відслужена панахида по українському письменникові Миколі Аркасові з приводу других роковин зо дня його смерті» [12].

Стан збереження некрополістичних пам'ятників завжди викликає занепокоєння, оскільки поховання, а точніше надмогильні споруди, потребують постійної уваги та реставрації. Знаходячись на відкритому просторі, пам'ятники некрополів ушкоджуються першими. А якщо додати відсутність законодавчої бази та ганебну практику розкрадання могил та пам'ятників, стає зрозумілим, чому саме поховальні споруди руйнуються та зникають. Каплиця родини Аркасів знаходилась у занедбаному стані багато років, поки на замовлення Миколаївської міської ради ЗАТ «Миколаївський гіпроград» не склало в 2001 році кошториси та не провела реставраційні роботи. Але за минулі 13 років зникло скло на дверях та вікнах каплиці і внутрішня її частина потерпає від вологи та атмосферних опадів [13].

Радісним моментом в пошуковій діяльності та вивчені поховань є знахідка могили П. Г. Богдановича (1834), яка замкнула коло родинних зв'язків Аркасів. А це – новий крок до створення просопографічного дослідження славетної родини миколаївців [14].

Просопографічна наука, яка вивчає створення колективних біографій є одним з методів допоміжної історичної дисципліни – некрополістики. Поховальні споруди надають можливість вивчати життя людей крізь призму часу, і тут цінна інформація надходить через епітафії, некрологи, архівні документи. Сукупність цих джерел дозволяє більш-менш точно розкрити генеалогічне коріння тієї чи іншої родини стосовно конкретного регіону. Каплиця Аркасів є найчудовішим прикладом цього. Звісно, одне лише дослідження не вирішує головної проблеми – збереження пам'яток цвинтаря. Відсутність охорони, коштів,

величезна руйнація, ведуть до повного знищення цвинтарних пам'ятників. Створення історико-культурного заповідника змогло б врятувати музей під відкритим небом та назвою «Миколаївський некрополь».

Список використаних джерел

1. Кухар-Оньшко Н. А. Николаевский некрополь // Матеріали IV обласної краєзнавчої конференції. — Николаев, 2002 — С. 154—156.
2. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов / Т. Н. Губская. — Николаев, 2012 — 375 с.
3. Губська Т. М. Поховання іноземців на християнському цвинтарі м. Миколаєва (просопографічний аспект) // Краєзнавчий альманах. — № 1. — 2014 — С. 35—45.
4. Хаецький О. П. Найдавніші поховання Миколаївського некрополя // Тези доповідей та повідомлень I Миколаївської краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. — Миколаїв, 1995. — С. 103—105.
5. Губська Т. М. Родові усипальниці Миколаївського християнського цвинтаря: проблеми вивчення та збереження // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухолинського. Серія «Історичні науки». — Вип. 3.37 (105). — Миколаїв, 2014 — С. 177—180.
6. Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів / Т. В. Березовська. — Миколаїв, 2006 — 172 с.
7. Ковалева О. Ф. Аркас Николай Николаевич / О. Ф. Ковалева, В. П. Чистов // Очерки культуры Южного Побужья. — Книга первая. — Николаев, 2002. — С. 40—42.
8. Николаевская газета — 1909 — 21.03 — С. 1.
9. Николаевская газета — 1911 — 13.03 — С. 1.
10. Николаевская газета — 1909 — 14.03 — С. 1.
11. Державний архів Миколаївської області — Ф. 216. — Оп. 1 — Спр. 2592. — Арк. 118.
12. Семейный склеп Аркасов по ул. Степовой, 35 в г. Николаеве. (Сметы). — Николаев, 2001 — 12 с.
13. Губська Т. М. Поховання членів Миколаївської «Просвіти» на старому християнському цвинтарі: просопографічний аспект // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект». — Миколаїв, 2014 — С. 172—177.
14. Гаврилов И., Пономарева Е. Николаевские Богдановичи в отечественной военной истории / И. Гаврилов, Е. Пономарева // Военная история Северного Причерноморья и Таврии. Научный сборник «Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (6–7 жовтня 2011 року, м. Севастополь). — К., 2011. — С. 196—201.

T. GUBSKA
Mykolaiv

EXAMINATION AND PROTECTION OF MONUMENTS MYKOLAYIV NECROPOLIS (ON THE BASIS OF ARKAS FAMILY BURIAL)

In the article are opened the basic methods of research of funerary constructions in the form of Arkas' family burial tomb and chapel. Epitaphs texts and archival sources regarding the arrangement of both the tomb and marble chapel are given. Part of the text is devoted to the protection of unique structure.

Key words: Mykolayiv, necropolis, epitaphs, burial tomb, chapel, Arkas, necrologue, repairing work.

Т. Н. ГУБСКАЯ
г. Николаев

ИССЛЕДОВАНИЯ И ОХРАНА ПАМЯТНИКОВ НИКОЛАЕВСКОГО НЕКРОПОЛЯ (НА ПРИМЕРЕ ПОГРЕБЕНИЙ СЕМЬИ АРКАСОВ)

В статье рассматриваются основные методы исследования памятников Николаевского некрополя на примере захоронения членов семьи адмирала Н. А. Аркаса. Привлечены данные эпитафий, некрологов, архивные материалы, публикации авторов различных лет. Методом сопоставления и уточнения сделана попытка прояснить некоторые спорные вопросы темы.

Ключевые слова: Николаев, некрополь, усыпальница, часовня, Аркасы, некрологи, эпитафии, ремонтные работы.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 069.5:7.078(091)477.73)

Ю. Н. ДЕМЬЯНЕНКО
м. Миколаїв

ФОРМИРОВАНИЕ КОЛЛЕКЦИИ НИКОЛАЕВСКОГО ГОРОДСКОГО ЕСТЕСТВЕННО- ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ЗА СЧЕТ ПОЖЕРТВОВАНИЙ НИКОЛАЕВЦЕВ И ГОСТЕЙ ГОРОДА В КОНЦЕ 1913 – I-Й ПОЛОВИНЕ 1914 ГГ.

Обстоятельства церемонии открытия и наполнения коллекции музея восстановлены в хронологическом порядке. Факты из Государственного архива Николаевской области о биографиях и персональной деятельности жертвователей музея приводятся впервые.

Ключевые слова: церемония открытия, коллекция, жертвователь, нумизматика, археология, частная переписка, семья Аркас, краниология.

Целями статьи является: рассмотрение последовательности наполнения коллекционных фондов Николаевского городского музея, определение, кто из городских меценатов внес наибольший вклад в наполнение его собраний, какие экспонаты могли войти в коллекцию, но туда не попали. Часть сведений о лицах, принимавших активное участие в организации музея в Николаеве, наполнении его фондов, представлена в энциклопедическом словаре «*Николаевцы 1789–1999 гг.*» [13], в

статье краеведа А. Г. Сацкого [56], часть – представлена впервые.

В феврале 1913 г. гласные (депутаты) Николаевской городской думы (далее – НГД) приняли решение об организации Николаевского городского естественноисторического музея и выделения помещения для него. Была образована комиссия в составе: председатель – Сергей Иванович Гайдученко, секретарь – Александр Николаевич Голубов. Подготовка заняла около 300 дней.

15 декабря 1913 г., в 12:00, состоялось торжественное открытие Николаевского городского музея. В помещение музея (угол улиц Большой и Малой Морских) прибыли: Николаевский городской голова (далее – НГГ) Николай Павлович Леонтович; заместитель НГГ Хрисанф Михайлович Матвеев, Николаевский городской врач Александр Федорович Грачев, товарищ директора Николаевского городского общественного банка Сергей Владимирович Карабчевский, Николаевский городской санитарный врач Владимир Иванович Маркелов, отставной полковник Михаил Петрович Присека, другие гласные НГД и члены Николаевской городской управы (далее – НГУ); родственники Эммануила Петровича Францева, основателя известного в Николаеве естественно-исторического музея в 1886 г., чью коллекцию они в 1912 г. передали городу Николаеву; председатель комиссии С. И. Гайдученко; благочинный церковью 1-го Николаевского округа протоиерей Алексей Николаевич Курлов; командир 58-го пехотного Прагского полка Алексей Ефимович Кушакевич; Николаевский полицмейстер Евгений Васильевич Подгорный; многочисленные приглашенные и гости [51, 2].

Перед молебном А. Н. Курлов сказал слово о значении музея и о заслугах городского управления в этом культурном деле. По окончании молебна С. И. Гайдученко обратился к присутствующим с речью, в которой изложил историю возникновения музея и выразил наследникам Э. П. Францева – сестре Амалии Петровне Францевой, сестре Юлии Петровне Кнохе и другим родственникам: племянницам Евгении Ивановне Кучме, Марии Ивановне Матухненко, Елене Ивановне Бутынской, Эмилии Ивановне Мошенской, – слова глубокой благодарности за понесенные труды [27, 3]. Также С. И. Гайдученко выразил признательность гласным НГД, членам НГУ, жертвователям и всем собравшимся за участие и содействие. Затем собравшимся было предложено шампанское и фрукты. НГГ Н. П. Леонтович предложил тост-здравицу за императора Николая II. Затем, он же предложил тост за отсутствующего в городе Николаевского градоначальника вице-адмирала Александра Ивановича Мязговского. После

этого Н. П. Леонтович выступил с речью о значении музея для города как центра культуры и предложил свой заключительный тост за С. И. Гайдученко. Позже, последовали выступления В. И. Маркелова, С. В. Карабчевского, других гласных НГД, сопровождавшиеся тостами за Н. П. Леонтовича, родственников Э. И. Францева, всех лиц, способствовавших открытию музея и пополнению его коллекций [51, 2]. С. И. Гайдученко огласил ряд приветственных телеграмм, в том числе от Императорского археологического общества, историка Д. И. Яворницкого [27, 3]. В заключение приема, предложением Н. П. Леонтовича, на имя императора была направлена всеподданнейшая телеграмма с выражением верноподданнических чувств. После окончания приема официальные лица и публика проследовали для осмотра музейной экспозиции. Так местная пресса восторженно обрисовала это значимое для города событие [27, 3; 51, 2].

Коллекция Николаевского музея начала пополняться еще до его официального открытия – товарищ председателя совета старейшин собрания НГД, гласный НГД, агент агентства страхового общества «Русский Ллойд», дворянин Пржемыслав Адольфович Бенькевич (ок. 1845/1850–4.03.1915, Николаев (далее – Н.) [6, 35, 148; 44, 1] пожертвовал музею мраморную плиту, найденную на принадлежавшей ему земле в Херсонском уезде [47, 3]. С. И. Гайдученко сфотографировал плиту, отослав снимок директору Кавказского музея в Тифлисе. 25.11.1913 г. был получен ответ (переводчик – Аракел Павлович Аветисян) [10, 375] сделал перевод, гласивший: «*Это есть могила успокоения дочери магдеси Назара из Биста Елисаветы, которая представилась к жизни в лето 1200 июля десятого*». При этом переводчик пояснил, что армяне называют «магдеси» лиц, совершивших паломничество в церковь Воскресения Господнего в Иерусалим, город Биста находится около города Ордубата, Эриванской губернии, а 1200-й год – соответствует 1751-му году по европейскому исчислению [47, 3].

В день открытия музея именитые граждане города принесли ему в дар [50, 2]: гласный НГД, Николаевский купец 1-й гильдии, владелец завода Андрон (Андроник) Федорович

Донской (ок. 1860, с. Константиновка, Херсонского уезда и губ. – ок. 1932, Белград, Королевство Сербов-Хорватов-Словенцев) [6, 35; 12, 48] (серебряные рубли эпохи Петра II и Екатерины II, пятак и две копейки Екатерины II); гласный НГД, купец 1-й гильдии Семен Абрамович Агин (сер. XIX в. – 18.01.1914, Н.) [31, 1] (золотой рубль эпохи Елизаветы Петровны 1756 г., гривенник той же эпохи 1747 г., ассигнация в 25 р., расписка от 8.11.1772 г. о получении 1 рубля и 1 денежки за провиант) [50, 2].

В месяце открытия музея – декабре коллекцию пополнили [29, 3]: делопроизводитель НГУ, секретарь попечительского совета Николаевской городской больницы Илья Вениаминович Бабаджан [6, 36, 46] (два аривалических лекифа, гидрия и бронзовый браслет); купец 2-й гильдии, член НГУ, потомственный почетный гражданин (далее – п. п. гр.) Василий Павлович Гордеев (ок. 1833 – 21.06.1916, Н.) [6, 48, 92; 8, 257] и мещанин, ученик 8-го класса Николаевской Александровской мужской гимназии (далее – НАМГ) Александр Павлович Компанцев [1, д. 11, л. 9об] (Ольвийские амфоры); мичман ЧФ Николай Николаевич Яковлев (5.02.1892, Н. – п. 04.1917) [22, 403] (морской желудь, китовый ус, гнезда птиц); военный чин И. Ш. Докторин (два старинных кивера Преображенского и Семеновского гренадерских полков и две старинные книги); купец 2-й гильдии, гласный НГД, Тимофей Ермолаевич Благин [6, 35, 91] (кости ископаемого животного); мещанин А. Крамаренко (старинная книга); супруга генерал-майора Николая Фридриховича Краузе [18, 1270] (две шитые картины XVIII в.); мещанин Зарудный (мраморная стела с изображением трех древнегреческих богинь); чиновник Николаевской почтово-телеграфной конторы Евфимий Михайлович Чумак [6, 32] (два чугунных ядра и пушка); С. И. Гайдученко (чугунное ядро); член общества любителей природы, ученик 7-го класса НАМГ, Вольф Лейзеров Токарь (Владимир Лазаревич Токарев) (27.04.1896, Н.–п. 10.1917) [1, д. 54, л. 147 об; 6, 145] (две медных ольвийских монеты, два креста и три русских медали); начальник Николаевского отдела Кременчугского артиллерийского склада подполковник

Ипполит Михайлович Витовтов [6, 61] (серебряная копейка Великого князя Ивана IV); заведующий хозяйством 7-го Донского казачьего Войскового атамана Денисова полка, войсковой старшина Михаил Васильевич Елкин [6, 60] (китайская шапочка и трубка для курения опиума в виде человечка, папиросник из камня и медаль в честь открытия в Николаеве костела); В. М. Ревенко (12 серебряных, 8 медных и 1 оловянная медаль в память освобождения крестьян в 1861 г.); настоятель церкви с. Митрофановка, Александровского уезда, Херсонской губернии, протоиерей Гавриил Яковлевич Селецкий [14, 193; 16, 194] (11 медных русских монет); председатель совета старшин Николаевского гражданского собрания, гласный НГД Анатолий Михайлович Матвеев [6, 35, 148] (1 деньга); гласный НГД Дмитрий Иванович Сургучев [6, 35] (9 медных монет и 1 старинный медный крест); И. Я. Стемпковский (55 медных старинных монет разных стран и эпох) [29, 3].

В первые две недели января 1914 г. коллекцию музея пополнили [30, 3]: преподаватель рисования и геометрического черчения Николаевского среднего механико-технического училища (далее – НСМТУ) и женских гимназий С. Г. Зиновой и Г. И. Веревской, художник, статский советник Ефим Михайлович Маковский (ок. 1870 – 1919, Н.) [13, 213; 15, 165, 274] (коллекцию в 100 монет XVI, XVII, XVIII вв., из них – 34 серебряные (литовские, польские, шведские, русские), а также – расписная фарфоровая чашка русского завода Фомича, 5-ти рублевая ассигнация Александра I, письмо на китайском языке, деревянная сопилка, резная головка херувима с царских врат Софийского собора в Киеве); Николаевский купец 2-й гильдии П. В. Дюмин (8 серебряных и 6 медных монет времен Екатерины I; старинная украинская медаль) [30, 3].

Во второй декаде января коллекцию пополнили [32, 3]: В. П. Гордеев (саперный меч, 5 монет, 4 жетона); мещанин А. К. Гаршанин (серебряная статуэтка китайского божества в 20 монет); мещанин Л. С. Гиржев (татарская тубетейка и китайская безделушка); И. Ш. Докторин (морской палаш и кости мамонта);

М. В. Елкин (криворожская минералогическая коллекция, китайская курительная трубка, оттиск печати Всевеликого Войска Донского (далее – ВВД) 1709 г.); заведующий Донским краеведческим музеем г. Новочеркасск Попов (два тома актов, относящихся к истории ВВД, один том дополнений к ним); К. Иванов (4 древнегреческие бусины, кусок кремневой проволоки каменного века и старинное татарское металлическое зеркальце); сын мирового судьи Э. Р. Квятковского, ученик 3-го класса частной гимназии Г. И. Веревского, Михаил Эдуардович Квятковский (20.09.1898 – п. 03.1918) [1, д. 59, лл. 2, 33] (пули из Севастополя 1854–1855 гг., кусочки мозаики Херсонесского храма, обломки браслетов из Херсонесского городища и 6 наконечников скифских стрел); товарищ председателя ссудно-сберегательного мелко-торгового товарищества Моисей Исаакович Любовский [6, 103] (старинная трубка); член правления того же товарищества Моисей Борисович Штеренгерц [6, 103] (минералогическая коллекция); члены того же товарищества: Мовша Шлемович Шапиро [1, д. 81, лл. 12–12 об] (древнегреческая амфора из Ольвии чрезвычайно редкой формы), И. Я. Стемповский (берцовая кость мамонта и старинный трехгранный штык), Е. Э. Цессарский (древнегреческая амфора), Э. Ю. Юдилевич (альбом палестинской флоры); а также – мичман Н. Н. Яковлев (образец мраморной плитки из Херсонесского храма, минералогическая коллекция финляндских и крымских скальных пород, коллекция яиц местных птиц, образцы местных пород деревьев, собрание жетонов в память торжеств в честь 200-летия Полтавского сражения); родственник п. п. гр. Елизаветы Вигельмовны Вехтерштейн, сын уроженца Финляндии Вехтерштейн Эдуарда Соломоновича и Вехтерштейн Клавдии Матвеевны, ученик НАМГ в 1906-1910 гг., Александр Эдуардович Вехтерштейн (1.03.1895 – п. 03.1917) [1, д. 65, л. 190] (бивень мамонта); мещанин А. И. Бородинский (том старинного издания Вольтера на французском языке); сын личного почетного гражданина (далее – л. п. гр.), ученик 6-го класса НАМГ, доброволец 1-й Мировой войны, Игнатий (Игнаций) Ананиевич Тульчевский (27.09.1896, Н. – п. 17.09.1915) [1, д. 65, л. 83]

(издание латинской грамматики 1818 г.); Е. М. Маковский (китайская курительная трубка) [32, 3].

В третьей декаде января в пополнении коллекции участвовали [34, 3]: помощник делопроизводителя НГУ Александр Николаевич Голубов (ок. 1862, Лужский уезд, СПб. губ. – п. 03.1917) [3, д. 363, лл. 2-8; 6, 36] (медаль в память освобождения крестьян и 80 монет разного достоинства и эпох); дворянин Александр Станиславович Чапковский, выпускник НАМГ 1904 г. (8.06.1884, Шпола, Киевской губ. – п. 08.1914) [1, д. 1, л. 62] (43 монеты и медаль); сын конторщика Николаевского коммерческого агентства Южных ж/д Якова Сергеевича Безродного [6, 121], Евгений Яковлевич Безродный (редкая монета в 4 копейки Петра III); А. А. Прейсфендер (2 серебряные и 13 медных монет); П. С. Кундрюков (старинный серебряный крест и 2 бронзовых наконечника стрел); В. П. Гордеев (старинный нательный крестик); гласный НГД Леонид Васильевич Инглези (пятирублевая ассигнация, греческая бумажная драхма и старинный японский кредитный билет); письмоводитель НСМТУ Юлиан Юлианович Яминский [15, 166] (17 медных и 2 серебряных монет); брат законоучителя Килийского высшего начального городского училища, протоиерея Димитрия Васильевича Агура, Михаил Васильевич Агура [9, 323; 15, 355] (чрезвычайно богато расшитый костюм жительницы Македонии); мещанка И. А. Ползикова (13 монет); гость Николаева, подданный Великобритании Эргерд (старинная английская монета) [34, 3]. Е. М. Маковский передал в отдел церковной старины 8 кусков шелковых материй для церковных облачений, в том числе – прекрасно вышитый шелками нарукавник и шелковый плат, в отдел истории России XIX ст. – кусок берцовой кости воина с застрявшей пулей, в отдел древнейшей истории – зуб мамонта [34, 3].

Особо отмечен дар п. п. гр., известного Николаевского благотворителя, агента почтово-товарно-пассажирской компании «*Мелентин и Ко*» Вознесенского пароходства Дометия Григорьевича Дзино (1862–1923, Н.) [2, д. 1806, лл. 89–96; 8, 247]. Он подарил музею ценную коллекцию из 32 монет

(древнегреческие, ольвийские, византийские), 11 больших и 2 малых русских серебряных монеты (от эпохи Петра I до Павла I), старинный крест и бронзовая иконка с эмалью [34, 3]. Позже – передал до 1000 экземпляров археологических находок, преимущественно из Ольвии, за что получил благодарность от НГД [13, 123].

За февраль коллекцию музея пополнили [35, 3; 37, 3; 38, 3]: выпускник НАМГ 1904 г., мещанин Владимир Иосифович Зайчик (13.08.1885, Шпола, Киевской губ. – п. 03.1917) [1, д. 1, л. 28; 5, 103] (16 древнегреческих керамических изделий, особую ценность из которых представлял торс Лакоона и трехрогий светильник); житель м. Парутино Г. С. Диденко (3 медных монеты из Ольвии); Я. П. Булан (5 старинных монет; топор, долото и стамеска из бронзы – бронзового века, все предметы отличной сохранности) [35, 3]; Г. С. Саракутцул [37, 3] (украинская бандура чрезвычайно редкого рисунка); Николаевское общество заводов и верфей (18 серебряных монет, найденных на территории завода во время земляных работ, в том числе – три рубля (самый старый – серебряный рубль Екатерины II 1789 г.) и 2 пятиалтытника); смотритель музея Николай Львович Федосеев (10 серебряных полшек Московских Великих князей XIV–XVI вв.); В. А. Шелюгин (22 различные монеты, в том числе – 11 серебряных копеек Московских Великих князей XV–XVI вв.); сын представителя Государственного контроля Андрея Илларионовича Родионова [6, 119], Владимир Андреевич Родионов (11 монет различного достоинства); ординатор Николаевской городской больницы Лев Иосифович Гутштейн (1876 – п. 1924) [6, 125; 23, 361] (8 серебряных монет, в том числе – рубль Екатерины II, рубль Александра I 1818 г., полуполтинник Елизаветы 1756 г.; 50 грошей разных лет, 2 медные монеты, трехкопеечная монета 1773 г., древнеримская монета императора Константина Великого); отставной капитан 58-го полка, гласный НГД, Александр Викторович Гриневиц [6, 36] (пятак эпохи Екатерины II); Ф. Г. Зотиков (гривенник 1747 г.); Е. А. Майорский (15 иностранных медных монет); сын отставного генерал-майора Николая Пантелеймоновича Федоро-

ва, выпускник Николаевского Александровского реального училища (далее – НАРУ) 1902 г., Павел Николаевич Федоров (10 различных монет и доверенность 1821 г., выданная на продажу в Николаеве дома на Слободке); учащиеся женских гимназий Юлия Протасова (монета из медно-никелевого сплава) и Анфиса Гриценко (4 медных иностранных монеты); горожане В. Г. Дробнич, А. И. Зайдман, В. В. Канатов, И. И. Парфененко, Я. М. Королев, А. Д. Гончаров, Б. И. Гуллер, А. И. Моголян, И. И. Парфенов, Б. И. Фельгер (10, 7, 4, 3, 2, 1, 1, 1, 1, 1 медных монет соответственно) [38, 3].

За первую декаду марта коллекцию музея пополнили [39, 2-3]: потомок греческих переселенцев Иоанн Спиридонович Куппа (трость, сделанная из дубового бруса корабля-участника Чесменского боя «Св. Евстафий» с портретом Великого Князя Константина Николаевича, брата Александра I, а также – «Русский художественный листок» издателя Тимма за 1877 г.); помощник бухгалтера Николаевского общественного банка, председатель Николаевского отделения партии «17 октября», п. п. гр. Павел Сергеевич Кранов [6, 98] (книга «Штат настоящего вооружения», изданная в Николаеве в 1840 г., с дарственной надписью на 1-й стр. – «капитан Федосеев», на 2-й стр. – «контр-адмирал Федосеев»); директор Николаевского городского общественного банка Владимир Александрович Подушкин [6, 97] (6 листов рукописных стихотворений 1850-х – 1860-х гг.); Л. И. Мильман (образец меню 1875 г.); К. Н. Местергази (10 экземпляров пород деревьев и образец горного льна (асбест)); В. П. Гордеев (фото разобранной к 1913 г. триумфальной арки, находившейся на ул. Соборной); сын купца 2-й гильдии М. С. Кобяков (4 старинных глиняных сосуда, 12 монет (3 серебряных, в том числе – коронационный рубль Александра I, 1801 г.), подорожная 1871 г., подписанная николаевским военным губернатором Б. А. Глазенапом); сын купца 2-й гильдии, выпускник НАМГ 1892 г., Аврум Исаакович Цукерман [3, д. 505, л. 15 об; 5, 98] (2 книги – 1837 и 1861 гг. издания); дочь купца 2-й гильдии, выпускница Николаевской Мариинской женской гимназии (далее – НМЖГ) Елена Николаевна

Курчатова (том сочинений М. В. Ломоносова, издание 1803 г.); П. В. Дюмин (трубка с оригинальным чубуком и 2 медные монеты); И. И. Доменико (2 старинных креста и 2 старинные иконки из желтой меди); С. К. Кокштис (Кокштас) [6, 174] (чучело суслика); Д. М. Милютин (вексель 1804 г.); В. П. Зотиков (зуб мамонта); Д. В. Грунвальд (2 серебряные монеты); Я. Г. Фурман (старинная книга на итальянском языке); А. Свиридовский (китайская опиумная трубка); Е. М. Маковский (37 фото украинской природы и быта) [39, 2-3].

За вторую декаду марта коллекцию музея пополнили [40, 3]: сын п. п. гр. И. Ф. Бартенева, выпускник НАРУ 1892 г., ротмистр 10-го гусарского Ингерманландского полка, герой 1-й Мировой войны, Леонид Иванович Барте-нев (16.03.1871, Н. – 8.03.1915, Харьков, похоронен 12.03.1915, Н.) [4, XXXIV; 25, 108; 45, 1; 46, 1] (два золотых и бронзовая медаль); Т. Л. Гуслицер (китайская медная монета); М. Я. Коган и А. М. Каратаева (по 2 русских медных монеты); Ф. Ю. Роте (18 монет); Г. А. Срезнер (германская никелевая монета); Н. Т. Шалыгина (жетон в память 100-летия А. С. Пушкина); И. В. Должанский (5 медных монет); В. В. Шведин (4 медных монеты); Л. Д. Князева (17 монет разного достоинства); К. А. Плясков (3 иностранных медных монеты); Е. А. Майорский (7 русских медных монет); Я. Д. Мущенко (12 русских монет, в том числе – серебряный рубль 1811 г. и полтинник Екатерины II); Н. В. Ковалев (3 серебряных и 2 медных монеты); брат НГГ Н. Г. Леонтовича, М. Г. Леонтович (пятак 1772 г.); ученик 4-го класса НАМГ Николай Григорьевич Майстренко (26.07.1897, Херсонская губ.-п. 08.1918) [1, д. 54, л. 145 об; д. 65, л. 123] (6 медных монет); А. И. Герасимова (7 медных монет); В. Я. Гова (2 медных монеты); С. В. Фурманова (4 иностранных монеты); дети надзирателя Николаевского христианского кладбища Ивана Игнатьевича Косенко [6, 42]– А. И. Косенко (14 монет различного достоинства и эпох) и М. И. Косенко (серебряная румынская лья); З. И. Шнайдерман (пятак 1836 г.); М. И. Повзикова (3 русских медных монеты); Я. М. Кучерский (5 медных русских монет); крестьянин Иван Яков-

левич Силин (полу-копейка); Б. А. Гуткин (2 серебряных монеты – польская времен Сигизмунда II и грузинский абаз); Г. Я. Чертков (двугривенный 1814 г.); В. М. Мартынюк (6 медных русских монет и коронационный жетон 1883 г.); Я. Б. Беркович (серебряная индийская рупия); сын представителя арбитражной комиссии Франца Яковича Шеффера, Ф. Ф. Шеффер (редкая коллекция из 41 монет, в том числе – 5 серебряных (старинная турецкая, полушка Великого князя Ивана IV и др.), а также – арабская резная трубка тонкой работы); выпускник НАРУ 1884 г., помощник начальника Херсонского губернского жандармского управления в Николаеве, подполковник Петр Захарович Фокин (19.12.1864, Н. – п. 03.1917) [4, XXX; 6, 30; 24, 83] (6 старинных русских монет XVIII – начала XIX вв. и 25-ти рублевая ассигнация) [40, 3].

Вследствие столь отзывчивого отношения жителей Николаева и приезжих к наполнению коллекции, комиссия НГУ по заведению музеем (председатель – С. И. Гайдученко, секретарь – А. Н. Голубов, пожизненные члены – Амалия Петровна Францева и Адольф Александрович Кнохе, члены по избранию от НГД – М. В. Елкин, Л. В. Инглези, Вячеслав Семенович Кузнецов, Иван Степанович Некрасов, А. Ф. Грачев, С. В. Карабчевский, Андрей Иосифович Матусовский) [6, 45] приобрела 6 витрин-столов, 1 большую витрину в форме застекленного зеркалами шкафа для демонстрации античных произведений искусства, 2 большие витрины в виде глубоких рам для показа церковной старины и заказала еще 2 такие же витрины-рамы в отдел этнографии [39, 3]. В тоже время, комиссия была вынуждена ограничить прием экспонатов, отдавая предпочтение наиболее редким вещам.

За последнюю декаду марта коллекцию пополнили [41, 3]: выпускник НАМГ 1896 г., гласный НГД, мировой судья 3-го городского участка Поликарп Иванович Синкевич (24.07.1874, м. Пересадовка, Херсонской губ.-п. 08.1918), [5, 100; 6, 27, 35, 107, 113] (старинная бронзовая статуя дракона и серебряный русский рубль 1813 г.); Николай Лелков (старинная серебряная солонка); сын врача Георгия Кузьмича Плотицына Павел Плотицын [6, 126] (альбом марок); С. Я. Боч-

ковский (старинные ножницы для снятия нагара со свечей); Г. А. Вальковский (книгу времен Екатерины II «*От Православной Кафолической Восточной церкви увещание*»); Л. Н. Краузе (старинные гадальные карты); Н. И. Фадеев (фото пасеки русского крестьянина); М. А. Поляков (зуб мамонта и 9 русских медных монет); Б. И. Имас (6 турецких монет из белого металла); А. Н. Голубов (французский паспорт 1807 г.); М. А. Шульмейстер (старинная книга); В. И. Весели (большая медная древнеримская монета); С. И. Алилуй (билонная австрийская монета и медная монета, обнаруженная в феврале 1914 г. на месте строительства дома в Николаеве по ул. Черниговской); мичман Н. Н. Яковлев (2 старинных турецких штыка) [41, 3].

Наиболее ценные экземпляры, пополнившими коллекцию за апрель-май, были принесены в дар [43, 3]: выпускником НАРУ 1893 г., гласным НГД, известным издателем и меценатом Владимиром Петровичем Юрицыным (1863, Н. – п. 12.04.1919) [2, д. 1882, лл. 1–4; 4, XXXIV; 6, 35, 1; 46, 1; 13, 366] (редкая коллекция из 118 монет – 1 золотая (полтинник Екатерины II), 83 серебряные (в том числе – 12 старинных русских рублей эпох от Петра I до Александра I; 33 копеечных монет великокняжеского и царского периодов XIV–XVII вв.; 18 древнегреческих и древнеримских монет), 34 медные монеты разных эпох); дворянкой, женой капитана 2-го ранга, Е. И. Псиол (собрание из 75 бронзовых золоченых украшений из погребения воина-кочевника, раскопанных в ее имении Херсонского уезда) [43, 3]; а также – делегация Николаевского купеческого собрания – гласный НГД, купец 1-й гильдии Николай Разумникович Авраамов (1861, Н. – 2.08.1916, Кисловодск, похоронен 6.08.1916, Н.) [8, 255, 257], его брат, купец 2-й гильдии Иван Разумникович Авраамов (середина XIX в. – 27.01.1917, Николаев) [8, 257], кандидат в гласные НГД, купец 2-й гильдии Михей Михайлович Кривошеев (ок. 1856, Путивль, Курской губ. – п. 10.1918, Н.) [2, д. 1806, лл. 81–88; 6, 36], купец 2-й гильдии Кондрат Семенович Гавриленко (середина XIX в. – 3.05.1914, Н.) [42, 1] (коллекция монет) [53, 2].

Не обошлось и без курьезов, которыми богата история Николаева, служивший в ази-

атской части Российской империи ротмистр Константин Григорьевич Натензон (ок. 1875 – погиб до 4.04.1915) [8, 210], узнав, что НГД запретила игру в покер в Николаевском городском собрании и клубе гражданских чинов [38, 3], сыграв там партию (видимо на спор) передал в музей позвонок кита, погибшего от взрыва мины в бухте Посыет [43, 3].

Пополнение коллекции Николаевского музея не всегда происходило гладко. Богатейшая коллекция семьи Аркас досталась по завещанию Херсонскому музею древностей. Данный вопрос был не самым тщательным образом исследован местными краеведами, поэтому автор статьи предлагает обратиться к первоисточникам и рассмотреть последовательность событий в хронологическом порядке.

В 1912 г. в Херсонскую городскую думу поступило следующее письменное заявление, оглашенное на одном из заседаний:

«Осмотрев музей древностей Херсонского края, мы вынесли самое отрадное впечатление. Обилие памятников местной старины и строгий порядок в распределении коллекций дают возможность посетителям наглядно ознакомиться с историей культуры Южной России. Выставленные при коллекции подписи с научным определением предметов вводят посетителей в круг научных исследований.

Ввиду этого мы признали полезным принести в дар Херсонскому древлехранилищу коллекцию древностей, монет, медалей, документов и книг, собранную генерал-майором Захарием Андреевичем Аркас и Николаем Николаевичем Аркас. В состав этой коллекции входят античные вазы и другие древности, найденные при раскопках в деревне Старой Богдановке – Одесского уезда и деревне Христофоровке – Херсонского уезда, древностей Ольвии и Херсонеса. Коллекция монет и медалей включает в себе свыше 1 тысячи экземпляров в разных металлах.

Ничего не имеем против того, чтобы наши пожертвования были распределены в музее систематически, соответственно эпохам; желаем, однако, чтобы при вещах было выставлено имя жертвователей.

Ничего не имеем и против того, чтобы дублиеты монет, уже имеющихся в музее,

хранились отдельно и <были> употреблены в обмен на такие монеты, которых не достаёт в Херсонском мюнц-кабинете.

Одновременно с сим заявлением, жертвуемая нами коллекция отправлена в музей.

Вдова статского советника Ольга Ивановна Аркас (подпись).

Жена дворянина Ксения Николаевна Шестерикова, рожденная Аркас (подпись).

Поручик кавалерии Николай Николаевич Аркас (подпись).

Сын статского советника Николай Николаевич Аркас (подпись)» [48, 3].

Председатель Николаевской музейной комиссии, член Николаевской «Просвіти» С. И. Гайдученко, узнав о передаче коллекции Аркас в Херсонский музей только в декабре 1913 г., из местной прессы, выступил, как гласный НГД, на заседании думы 13.12.1913 г. В своей речи он обвинил семью Аркас в отсутствии патриотизма относительно родного города, противопоставив два почтенных Николаевских семейства – Францевых и Аркас [26, 4].

Узнав о таком поступке С. И. Гайдученко, О. Н. Аркас написала открытое письмо председателю НГД Н. П. Леонтовичу, оглашенное им на заседании думы 17 декабря 1913 г., следующего содержания:

«Я от себя и по поручению остальных сонаследников считаю своим долгом донести до сведения членов думы следующее: в заседании думы от 13 декабря, гласный думы С. И. Гайдученко позволил себе, не проверив фактов, изложить превратно сведения, касающиеся дару Херсонскому музею древностей.»

Означенная коллекция была собрана не генерал-адъютантом Николаем Андреевичем Аркас, а братом его, Захарием Андреевичем Аркас, который с Николаевым ничего общего никогда не имел и проживал всегда в Севастополе. Желание его было пожертвовать эту коллекцию в Херсонский или Одесский музей, если бы таковой был там создан. Мотивируя этим, я с семьей, в начале 1912 г., посетила Херсонский музей. Осмотрев его, мы получили прекрасные впечатления от общего состояния и тогда же решили пожертвовать собранную коллекцию в этот <музей>, что и было исполнено летом 1912 года.

Добавляю при этом, что мы не считали себя вправе пожертвовать собранную коллекцию в какой-либо другой музей, кроме указанных двух, и тем самым нарушить волю завещателя.

Вдова статского советника Ольга Ивановна Аркас (подпись)» [52, 3].

Зачитав письмо О. Н. Аркас, Н. П. Леонтович выразил свое сожаление, что личная позиция С. И. Гайдученко была воспринята ею как официальная позиция НГД. В результате – его предложение о разъяснении позиции НГД госпоже О. Н. Аркас было принято [52, 3]. Сам С. И. Гайдученко на заседании думы в тот день отсутствовал [33, 3].

Исправляя возникшее недоразумение, Н. П. Леонтович направил вдове статского советника О. Н. Аркас письмо следующего содержания:

«Милостивая государыня Ольга Николаевна!»

Ваше письмо от 17 декабря относительно дара коллекции древностей Херсонскому музею мною было доложено того же числа городской думе, которая высказала сожаление по поводу неправильного освещения в думе и местной печати этого дела. Присоединяя свой голос сожаления, я надеялся, что наш Николаевский музей в будущем будет пользоваться Вашим вниманием и поддержкой.

Прошу принять уверение в моем глубоком к Вам уважении и преданности, с коими имею честь быть Вашим покорным слугою.

Н. П. Леонтович (подпись)» [28, 3].

Личных извинений от С. И. Гайдученко в адрес О. Н. Аркас и остальных наследников не поступило, о чем НГД на заседании от 17 января 1914 г. вынесла адресное определение [33, 3].

С. И. Гайдученко остался при своем мнении и на заседании НГД от 28 января 1914 г. выступил со следующим открытым заявлением:

«На повестке заседания Николаевской городской думы от 17 января значился вопрос, касавшийся заявления моего, сделанного в думе по поводу передачи наследниками Аркас, различных предметов старины и ценных древностей Херсонскому городскому музею. В этом же заседании было прочитано письмо госпожи Аркас, опровергающие те основания,

опираясь на которые, я сделал предшествующее ему заявление. Если бы я знал, что письмо будет доложено думе, то пришел бы на заседание непременно, несмотря на то, что в данный вечер я был занят весьма важным делом.

В своем письме на имя госпожи Аркас, в оскорбительной для меня форме, как председателя музейной комиссии, так и для судьбы, опровергается точность моего заявления.

Дело об оскорблении госпожою Аркас я передал прокурорской власти – пусть суд скажет – кто был корректен и кто кого оскорбил.

По моему глубокому убеждению, – все, что госпожа Аркас пишет в своем письме, в ответ на мое заявление, совершенно не соответствует истине. Указания госпожи Аркас, что коллекция древностей была собрана Захарием Андреевичем Аркас и что наследник исполнил его волю согласно оставленному им завещанию – не верно. З. А. Аркас умер около 1880 г. Что же в течение 35 лет делали наследники его? В силу каких обстоятельств они не исполнили волю покойного этот весьма продолжительный срок? Только накануне открытия Николаевского музея была «исполнена» воля Захария Андреевича и древности были переданы в Херсонский музей. Я с госпожою Аркас никаких дел по этому поводу не имел, а хорошо был знаком с покойным Н. Н. Аркас. Я говорю это, чтобы городское управление хорошо уяснило себе, что я не заблуждался, как здесь изволили выразиться во время моего отсутствия, а говорил все, что было в действительности» [33, 3].

Впрочем, до суда дело не дошло. В заседании НГД от 4.02.1914 г. гласный С. И. Гайдученко выступил с внеочередным заявлением:

«Милостивые государи!

В одном из прошлых заседаний городской думы мною было сделано заявление по тому поводу, что семьей Аркас было пожертвовано разное имущество, представляющее археологическую ценность Херсонскому музею. Мое заявление было основано на данных не вполне точных и потому не отвечающих истинному положению вещей. Коллекция древностей, о которой идет речь, оказывается, была собрана не Николаем Андреевичем Аркас, а Захарием Андреевичем, умершим в 1880 г. (на самом деле – З. А. Аркас скончался 21.03.1866 г. –

Д. Ю. Н.) [56, 21], от имени которого и согласно его воле, и была передана в Херсон.

Я был введен в заблуждение газетными заметками, в которых говорилось о всех предметах, принадлежащих семье Аркас и представляющих историческую редкость. Это не так. Предметы, составлявшие собственность Николая Андреевича и собранные им, остаются здесь. Мое заявление вызвало целую перепалку. Теперь выяснилось, что мое заявление было не точно и поднятая перепалка совершенно не нужна. Я выражаю сожаление по поводу случившегося прискорбного инцидента, выставившего именитую фамилию Аркас не патриотами родного города и это мое заявление прошу занести в протокол, чтобы и все граждане знали, что произошла ошибка и что семья Аркас решительно ничем не вызвала обвинений в непатриотичности» [36, 3].

Н. П. Леонтович к заявлению добавил, что делегация НГУ в составе его самого, Х. М. Матвеева и С. И. Гайдученко посетила семью Аркас и лично выразила сожаление по поводу случившегося, принесла свои извинения. Инцидент был исчерпан, оставалось только сожалеть что здравствовавший на 1914 г. член «Просвіти» С. И. Гайдученко, занимаясь не только пополнением коллекций музея, но и обвиняя других лиц в отсутствии местного, николаевского патриотизма, не удосужился посетить семью своего соратника-просвитовца Н. Н. Аркаса за 4 года после смерти последнего в 1909 г., и не ознакомился с семейным завещанием.

Но свою лепту в пополнение коллекции Николаевского музея О. И. Аркас все же внесла – в 1-й половине лета 1914 г. она передала часть коллекции адмирала Н. А. Аркаса, относящуюся ко времени основания города (документы Морского архива, карты, планы, портреты Екатерины II, адмиралов А. С. Грейга, Н. А. Аркаса, 8 моделей кораблей, построенных на адмиралтейской верфи). 17.07.1914 г., на заседании НГД, председатель музейной комиссии С. И. Гайдученко сообщил о ценном даре и от лица НГУ выразил благодарность за ее патриотический поступок [56, 20].

Помимо коллекции семейства Аркас, Николаевский музей в 1913-1914 гг. не был

пополнен редкой «мумийкой» (изображением мумии, сделанной из так называемой египетской пасты (род фаянса, покрытый глазурью) зеленого цвета с египетскими иероглифами, обнаруженный в 1913 г. в Николаеве, во время строительства. Известный египтолог из Херсона В. С. Голенищев исследовал находку, подтвердил ее аутентичность, отнеся ко времени правления XXVI династии фараонов, забрал ее в Херсонский музей древностей [26, 2].

Также г. Николаев лишился части богатой краниологической коллекции, собранной во время раскопок начала XX в., на территории, ныне входящей в состав Николаевской области. Собрание людских черепов, пополнившее коллекцию Херсонского краеведческого музея, было настолько разнообразным, что вызвало интерес Российской Императорской академии наук в лице хранителя музея антропологии при академии, приват-доцента Императорского С-Петербургского университета К. Яцуты [49, 3]. Предъявив вышеуказанные документы и, представившись родственником хорошо известного в Херсонской губернии лица – судьи 3-го городского участка Одессы, статского советника, Василия Федоровича Яцуты [7, 1164], господин, назвавшийся К. Яцутой, получил доступ к собранию Херсонского музея, произведя все необходимые ему измерения, хотя в штате лиц, служащих ни по Министерству народного просвещения за 1913–1915 гг. [19, 20, 21], ни в штате лиц Одесского учебного округа на 1913–1914 гг. [15] он не числился. Лицо с наиболее похожей фамилией – Иван Алексеевич Яцюта являлся в 1911–1914 гг. учителем школы Нейфрейдентальского образовательного общества, одноименного села, Одесского уезда, Херсонской губернии [15, 484].

По мнению авторов, определенное лицо, хорошо осведомленное о ценности краниологической коллекции, получило к ней полный доступ и произвело все необходимые замеры, действуя в собственных интересах или интересах третьих лиц. Черепа первобытных людей – не настолько ценны как, к примеру, восьми-секторальный диск, найденный в развалинах библиотеки в Ниневии (III тыс. до н. э., ныне хранится в Британском музее в Лондоне) или стела царя Месы (ок. 800 г. до

н. э., ныне хранится в Парижском Лувре) [17, 67–68, 348–349] чтобы возникла необходимость их похищения. В тоже время, нередко происходили примеры «перехватывания» драгоценных артефактов во время раскопок в Междуречье конкурирующими археологическими командами великих держав (территория между реками Тигр и Ефрат современного Ирака, раскопки древних культур Шумера, Аккада, Ассирии и др.) еще до 1914–1918 гг. (германские раскопки в Уруке, Вавилоне, Самарре, Ашшуре; французские – в Тель-Хаммане, Кише; британские – в Ниневии, Калахе; американские – в Ниппуре; совместные – в Сиппаре) [11, 26–29].

По прошествии 100 лет сложно будет установить представитель какой именно великой державы или какое-либо другое лицо воспользовалось трудами археологов Российской империи и краниологическим собранием Херсонского музея самым не благородным образом.

После начала Первой мировой войны 19.07.(1.08.) 1914 г. пополнение собрания Николаевского музея не происходило с такой скоростью, как в первое полугодие после его открытия. Коллекция музея продолжала пополняться и после 1914 г. К примеру – генерал-майор Александр Дмитриевич Нечволодов (25.03.1864, С-Петербург – 25.12.1938, Париж) (командир 58-го пехотного Прагского полка с 19.02.1907 по 11.05.1909 гг.) подарил 1 экземпляр своей книги «Сказания о Русской земле», изданной в Санкт-Петербурге Государственным издательством в музей 58-го полка; в коллекции НКМ она оказалась после расформирования первого в 1918 г. [54, 55].

Из всего выше изложенного автор делает следующие выводы:

Коллекция З. А. Аркаса не могла пополнить собрания Николаевского музея естественной истории в силу вышеизложенных причин, музейные фонды содержат вещи Н. А. Аркаса.

Открытие музея в Николаеве произошло позднее времени открытия подобных музеев в близлежащих городах – Одессе и Херсоне, вследствие этого – часть предметов, найденная на территории Николаева, оказалась за его пределами.

Первоначальную основу музейного городского собрания составила коллекция частного музея Э. П. Францева, существовавшего с 1886 г.

Наибольший вклад в наполнение фондов в первое полугодие существования музея внесли городские меценаты: Д. Г. Дзино (более 1000 экспонатов); Е. М. Маковский (более 150 экспонатов); В. П. Юрицын (118 экспонатов); Е. И. Псиол, А. Н. Голубов, Н. Н. Яковлев, В. П. Гордеев, М. В. Елкин, И. Я. Стемповский, О. И. Аркас (от 70 до 100 экспонатов).

В формировании коллекции принимали участие представители разных сословий и вероисповеданий Николаева, гости города.

Следует особо отметить активное участие в формировании коллекций выпускников и учащихся Николаевских учебных заведений – НАМГ, НАРУ, НМЖГ, НСМТУ и других.

В 1-е полугодие наиболее значительно были пополнены нумизматическая и археологическая коллекции музея.

Примечание: автор выражает искреннюю благодарность ст. н. сотруднику Николаевского краеведческого музея Наталье Михайловне Гаркуше за помощь в определении родственных связей Эммануила Петровича Францева.

Список использованных источников

1. Государственный архив Николаевской области (далее — ГАНО) Ф. 123 — Николаевская Александровская мужская гимназия. — Оп. 1. — Дд. 1, 11, 54, 59, 65, 81.
2. ГАНО Ф. 216 — Николаевская городская управа. — Оп. 1. — Дд. 1806, 1882.
3. ГАНО Ф. 229 — Канцелярия Николаевского градоначальника. — Оп. 1. — Дд. 363, 505.
4. 25-летие Николаевского Александровского реального училища. (1873 г. – 1898 г.). Историческая записка изданная педагогическим советом на основании официальных данных. — Николаев : Типография А. Г. Шнейдера. — 1898. — 108 с., XXXVIII с.
5. 50-летие Николаевской Александровской мужской гимназии. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории Н. К. Матвеевым. — Николаев : Электрич. Типо-литография бр. Л. и И. Белолипских, 1912. — 108 с.
6. Адрес-Календарь Николаевского градоначальства на 1915 г. — Николаев : Электр. Типо-литография бр. Л. и И. Белолипских, 1914 г. — XXXVIII с., 205 с.
7. Адрес-Календарь. Общая роспись всех начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям Российской империи на 1915 год. Издание инспекторского отдела собственной Е. И. В. Канцелярии. Часть I. Власти и места центрального управления и ведомства их. — Петроград : Сенатская типография, 1915 г. — 1586 с., алф. указ. 207 с.

8. Губская Т. Н. Город мраморных ангелов: Очерки / Т. Губская. — Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2012. — 376 с.
9. Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 г. — Кишинев : Издание Бессарабского статистического комитета под ред. Б. А. Топиро. — 534 с.
10. Кавказский календарь на 1913 год. LXVIII год. — Тифлис : Типография Наместника Е. И. В. на Кавказе. 1912. — 806 с., 656 доп. с., прил., объявл.
11. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas : Пер. з нім. / Худож. Гаральд і РутБукор; наук. ред. пер.: А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Иванов. — К. : Знання-Прес, 2001. — 631 с.
12. Крючков Ю. С. Донские / Ю. С. Крючков. — Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2011. — 56 с.
13. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций) / гл. ред. В. А. Карнаух. — Николаев : Возможности Киммерии, 1999. — 376 с., илл.
14. Памятная книга Херсонской губернии на 1911 г. / Сост. под ред. Советника Губ. Прав. А. А. Золотарева. — Херсон. — Тип. Херсонск. Губернск. Правления, 1911. — 220 с.
15. Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913-1914 учебный год. Издание управления учебного округа. — Части I и II. — Одесса. — Тип. Общества «Русская Речь», 1914. — 499 с., LXXII с.
16. Памятная книжка (Адрес-Календарь) Херсонской губернии на 1912 год. — Херсон : Типография Херсонского губ. правления, 1912. — 276 с., 104 доп. с.
17. Ситчин З. Божество 12-й планеты / Захария Ситчин ; [пер. с англ. Ю. Гольдберга]. — М. : Эксмо, 2007. — 400 с.: ил.
18. Список генералам по старшинству. Составлен по 1-е января 1905 г. — С-Петербург : Военная Типография. имп. Екатерины Великой. — 1905 г. — 1416 с.
19. Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1913 г. — С-Петербург : Сенатская типография, 1912 г. — 804 с.
20. Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1914 г. — С-Петербург : Сенатская типография, 1914 г. — 870 с.
21. Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1915 г. — Петроград : Сенатская типография, 1915 г. — 872 с.
22. Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба. Исправлено по 11 апреля 1916 г. — Петроград : Типография Морского Министерства, 1916 г. — ССVII с., 1232 с.
23. Список медицинских врачей СССР (на 1 января 1924 года). — М. : Издание Народного Комиссариата Здравоохранения Р. С. Ф. С. Р., 1925 г. — 828 с.
24. Список подполковникам по старшинству. Части I, II, III. Составлен по 15 мая 1913 г. — С-Петербург: Военная Типография Имп. Екатерины Великой. — Ч. III. — 184 с.
25. Список ротмистрам армейской кавалерии по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1913 года. — С-Петербург : Воен. Тип. Имп. Екатерины Великой, 1914 г. — 286 с.
26. Николаевская газета. — 1913 г. — 15 декабря. — № 2360. — С. 3.
27. Николаевская газета. — 1913 г. — 17 декабря. — № 2361. — С. 2.
28. Николаевская газета. — 1913 г. — 24 декабря. —

- № 2367. — С. 2.
29. Николаевская газета. — 1914 г. — 9 января. — № 2376. — С. 2.
30. Николаевская газета. — 1914 г. — 16 января. — № 2382. — С. 2.
31. Николаевская газета. — 1914 г. — 19 января. — № 2385. — С. 1.
32. Николаевская газета. — 1914 г. — 28 января. — № 2392. — С. 2.
33. Николаевская газета. — 1914 г. — 30 января. — № 2394. — С. 2.
34. Николаевская газета. — 1914 г. — 2 февраля. — № 2397. — С. 2.
35. Николаевская газета. — 1914 г. — 5 февраля. — № 2399. — С. 2.
36. Николаевская газета. — 1914 г. — 6 февраля. — № 2400. — С. 2.
37. Николаевская газета. — 1914 г. — 6 марта. — № 2423. — С. 2.
38. Николаевская газета. — 1914 г. — 12 марта. — № 2428. — С. 2.
39. Николаевская газета. — 1914 г. — 13 марта. — № 2429. — С. 2.
40. Николаевская газета. — 1914 г. — 16 марта. — № 2432. — С. 2.
41. Николаевская газета. — 1914 г. — 29 марта. — № 2442. — С. 2.
42. Николаевская газета. — 1914 г. — 4 мая. — № 2471. — С. 1.
43. Николаевская газета. — 1914 г. — 17 мая. — № 2480. — С. 3.
44. Николаевская газета. — 1915 г. — 4 марта. — № 2715. — С. 1
45. Николаевская газета. — 1915 г. — 10 марта. — № 2720. — С. 1.
46. Николаевская газета. — 1915 г. — 12 марта. — № 2722. — С. 1.
47. Трудовая газета. — 1913 г. — 26 ноября. — № 1372. — С. 3.
48. Трудовая газета. — 1913 г. — 11 декабря. — № 1384. — С. 3.
49. Трудовая газета. — 1913 г. — 13 декабря. — № 1384. — С. 3.
50. Трудовая газета. — 1913 г. — 15 декабря. — № 1388. — С. 2.
51. Трудовая газета. — 1913 г. — 17 декабря. — № 1389. — С. 2.
52. Трудовая газета. — 1913 г. — 19 декабря. — № 1391. — С. 2.
53. Трудовая газета. — 1914 г. — 12 апреля. — № 1428. — С. 2.
54. Сайт А. Лихотворика: «Русская армия в Великой войне»: Персоналии: Нечволодов Александр Дмитриевич [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=68>.
55. Сайт «Антикварий». — Тема: «Наши книги. История, философия, экономика». — Страница: «А. Д. Нечволодов Сказания о Русской земле. В 4 частях, в 4 книгах» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://antiquariy.ru/catalog-2.html>.
56. Сацкий А. Г. Коллекция древностей семьи Аркас // А. Г. Сацкий // История. Етнографія. Культура. Нові дослідження: IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція (19–20 грудня 2002 р.). — Миколаїв : Атол, 2002. — 294 с. — С. 18–22.

Медаль Александра II 1861 г. за труды по освобождению крестьян

Рубли Анны Иоанновны 1738 и 1739 гг.

Рубли Елисаветы 1756 г. и Екатерины II 1775 г.

Рубли Петра I 1723 и 1724 гг.

Рубль 1798 г. и полтинник 1800 г. Павла I

Рубль Петра I 1705 г.

Рубли Петра II 1728 и 1729 г.

Рубль Петра III 1762 г.

Y. DEMYANENKO
Mykolaiv

**FORMATION OF NIKOLAEV NATURAL HISTORY CITY MUSEUM'S COLLECTION
AT THE EXPENSE OF PRIVATE DONATIONS OF NIKOLAEV TOWNSMEN
AND CITY VISITORS AT THE END OF 1913 – IN THE FIRST HALF OF 1914 a. d.**

Circumstances of inauguration and collection filling are reconstructed in chronological order. Facts from Nikolaev State Archive about biographies and personal activity of museum's donators are announced at first.

Key words: inauguration ceremony, collection, donator, numismatics, archeology, private correspondence, family of Arkas, craniology.

Ю. М. ДЕМ'ЯНЕНКО
м. Миколаїв

ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЇ МИКОЛАЇВСЬКОГО МІСЬКОГО МУЗЕЮ ПРИРОДОЗНАВСТВА ЗА РАХУНОК ПОЖЕРТВУВАНЬ МИКОЛАЇВЦІВ І ГОСТЕЙ МІСТА У КІНЦІ 1913 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1914 рр.

Обставини церемонії відкриття і наповнення колекції музею поновлені у хронологічному порядку. Факти з Державного архіву Миколаївської області про біографію і персональну діяльність жертвувачів музею наведені вперше.

Ключові слова: церемонія відкриття, колекція, жертвувач, нумізматики, археологія, приватна переписка, родина Аркас, краніологія.

Стаття надійшла до редколегії 29.10.2015

УДК 94(477) «1941/1945»

О. О. ЗАХАРЧЕНКО

м. Миколаїв

AlexeyZakharchenko-7457@mail.ru

ДЕСАНТ У БЕЗСМЕРТЯ: ГЕРОЇЧНИЙ ПОДВИГ МОРСЬКИХ ПІХОТИНЦІВ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ МИКОЛАЄВА (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. Ф. ОЛЬШАНСЬКОГО)

У статті досліджується роль десантного загону К. Ольшанського із 384-го ОБМП під час боїв за Миколаїв в ході Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту. Окреслюється коло питань, пов'язаних з незадовільною підготовкою десантної операції з боку радянського командування, що призвело до загибелі більшості учасників десанту, а також з'ясовується, чому не всі бійці отримали звання Героїв Радянського Союзу.

Ключові слова: операція, десант, морська піхота, наступ, дивізія, корпус, прорив, оточення, визволення.

Історія Другої світової війни знає чимало прикладів героїчних вчинків радянських воїнів в боях з німецькими загарбниками. Але лише одного разу за увесь період війни, усім без винятку учасникам військової операції, за проявлену виняткову відвагу, мужність і героїзм присвоєно почесне звання Героїв Радянського Союзу. Високої урядової нагороди Батьківщини удостоєно одразу 55 морських піхотинців із складу 384-го окремого батальйону морської піхоти (ОБМП) під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського за визволення м. Миколаєва. Рівно через двадцять років, окремим указом за № 3575, до 20-річчя Перемоги, посмертно звання Героя Радянського Союзу, після тривалих пошуків, узгоджень і уточнень, отримав місцевий рибалка А. І. Андреев – провідник десанту, який залишився з ольшанцями в Миколаївському

порту і разом з ними пав смертю хоробрих. Тож виходить, що на офіційному державному рівні визнано, що фактично звання Героїв отримали 56 безпосередніх учасників бою 26-27 березня 1944 року. Це документально і поіменно підтверджено двома Указами Президії Верховної Ради СРСР: від 20 квітня 1945 року (55 морських піхотинців на чолі з К. Ф. Ольшанським) і від 8 травня 1965 року (провідник десанту А. І. Андреев) [2, 286–288, 295]. Але якщо запитати будь-кого з жителів Миколаєва: скільки було Героїв десантників-ольшанців, то почуємо відповідь – шістдесят вісім. Ця цифра фігурує в численних монографіях, статтях, споминах учасників подій, і з рештою – в усіх без винятку фундаментальних працях, присвячених історії минулої війни. Так скільки ж було насправді Героїв – 56 чи 68? Відповідь на це не просте запитан-

ня, яке постало ще наприкінці березня 1944 року й спробує дати автор статті.

У березні 1944 року воїни 2-го і 3-го Українських фронтів в ході Умансько-Ботосанської (5.03–17.04.1944), Березнегувато-Снігурівської (6.03–18.03.1944) і Одеської (26.03–14.04.1944) фронтових наступальних операцій визволили територію Миколаївської області від німецько-румунських загарбників, які захопили і утримували під окупацією Прибужжя ще з серпня 1941 року [3, 96].

26 березня 1944 року розпочалась Одеська наступальна операція 3-го Українського фронту генерала армії Р. Я. Малиновського, в результаті якої звільнено м. Миколаїв, західні і південні райони області, а 10 квітня своїх визволителів вітала Одеса. Задум Одеської наступальної операції передбачав: нанесення головного удару чотирма правофланговими арміями – 57-ю, 37-ю, 46-ю і 8-ю гвардійською, 17-ю повітряною армією із загальною кількістю 38-ми стрілецьких, 2-х артилерійських дивізій, кінно-механізованої групи і 23-го танкового корпусу в смузі Нова-Одеса – Вознесенськ в напрямку на Доманівку, Березівку, Тирасполь і Роздільну для обхвату угруповання противника з північного заходу і виходу до Одеси [1, 266]. Дев'ятнадцять стрілецьких дивізій 6-ї, 28-ї, 5-ї ударної армій у взаємодії з 2-м гвардійським механізованим корпусом наносили допоміжний удар з північного сходу і сходу на Миколаїв. Після визволення міста корабелів 6-а і 5-а ударна армії силами 14-ти стрілецьких дивізій повинні далі розгорнути наступ вздовж чорноморського узбережжя, з ходу форсувати Тилігульський лиман і атакувати Одесу з північного сходу. 28-у армію, яка 13 березня 1944 року визволила Херсон, одразу після звільнення м. Миколаєва планувалось вивести в резерв Ставки ВГК і передислокувати в Білорусію для участі у літньому наступі Червоної армії. При успішному здійсненні цього задуму 6-а німецька «армія месників» і 3-а румунська армія затискалися б до Чорного моря і підпадали під загрозу повного оточення і цілковитого розгрому у «котлі» між Миколаєвом і Одесою.

Перед початком Одеської операції перевага була на боці радянських військ (1, 266–267).

Костянтин Федорович
Ольшанський

Військова техніка	3-й Український фронт	Група армій «А»	Співвідношення
Гармати і міномети	12678	3200	4:1
Танки і САУ	435	160	2,7:1
Літаки	436	550	1:1,3
Особовий склад (тис.)	470	350	1,3:1

На підступах до м. Миколаєва ворог заздалегідь створив надпотужний стратегічний рубіж оборони «Бузький вал», який мав остаточно зупинити радянський наступ на Півдні України. Уся місцевість від вулиці 6-ї Слобідської (нині вул. Комсомольська) і далі на схід на відстані 25-30 км до с. Пересадівки перетворена противником в суцільну зону добре прикритих потужними мінними полями та дротяними загородженнями інженерних споруд – траншей, окопів, протитанкових ровів, ескарпів, ДВТів і ДЗВТів [8, 158]. Німецький гарнізон Миколаєва отримав наказ командуючого групою армій «А» генерал-фельдмаршала Е. фон Клейста обороняти місто включно до вуличних боїв за кожний будинок, за кожне перехрестя вулиць, навіть перебуваючи у цілковитому оточенні. Населені пункти, що мали значення як важливі тактичні вузли комунікацій, А. Гітлер оголошував «фортецями». В них призначались коменданти,

відповідальні за оборону і у разі відступу чи капітуляції могли поплатитись за це своїм життям [1, 213]. На Миколаївщині такими «фортецями» фюрер оголосив Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ і Очаків. Здавалося, що сама природа унеможливлувала прорив ворожої оборони і подальше просування наших військ у напрямку Миколаєва та Одеси: весняна повінь, відкритий безлісий степ, суцільне бездоріжжя, що не давало змоги завчасно підтягнути тили, забезпечити війська боєприпасами, технікою, понтонами, іншими плавзасобами для подолання Південного Бугу [3, 96]. Щоб полегшити завдання наступаючим частинам і відволікти увагу противника від фронтального удару, командування 28-ї армії генерал-лейтенанта О. О. Гречкіна у ворожий тил вирішило висадити десант морської піхоти. Так розпочалась заключна фаза боїв за визволення корабельного краю від німецько-румунських загарбників [1, 267].

Основний тягар в тяжких боях за звільнення від окупантів Прибужжя у березневі дні 1944 року несли піхотні, танкові, кавалерійські, саперні і артилерійські частини і з'єднання наших військ. З величезним ризиком для життя діяли радянські льотчики, оскільки на відміну від пілотів Люфтваффе, вони використовували не стаціонарні аеродроми з твердим бетонним покриттям, а розгаслі від танення снігу польові аеродроми, де кожний зліт і приземлення супроводжувались високою аварійністю. Й. В. Сталін, як Верховний головнокомандувач, був незадоволений і неодноразово дорікав командуванню Чорноморським флотом за пасивні дії навесні 1944 року під час облоги Кримського півострова. Морська піхота, замість того, щоб вести десантні операції в тилу ворога, використовувалась не за своїм прямим призначенням, а лише як звичайні стрілецькі підрозділи [5, 7]. Тому командування флотом вирішило підготувати і провести десантну операцію, щоб завдати німцям знищити елеватор і основні споруди Миколаївського порту і у взаємодії з армійськими частинами пришвидшити визволення Миколаєва – важливого центру суднобудування на Чорному морі [7, 130–132]. Але успіх десантної операції міг бути забезпечений лише за умов бездоганного планування,

організації, узгодженості і скоординованості дій морських піхотинців у ворожому тилу з наступаючими їм назустріч стрілецькими і артилерійськими підрозділами 28-ї армії. Однак, цього не сталося. Про цю трагічну сторінку, що привела до загибелі десанту, як і про тих командирів, хто несе безпосередню відповідальність за незадовільно сплановану операцію, в радянські часи воліли краще не згадувати, наголос робився виключно на неймовірному героїзмі, непохитній стійкості, відвазі і самопожертві воїнів. Й до сьогоднішнього дня в історичній літературі досі бракує незаангажованого і критичного аналізу обставин підготовки і здійснення десантної операції у Миколаївському порту. Єдиним винятком може слугувати невеличка за обсягом брошура миколаївського краєзнавця, ветерана Збройних Сил, підполковника у відставці, члена обласної Ради ветеранів О. О. Пилипчука «Безсмертний подвиг і трагедія десанту, зрадженого своїми командирами», яка вийшла мізерним тиражем у 2014 році до 70-ї річниці визволення м. Миколаєва [5]. Цікавий фактичний матеріал про героїв-десантників, планування, підготовку, хід операції, обставини бою і загибель воїнів зібрав інший краєзнавець В. І. Циганов [7].

Назавжди в славетний літопис Другої світової війни вписано подвиг шістдесяти восьми десантників: 55 моряків 384-го ОБМП, 12 саперів і зв'язківців із складу 28-ї армії і провідника загону – місцевого рибалки. Командував десантом старший лейтенант К. Ф. Ольшанський. 22 березня 1944 року наші війська визволили с. Жовтневе (Богоявленськ). Десант одразу почали готувати з числа особового складу 384-го ОБМП. Поставало питання: чим переправити десант по замінованому лиману, коли фашисти при відступі потопили та пошкодили човни місцевого рибколгоспу ім. Ворошилова? Власних плавзасобів батальйон не мав, а командування флотом їх не надало, зазвичай наказавши шукати «підручні засоби» на місці. 23 березня вранці командир 384-го ОБМП майор Ф. Є. Котанов викликав до себе в штаб голову рибколгоспу С. А. Федоровського, й наказав підняти затоплені в річці баркаси, каюки, відремонтувати їх і привести в готовність до вечора 25 березня

[5, 7]. С. А. Федоровський зібрав рибалок і передав їм наказ. Рибалка А. З. Шевченко повідомив про те, що біля Аджарського маяка є справний затоплений каюк. А. З. Шевченко й В. Н. Пономаренко в нічний час пригнали його в село. Пізно ввечері витягли із води всі баркаси, каюки, але тільки частина їх була придатна для швидкого ремонту. Один каюк, захований хазяїном у себе в будинку, позичили у Ф. Філевського. Придатні для ремонту каюки і баркаси затягли у двір до Л. К. Васильченка, тому, що на відкритому березі ремонт не можна було проводити, оскільки правий берег Бузького лиману перебував у супротивника і з відти могли обстрілювати лівий. 23 місцевих рибалки більше двох діб, день і ніч невтомно ремонтували човни для очікуваного десанту. 25 березня до 17.00 сім каюків і баркасів відремонтували і оснастили двома парами весел, якорями, черпаками й навіть відрами (була штормова погода, дув сильний північно-західний вітер). Всього підготовлено 7 рибалок провідників десанту: Я. П. Васильєва, А. І. Андреева, П. Д. Стахорського, П. К. Стеценка, І. Є. Пруцького, Є. Д. Пикуса та В. Є. Пикуса. В сутінки на берег прийшли 55 моряків-десантників на чолі з старшим лейтенантом К.Ф. Ольшанським, замполітом капітаном А. Ф. Головльовим і командиром 384-го ОБМП майором Ф. Є. Котановим. На кожний каюк і баркас посадили по одному провіднику, потім почали вантажити боєприпаси, зброю. На головному баркасі поруч з К. Ф. Ольшанським перебував провідник рибалка А. І. Андреев. Десант кільватерним ходом рушив у похід, але тільки вони відплили на 100–120 метрів, як до берега підійшли 12 саперів і зв'язківців з командиром 384-го ОБМП. Надійшов наказ десанту повернутися. Шістьох провідників висадили на берег, а дванадцятро саперів і зв'язківців розмістили по двоє і десант відплив по замінованому лиману в штормову погоду в похід на Николаїв [6, 152–153].

У той час поруч з комбатом Ф. Є. Котановим і начальником штабу ОБМП інженер-капітаном А. М. Самаріним знаходився замполіт батальйону майор С. В. Аряшев. Саме в його службовий обов'язок входило складення поіменного списку новоприбулих 12 саперів і

зв'язківців. Але замполіт проявив недбалість, службову халатність і цього списку тоді так і не склав. Безвідповідальна байдужість Аряшева до долі людей й призвела до того, що ці учасники десанту, саме з його вини, відбули в похід безіменними [7, 173]. Пізніше, один із свідків відправки десантного загону, командир відділення батальйону старшина 1-ї статті В. І. Діяткін стверджував, що через підтоплення човнів водою за 2 км від Богоявленська в районі Широкої Балки, Костянтин Ольшанський начебто наказав усім армійцям – саперам і зв'язківцям зійти на берег і повернутися в розташування своїх військових частин, після чого в порт відбули лише 55 морських піхотинців і провідник, тобто не 68 а 56 десантників [5, 16–17, 25]

У ніч на 26 березня 1944 року на семи рибальських човнах, маючи лише стрілецьку зброю, обмежену кількість набоїв і гранат, десантники рушили із села Богоявленського і, здолавши 15 км вверх проти течії річки, висадились у Николаївському порту. Командування поставило перед десантом наступні завдання: раптовим і рішучим ударом захопити плацдарм в порту і утримувати його до підходу основних сил 28-ї армії, порушити бойове управління військами противника, дезорієнтувати і дезорганізувати його тил, відволікти на себе частину німецьких військ, не дати змогу німцям підірвати основні споруди порту, а головне – полегшити нашим військам взяття міста [7, 137]. Десантники захопили чотири будівлі нового елеватора і порту й одразу пристосували їх до оборони. Сапери обстежили і розмінували деякі портові споруди. Спонтелічені рішучими і вправними діями морської піхоти німці на деякий час залишилися деморалізованими. Десант для них став цілковитою несподіванкою. Оговтавшись, німецьке командування проти купки сміливців кинуло три батальйони піхоти, бронетехніку, гармати, міномети і вогнемети. Дві доби героїчно билися морські піхотинці, витримавши шалені, безупинні атаки ворога, так і не дочекавшись обіцяної підтримки артилерійським вогнем з боку 28-ї армії. Коли К. Ф. Ольшанського тяжко поранили, командування прийняв старшина 2-ї статті К. В. Бочкович. Пліч-о-пліч билися воїни багатьох національностей:

росіяни М. В. Коновалов і П. П. Артемов, українці В. І. Киненко, І. І. Ковтун, М. А. Гребенюк, білорус О. О. Лютий, киргиз А. М. Хайрутдінов, адигеєць А. Б. Чуц та інші. Сотні гітлерівців знищили відважні моряки. З усього десанту живими залишилися лише 12 чоловік [3, 98]. За виняткову мужність та відвагу всі без винятку десантники командуванням флоту представлені до удостоєння високого звання – Героїв Радянського Союзу, що стало безпрецедентним випадком в історії війни, коли одразу усім учасникам бойової операції мали присвоїти звання Героїв. Тільки через рік, 20 квітня 1945 року Указом Президії Верховної Ради СРСР 55 морських піхотинців отримали це почесне звання. Оскільки Й. Сталіну вже доповіли, що в десанті брали участь саме 67 бійців, то до цього списку, щоб не розгнівати диктатора, військові бюрократи включили замість невідомих добровольців-саперів і зв'язківців прізвища 12 інших осіб, які воювали не тільки на Чорному морі, а й на Балтиці і Північному флоті. Серед них фігурують 4 морських піхотинці з 2-го Українського фронту, 3 льотчика морської авіації, 1 підводник, 3 моряка і комбат Ф. Котанов – також достойних цього високого звання, але абсолютно не причетних саме до десантників – ольшанців [5, 39]. Список відважних воїнів-саперів та зв'язківців, які героїчно загинули, на думку пошуковців, знаходився на сейнері «Дельфін», де тоді перебував штаб і політвідділ 1-го гвардійського Миколаївського Червонопрапорного Укріпрайону. 6 квітня 1944 року сейнер «Дельфін» в кількох кілометрах на захід від Очакова підірвався на міні і затонув [7, 331]. Починаючи з 1964 року неодноразові спроби водолазів знайти місце знаходження сейнеру закінчувались невдало. 8 травня 1965 року до 67 десантників нарешті приєднався 68-й – посмертно звання Героя Радянського Союзу удостоєний провідник десанту А. І. Андрєєв, завдяки тривалим пошукам відомого миколаївського письменника-фронтовика М. І. Божаткіна і клопотанню Миколаївського обкому КПУ [2, 294-295]. Ним же пізніше встановлено й імена ще чотирьох героїв: зв'язківців із складу 28-ї армії – капітана Б. О. Монастирських і старшого сержанта, радиста В. С. Самойлова, а також двох саперів цієї армії – старшо-

го сержанта П. Г. Русіна і єфрейтора Д. М. Чекунова [8, 158]. І хоча згодом їх прізвища і вибили на гранітних плитах меморіалу десантникам-ольшанцям, але посмертно звання Героїв Радянського Союзу їм тоді так і не присвоїли [7, 331]. На жаль, ще й досі залишаються невідомими 8 учасників десанту – саперів, яких було направлено з інших частин. До складу десанту входив і уродженець с. Марьянівки Баштанського району старшина 2-ї статті М. А. Гребенюк. Микита Андрійович у післявоєнні роки проживав у Миколаєві, став почесним громадянином міста корабелів, за героїко-патріотичне виховання молоді 4 травня 1975 року нагороджений Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР [2, 310]. У лютому 1995 року його поховали в м. Миколаєві з усіма військовими почестями на міському кладовищі. Від Палацу суднобудівників труну везли на артилерійському лафеті. Усі вулиці були запруджені людьми, миколаївці проводжали в останній путь Героя [7, 261].

28 березня 1944 року Миколаїв було визволено від німецько-румунських окупантів військами 28-ї та 5-ї ударної армій 3-го Українського фронту, воїнами 2-го гвардійського механізованого корпусу, який за звільнення міста отримав почесне найменування «Миколаївський». Селище Тернівку звільнили частини 6-ї армії. В честь славної перемоги в Москві прогрімів урочистий салют. Столиця СРСР салютувала також визволителям Первомайська і Очакова [2, 231, 239]. В результаті березневого наступу військ 3-го Українського фронту повністю очищено від ворожих зайд території Херсонської (утворена 30 березня 1944 р.) і Миколаївської областей, значну частину Одеської області і кілька районів Молдавської РСР. Цілковито відрізана в Криму 17-а німецька армія і кілька румунських дивізій через місяць були розгромлені і здалися в полон під Севастополем. 17-а армія вермахту перестала існувати [1, 332-333].

Таким чином, десантники загону старшого лейтенанта Костянтина Федоровича Ольшанського поставлене командуванням завдання виконали з честю. Двоє діб у повному оточенні, без підтримки вогнем військ 28-ї армії, у неймовірно важких умовах утримували

плацдарм в Миколаївському порту. Наказом Верховного Головнокомандування № 088 від 12 квітня 1944 року 384-у ОБМП, присвоєно почесне найменування «Миколаївський» [5, 39].

У Миколаєві гідно увічнено подвиг героїв-ольшанців. До 30-річчя визволення міста від німецько-румунських загарбників 27 березня 1974 року у Миколаєві урочисто відкрито бронзовий постамент і Меморіал героям (скульптори О. М. Измалков, Ю. П. Поммер, архітектори О. М. Душкін, В. П. і О. П. Попови). Право запалити Вічний вогонь слави надали учасникам десанту, Героям Радянського Союзу, почесним громадянам міста корабелів М. А. Гребенюку, Ю. Є. Лисицину, М. Я. Медведєву, Ю. М. Павлову, М. К. Хакімову, М. М. Щербакову [2, 328]. На місці бою морських піхотинців на території порту відкрито народний меморіальний музей бойової слави ольшанців. Одна з вулиць міста названа в їх честь. До 100-річчя К. Ф. Ольшанського у 2015 році в Миколаєві пройшла наукова конференція. Його ім'я носить міська школа № 43, селище міського типу Ольшанське Миколаївського району, десантний корабель ВМС України. В пам'ять К. Ф. Ольшанського і героїв-десантників названа мала планета 2310 «Ольшанія», відкрита астрономами Кримської астрофізичної обсерваторії.

Аналізуючи підготовку десантної операції, одразу впадає в око її вкрай погана організація з боку комбата 384-го ОБМП майора Ф. Котанова і начштабу батальйону інженер-капітана А. Самаріна. «Нас квапили з підготовкою десанту, – згадував Федір Котанов, – тому я запропонував провести розрахунок посадки на човни, що й було зроблено К. Ф. Ольшанським. Він доповів, що з перевантаженням може взяти до 70 чоловік. Увесь цей час неподалік від мене знаходився капітан Б. Монастирських – офіцер зв'язку командуючого 28-ю армією з рацією і радистом. Я розпорядився, щоб Ольшанський розмістив їх у шлюпках із раніше прибулими саперами. Список щойно прибулих вручили Ольшанському, копію знімати було ніколи» [7, 330]. Десантникам прийшлося двічі повертатись із акваторії Бузького лиману і тричі, впродовж двох діб, знову відправлятись в похід на м. Миколаїв, але вже

у скороченому складі. Доволі довго Котанов і Самарін «плануючи» операцію ніяк не могли чітко визначитись, куди саме їм слід висаджувати десант – в Широкій Балці, як попередньо узгодили з командуванням 28-ї армії, чи у Миколаївському порту, про що Ольшанський несподівано дізнався лише в останню мить перед відправкою в тил ворога [5, 11–12]. Щодо «людського фактору», то він радянськими командирами різних рівнів впродовж всієї війни взагалі не враховувався і не брався до уваги, оскільки про людей ніколи не дбали і не думали, експлуатуючи їх святі почуття любові до Батьківщини, безмежний патріотизм, готовність до самопожертви, здатність вистояти в нелюдських умовах. Після шестигодинного переходу в дощову погоду на веслах проти сильного зустрічного вітру і течії річки, десантники виглядали дуже втомленими і вкрай виснаженими. Відсутність офіцера зв'язку флоту в штабі 28-ї армії, в смузі якої діяв десант і загибель зв'язківців 28-ї армії в складі десантного загону, призвели до того, що війська 28-ї армії так і не надали належної підтримки вогнем і маневром після висадки десанту в порту, залишивши моряків повністю напризволяще [4, 60]. Бездушне і безжальне ставлення радянського командування до власного солдата було притамане більшості командирів Червоної армії, що іноді дивувало навіть солдат і офіцерів вермахту. Про себе ж ті, хто посилав людей на геройську смерть ніколи не забували, рясно вкриваючи свої груди і пуза нагородами, що оплачені ріками солдатської крові. І це стосувалося не лише генералів і «маршалів Перемоги», а й тих командирів, які розробляли операції на полковому, батальйонному чи ротному рівні. «Не забули» про себе й «розробники» десантної операції в порту, яка призвела до героїчної загибелі майже усіх учасників загону Ольшанського. Комбат Ф. Е. Котанов за визволення м. Миколаєва нагороджений орденом Олександра Суворова III ступеня [5, 31–32], начштаба А. М. Самарін і замполіт С. В. Аряшев отримали ордени Червоного Прапора [7, 161, 173]. Невдовзі обидва були звільнені з військової служби [5, 39; 7, 173].

З іншого боку, у деяких неупереджених дослідників виникає питання, а чи доцільно

було взагалі посилати людей на вірну смерть, якщо противник для ведення оборони міста не мав достатніх сил і засобів і вже розпочав загальний відхід у напрямку Одеси, щоб не опинитися в оточенні під Николаєвом? [4; 5]. До того ж, героїчна загибель десантників зовсім не завадила гітлерівцям впродовж 26–27 березня методично і планово знищувати промислові підприємства міста, житлові будинки, школи, стапелі суднобудівних заводів, залізничний вокзал, причали морського порту згідно наказу фюрера про застосування під час відступу варварської тактики «випаленої землі», перетворюючи усе на суцільні згарища і руїни.

І нарешті, потрібно чітко визначитись із кількістю героїв-ольшанців – скільки ж їх було насправді: 56 чи 68? В дійсності обидві цифри вірні, тільки одна вказує на загальну чисельність десантного загону ольшанців (68), а друга – кількість удостоєнних звання Героїв Радянського Союзу (56). Начасі поіменно назвати й тих, хто зовсім не причетний до загону моряків К. Ф. Ольшанського, але увійшов до списку нагороджених у квітні 1945 року [2, 286–288].

Слід також з'ясувати, на якій підставі чотирьом виявленим свого часу учасникам десанту – капітану Б. О. Монастирських, старшому сержанту В. С. Самойлову, старшому сержанту П. Г. Русіну і ефрейтору Д. М. Чекунову у листі Головного Управління кадрів МО СРСР від 25 липня 1985 року № 173/4/с/123701 відмовлено у присвоєнні посмертно звання Героя Радянського Союзу? [7, 331].

Насамкінець, треба вперше за сімдесят років, зробити спробу і нарешті дослідити німецьку версію обставин бою 26–27 березня 1944 року на території Миколаївського морського порту. Автор статті неодноразово переконувався у тому, наскільки іноді різюче різняться одні й ті самі події у трактовці радянської і німецької сторін. Для цього слід вивчити німецькі архівні документи, які зберігаються у м. Потсдамі (ФРН). Надіслані у 1987 році з колишньої НДР архівні матеріали Національної народної Армії Німеччини (Фонд WF, справа 03/5692) до Миколаївського обласного державного архіву містять відомості лише про ведення бойових дій вермах-

том на території області у серпні 1941 року і абсолютно нічого не повідомляють про березневі бої 1944 року й морський десант зокрема. Не зрозуміло тільки, чому за стільки років цього так і не було зроблено ні радянськими, ні, тим більше, сучасними українськими істориками Другої світової війни?

Відповіді на ці питання найближчим часом мають дати науковці, краєзнавці і всі небайдужі до власної героїчної історії люди. Єдине, що вже ніколи не вдасться зробити – це присвоїти чотирьом відомим і восьми невідомим десантникам посмертно звання Героїв Радянського Союзу, оскільки неможливо стати Героєм давно неіснуючої країни, яка зникла з політичної карти світу двадцять чотири роки тому і під прапором якої прийняли свій останній бій герої-ольшанці.

Список використаних джерел

1. Бешанов В. В. Десять сталинских ударов / Владимир Бешанов. — Мн. : Харвест, 2003. — 768 с.
2. Горбуров Е. Г. Николаевская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы свидетельствуют / Е. Г. Горбуров, К. Е. Горбуров, Л. Л. Левченко, М. А. Мельник. — Николаев : Издатель П. Н. Шамрай, 2014. — 348 с.
3. Захарченко О. О. Бої за визволення Миколаївщини від німецько-румунських загарбників в ході Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту / О. О. Захарченко // Гуманітарний вісник НУК: збірник наукових праць. — Випуск 4. — Миколаїв : Іліон, 2011. — С. 96—99.
4. Конотопенко Я. И. Николаевщина в огне боёв (февраль – март 1944 г.) / Я. И. Конотопенко. — Николаев : Полиграфцентр, ЧП Шамрай, 2006. — 80 с.
5. Пилипчук А. Бессмертный подвиг и трагедия десанта, преданного своими командирами / Алексей Пилипчук. — Николаев, 2014. — 40 с.
6. Снытко И. А. Богоявленск и его окрестности: Историко-краеведческий очерк / И. А. Снытко, В. А. Касьяновский. — Симферополь : Таврида, 2012. — 184 с.
7. Цыганов В. И. «...от «Меча» и погибнет!»: Эссе / В. И. Цыганов. — Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2011. — 448 с.
8. Шкварець В. П. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник. — 2-ге вид., доopr., випр., доп. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могилы ; Одеса : ТОВ Від, 2003. — 280 с.

O. ZAKHARCHENKO

Mykolaiv

**THE LANDING IN THE IMMORTALITY: THE HEROIC FEAT OF MARINES
IN THE BATTLES FOR THE LIBERATION OF MYKOLAIV
(THE 100 TH ANNIVERSARY OF K.F. OLSHANSKY)**

The article examines the role amphibious Olshansky K. detachment of 384 th SBM during the battle for Mikolayev in the Odessa offensive 3rd Ukrainian Front. Outlines a range of issues related to inadequate training landing operations of the Soviet command that led to the death of the majority of members of the landing, and it turns out not all why soldiers were awarded the title Hero of the Soviet Union.

Key words: operation, landing, marines, offensive, division, corps, breakthrough, environment, liberation.

А. А. ЗАХАРЧЕНКО

г. Николаев

**ДЕСАНТ В БЕССМЕРТИЕ: ГЕРОИЧЕСКИЙ ПОДВИГ МОРСКИХ
ПЕХОТИНЦЕВ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НИКОЛАЕВА
(К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ К.Ф. ОЛЬШАНСКОГО)**

В статье исследуется роль десантного отряда К. Ольшанского из 384-го ОБМП во время боёв за г. Николаев в ходе Одесской наступательной операции 3-го Украинского фронта. Очерчен круг вопросов, связанных с неудовлетворительной подготовкой десантной операции со стороны советского командования, что привело к гибели большинства участников десанта, а также выясняется, почему не все бойцы получили звание Героев Советского Союза.

Ключевые слова: операция, десант, морская пехота, наступление, дивизия, корпус, прорыв, окружение, освобождение.

Стаття надійшла до редколегії 28.10.2015

УДК 94(477.44)„1914/1920”

М. М. ЗЕРКАЛЬ

м. Миколаїв

nikolaizerkal@mail.ru

**ПЕРЕХІДНІ ПЕРІОДИ В ІСТОРІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ
АСПЕКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СІЛ ВОСКРЕСЕНСЬКЕ
ТА БОГОЯВЛЕНСЬКЕ) 1914–1920 рр.**

Розкрито історію сіл Воскресенське та Богоявленське під час Першої світової війни та революції. Здійснено аналіз основних чинників у вирішенні питання на чю сторону ставати для населення в умовах нестабільної державної влади. Досліджено оригінальні архівні матеріали та введено в науковий обіг низку документів.

Ключові слова: війна, куркулі, революція, гасла, селяни, ради, виконкоми, народна міліція, інтєрвенти, бідняки.

У житті кожної країни існують періоди революцій, реформ внаслідок яких подальший перебіг подій традиційно прийнято обґрунтовувати глобальною економічною, політичною та соціальною ситуацією. Автор спробує підійти до розгляду однієї з таких доленосних подій на регіональному рівні. В останні

роки, можливо з нагоди ювілею і відповідно значної уваги європейських істориків до цієї трагічної річниці, спостерігається зростання зацікавлень й українських істориків до Першої світової війни. Відсутність значного доробку української історіографії на підставі методології «історії повсякденності» обумовлює

потребу у висвітленні регіональної історії ґрунтуючись на раніше не використовуваних джерелах та свідченнях.

Запропонована робота повинна пригорнути увагу читачів до дослідження життя пересічних мешканців Миколаївщини в роки Першої світової війни і допомогти зрозуміти яким чином та з яких міркувань люди приймали активну участь у глобальних історичних процесах та втрачали життя заради ідей. Автор спробує висвітлити реальних перебіг історичного процесу на рівні звичайного мешканця невеликого передмістя Миколаєва – посада Воскресенська.

Після вбивства в Сараєво Гаврилою Принципом ерцгерцога Франца Фердинанда світ занурився у одну з найбільших трагедій світової історії. Зіткнення двох військово-політичних союзів вплинуло також і на перебіг життя в посаді Воскресенськ Херсонської губернії, сьогодні цей населений пункт включений до м. Миколаєва. В посаді на той час фактично нараховувалось 300 домів [1] в яких мешкало 160 домогосподарів які мали право голосу на сході, а мешкало за пропискою 2260 душ з яких реально мешкали 2034 чол., а 196 чол. були відсутні з причини уходу на заробітки в інші райони Російської імперії [2]. Вже 29 серпня відбуваються загальні збори на яких головною темою стало питання мобілізації до регулярної армії односельців. Призов до армії всі сприйняли схвально, завдяки офіційній пропаганді, психології чоловіків, ставленню священників у проповідях. Після призову працездатних чоловіків виникло звичайне питання, а що робити далі їх дружинам та дітям, які не мали іншого джерела для свого існування крім заробітку призовників. На зборах сусіди приймають рішення з власних коштів місцевого самоврядування асигнувати 1000 крб. та видати одноразову допомогу всім родинам мобілізованим [3]. Кожному мобілізованому громада також одноразово виплатила 50 крб. Все це сприймалось цілком обґрунтованим тому що війна сприймалась як крок по захисту територіальної цілісної Російської імперії, до складу входили і відповідні землі, та захист православної віри, адже саме релігійний чинник активно експлуатувався як мотивування не-

обхідності участі у цьому збройному конфлікті.

Мешканці невеликого селища на потребу армії громадою до військового транспорту передали чотири підводи з кіньми та необхідною зброєю. Щоб забезпечити необхідний догляд і відразу почати забезпечувати необхідні потреби військових разом з обладнанням були мобілізовані і чотири погонщики. Зрозуміло що армія не могла прийняти людей у цивільному одязі, а населення не було готовим витратити гроші на військовий одяг та амуніцію, яка традиційно вимагала значних коштів. Односельці звернулись до громади і на загальних зборах 31 серпня 1914 р. було прийнято рішення прийняти ці витрати на рахунок односельців. Цікавим було те де вирішили взяти гроші. Виявилось, що вільних коштів у касі громади немає, а питання треба було вирішити швидко і тоді приймається рішення взяти старості В. Хличлеву в Воскресенському кредитному товаристві 250 крб. під спільні гарантії [4].

На кінець вересня 1914 р. з посаду Воскресенськ до лав армії було в цілому мобілізовано 85 чоловіків [5]. Війна просувалась кордонами країни і виникла потреба забезпечити військових необхідним медичним обслуговуванням. В посаді було відкрито вже на початку жовтня 1914 р. тимчасовий військовий лазарет для хворих та поранених військових на десять ліжок, який утримувався за рахунок місцевої громади (2000 крб) [6].

Мобілізація великої кількості призовників на одне з перших місць поставила питання забезпечення вояків взуттям. Оголосити щоб населення почало приносити будь-які чоботи царський уряд не наважився робити, це сприйнялося б населенням неправильно, девальвувало б цілі війни, настрої населення і взагалі почуття патріотизму, адже не конкретний міщанин оголошував війну, то чому ж він повинен здійснювати матеріальне постачання? До того ж дуже важливе питання якості взуття. В Воскресенську за циркуляром Херсонського губернатора було створено тимчасову комісію яка займалась прийомом виготовлених на місцях чобіт для армії. До складу комісії увійшли ремісники які до цього займались виготовленням чобіт і зарекомен-

дували себе як вправні фахівці, зокрема міщани Андрій Биков (48 років), Антон Васильєв (27 років) та інші [7]. Отже ми бачимо що постачання армії намагались підтримати на достатньо високому рівні і залучали не випадкових комерсантів які б намагались отримати від цієї діяльності дивіденди, а фахівців.

Миколаївщина традиційно вважається одним з осередків революційного руху і обумовлювалось це раніше наявністю великої кількості промислових підприємств. Тому цікавим було б звернути увагу на процеси які відбувались у сільській окрузі напередодні і в роки пролетарських перетворень. Богоявленськ був одним із сусідніх сіл Миколаєва і відразу після подій в Москві та Петербурзі вже 6 грудня 1917 р. під керівництвом більшовиків було організовано військово-революційний штаб Червоної гвардії на чолі з комісаром Іваном Петровичем Литовченком [8].

Перші кроки на шляху поширення ідей марксизму були зроблені серед рибалок в 1913 р. І. П. Литовченко. Саме він був організатором політичної демонстрації 10 липня 1914 р. на заводі «Наваль». Іван Петрович Литовченко народився в Богоявленську (Жовтневому), працював ковалем на Миколаївському суднобудівному заводі [9]. З початку Першої світової війни за три роки кількість населення скоротилась на 2683 чол. [10].

22 березня 1918 р. до села Богоявленське вступили австро-німецькі війська. Незважаючи на внутрішню політичну ситуацію вони стали ворогами більшовицьких органів влади. В селі почали організовувати партизанський загін. На чолі якого стали: А. М. Серєда, С. П. Могилевець, Ф. Г. Криницький, Д. С. Дяченко та ін. Під час збройного зіткнення біля села Широка Балка він зазнав великих людських втрат і змушений був відступити до Херсона та Станіслава. переслідуючи загін німецька регулярна армія у Вавіловській волості оточили частину загону та взяли у полон 18 чоловік [11]. Після допиту німці розстріляли Г. В. Ткаченка, а решту, серед яких були: С. П. Могилевець, Д. Г. Дяченко, М. Г. Чумаченко, Ф. Г. Криницький, П. Фіалковський та ін. жорстоко побили шомполами і відправили до Одеської в'язниці. Місцеве населення опинилось в ситуації коли спроможні воювати чоло-

віки вже залишили місцевість, а жінки та люди похилого віку змушені були лише сприймати сторону переможців. В листопаді 1918 р. німецька армія залишає село, але через декілька тижнів входять греко-французькі війська. Фактично жодні з військових окупаційних органів влади не створили розгалуженої та всеохоплюючої системи управління на місцях.

Внаслідок змін військової ситуації на фронтах коаліційні війська відступають й через декілька днів, 10 березня 1919 р., до Богоявленська увійшли підрозділи Червоної Армії. Головне питання, яке могло або схилити на свій бік, або створити ворогів було питання землі. Всі представники окупаційних військ намагались відновити земельні правостосунки закріплені царськими циркулярами. Селяни ж під впливом агітаторів вже намагались прийняти ту сторону, яка презентувала більш привабливі умови. Одноставності серед більшовицьких керманців щодо найближчого вирішення земельного питання не було і тому роз'яснення агітаторів чарівним чином схилили на свій бік навіть представників заможних кіль землевласників. При проведенні повторних виборів до Ради селянських депутатів головою виконавчого комітету обирають А. М. Серєду, а членами виконкому М. Г. Стахорського, Д. Г. Мезінова, П. П. Васильєва, П. С. Пашинського, П. І. Вербицького, В. М. Савуна [12]. Після дискусій Рада приймає рішення, яким з метою мобілізації на свій бік більшості населення передбачалось зокрема: малоземельним селянам, які мали до 3-х членів сім'ї надати у користування по 10 десятин, сім'ї з 5 та більше чоловік – по 15 десятин, від 5 до 10 членів сім'ї – по 25 десятин, а ті сім'ї де спільно проживало понад 10 чоловік – по 30 десятин. Також прийняли таке популістське рішення, щоб врожай з земель князя Г. П. Волконського роздати всім селянам під скопщину. З іншого боку у «куркулів», які мали понад 25 десятин землі і наймитів конфісковували лишки хліба. Займаючись створенням міліції з місцевого населення, мобілізацією продовольства для Червоної армії, підтримуючи родини червоноармійців намагались створити у населення позитивне враження, але для селян ця політика практично не відрізнялась від решти політичних та військових

адміністрацій. Саме тому, коли в серпні 1919 р. увійшли денікінські війська практично передача влади відбулась мирно, без особливих сутичок. Після цього більшовики переходять до підпільної та партизанської боротьби. Військовий відділ Миколаївського підпільного комітету КП(б)У допомагає місцевому осередку більшовиків Богоявленська надаючи зброю, вибухівку та гроші. Створений військовий загін очолює бідняк А. О. Кардаш. Загін нараховував біля 200 чоловік. В основному це були представники бідняцьких кіл Воскресенська та найближчих сіл, які під загрозою розправи змушені були залишити свої родини і таким чином намагались врятувати власне життя. Денікінська армія відновлювала царську владу, а отже і переслідувала представників радянських органів влади. Загін виступає у напрямку с. Вісунськ. На своєму шляху вони жорстко розправлялись з невеликими неконтрольованими групами озброєних людей як промонархічно настроєних так і інших. Підійшовши до с. Вісунськ загін у відкритому бою був розгромлений, а рештки змушені були відступити в напрямку Херсона. Під Херсоном, біля села Широкого зустрілися з підрозділами Червоної Армії і увійшли до складу 400-го полку 40 дивізії. А. О. Кардаш став згодом командиром батальону [13].

Вже 10 лютого 1920 р. червоноармійці відновлюють свою владу в Богоявленську і обирають ревком з 5-ти чоловік на чолі з С. П. Могилевцем. В квітні цей орган передає свої повноваження новообраній волосній раді на чолі з А. М. Середою. З місцевого населення створюється спеціальний загін по боротьбі з бандитизмом. Зрозуміло що для того щоб ризикувати власним життям треба було мати певну мотивацію і тому до складу цього підрозділу, як не парадоксально, увійшли представники заможних селян. Це була спроба під прикриттям нових органів влади отримати зброю і відновити свою владу над незаможними мешканцями та захистити від озброєних формувань різної забарвленості та спрямування, адже сільськогосподарське виробництво вимагає ретельно догляди та безперервності у стосунках із землею. В липні 1920 р. саме 30 чоловік з загону по боротьбі з бандитизмом побачивши зсередини відсутність чіткої

системи взаємодії низових осередків і центральних органів радянської влади вирішили підняти місцеве населення на відновлення монархічної влади. На чолі з офіцером царської армії Талановим Антоном Митрофановичем, озброєними вони прийшли до виконавчого комітету, де без будь якого опору заарештували присутніх в даний час членів виконкому (С. П. Могилевця, Т. Ф. Седнева, вчительку С. Ю. Билінську, райпродкомісара Соколова) та ізолювали їх в льоху найближчого будинку. Напередодні жнив потрібно було, на їх думку, встановити міцну владу з системою гарантування право приватної власності, яка б мобілізувала населення на сільськогосподарські роботи. Пройшли по селу вимагаючи щоб всі зібрались на нараду. На зборах закликали всіх до повстання проти радянської влади, вступати до лав їх загону. Просуваючись до найближчих 7 сіл вони вбивали зустрічних радянських робітників, наприклад коли було відновлено радянську владу в полі за Терновими Подами в пустому колодці було знайдено тіла 5 червоноармійців з слідами знущань перед розстрілом) [14]. Під час цих подій ув'язненим вдалося втекти з льоху завдяки власнику будинка. До загону добровільно вступило 60 чоловік. Зрозуміло, що навіть такої кількості озброєних вояків було замало для довготривалого опору підрозділам червоноармійців до приходу підрозділів Врангеля. Тоді вони частково роз'їхались по найближчим селам. На їх заклики створити аналогічні осередки у себе селяни пасивно прореагували. Справа в тому найближчі села за соціальним складом виявились саме малоземельними і тому ризикувати своїм життям бажання не виникало [15].

Втікачі за цей час повідомили про події в м. Миколаєві і до Богоявленська підійшли підрозділи робітничо-селянської міліції. Всі повсталі зібравши майно та родичів втекли. З сядиб повсталих було конфісковано 20 тисяч пудів зерна яке було розподілене між бідняками [16].

Досліджуючи період революційних перетворень завжди перед дослідником виникає питання яким саме чином відтворити історичні події. Панівна політична доктрина радянської влади не могла допустити того щоб

існувала навіть згадка про те, що комуністична доктрина відразу перемогла у свідомості більшості населення. Події Першої світової війни з одного боку згуртували населення біля держави, а з іншого продемонстрували всі недоліки та хвороби існуючої політичної та економічної системи, незахищеність життя окремої людини, її свободи та можливості впливати на загальні процеси. Саме тому дослідження оригінального краєзнавчого матеріалу і дозволяє відтворити багатомірну історичну реальність історичного процесу. Означений напрямок залишається перспективним напрямком для здійснення досліджень і внесення додаткових аспектів в загальну історичну концепцію історії України з визначенням ролі та значенні на місцевому рівні внеску окремих особистостей, груп людей, прошарків населення тощо. Вивчаючи документи авторові вдалося простежити, що навіть представники «відмираючої» влади опинялись у керма влади на місцях при мовчазній згоді

більшості населення. Політичні гасла можуть на нетривалий час мобілізувати та поєднати населення, але в подальшому при реалізації своїх реальних цілей ситуація змінюється в протилежний бік і єдиним шляхом виходу з кризи залишається або втеча, або смерть у відкритій сутичці. Нажаль всі ці перетворення дуже часто обумовлюють великі людські жертви.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Миколаївської області, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 15 арк.
2. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 20 арк.
3. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 15 арк.
4. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 16 арк.
5. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 20 арк.
6. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 21 арк.
7. Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 2, 24 арк.
8. Там само, ф. Р-6095, оп. 1, спр. 11, 3 арк.
9. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 15 арк.
10. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 68 арк.
11. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 69 арк.
12. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 70 арк.
13. Там само, ф. Р-178, оп. 1, спр. 10, 70 арк.
14. Там само, ф. Р-178, оп. 1, спр. 10, 76-78 арк.
15. Там само, ф. Р-171, оп. 1, спр. 7, 67 арк.
16. Там само, ф. Р-2878, оп. 1, спр. 90, 74 арк.

М. ZERKAL

Mykolaiv

TRANSITION PERIODS IN HISTORY: REGIONAL DIMENSION (BASED ON VILLAGES AND VOVLKRESENKOE BOGOYAVLENSKOYE) 1914–1920.

Roskryvaetsya story unfolding historical process in the villages and Voskresenskoe Bogoyavlenskoye during the First World War and the Revolution. Implemented analysis of the main motives in deciding which side to get to the public in an unstable state power. Abstract original archival documents and put into scientific circulation a number of historical facts.

Keywords: war, fist, revolution, slogan, peasants councils executive committees, people's militia, the interventionists, the poor.

Н. Н. ЗЕРКАЛЬ

г. Николаев

ПЕРЕХОДНЫЕ ПЕРИОДЫ В ИСТОРИИ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЁЛ ВОСКРЕСЕНСКОЕ И БОГОЯВЛЕНСКОЕ) 1914–1920 гг.

Раскрывается история сёл Воскресенское и Богоявленское во время Первой мировой войны и революции. Осуществлён анализ основных мотивов в решении вопроса на чью сторону становится для населения в условиях нестабильной государственной власти. Исследованы оригинальные архивные документы и введён в научный оборот ряд исторических фактов.

Ключевые слова: война, кулаки, революция, лозунг, крестьяне, советы, исполкомы, народная милиция, интервенты, бедняки.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

УДК 94(367)

М. Ю. ЛАСІНСЬКА

м. Миколаїв

lasmarur@mail.ru

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ НЕКРОПОЛІВ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. В РЕГІОНІ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

У статті подано результат обстеження некрополів, при селах Криничанської сільської ради Миколаївського району Миколаївської області (с. Кринички, с. Новогригорівка, с. Новоселівка).

Ключові слова: некрополь, поховання, обстеження, етнічні німці, український етнос.

Надзвичайної популярності набувають актуальні останнім часом дослідження старих некрополів кінця XVIII – першої половини XX ст., розміщених при населених пунктах в різних частинах України, як невичерпного джерела регіональної історії. Матеріали отримані при обстеженні подібних пам'яток є дуже інформативними. Як правило, вони містять дані про тривалість життя, релігійну приналежність, соціальний статус, етнічне походження, стать, інколи причини смерті та найвизначніші здобутки небіжчика, імена членів родини і т. ін. Дослідивши сукупність подібних пам'яток можна встановити певні демографічні показники, характерні для даного поселення в той чи інший проміжок часу, мешканці якої статі, етнічного походження, віросповідання, соціального стану привалювали, в які роки збільшувалась смертність, чи траплялись пошесті, війни, голодомори та інші стихійні лиха. Тому вкрай необхідною виявляється робота по вивченню й збереженню некрополів, яку здійснюють археологи, історики та краєзнавці.

Перші спроби вивчити некрополі на теренах Нижнього Побужжя були зроблені вченими ще у XIX ст., коли після приєднання Північного Причорномор'я до складу Російської імперії, в них з'явилася можливість обстежити новозасвоювані землі та опублікувати результати досліджень. Найбільш значущими з них стали праці: Г. Скадовського, В. Ястребова [11–12], Д. Яворницького, Б. Фармаковського, В. Гошкевича, С. Дложевського та ін. [6–10]. Початок XX ст. ознаменувався формуванням краєзнавчого руху, представники якого бага-

то зробили в справі дослідження некрополів. Найвагомими є праці: Ф. Камінського, Б. Страдомського, М. Лагути, Г. Цветаєва, І. Фабріціус, М. Болтенко, Г. Крисіна, К. Милицлавлевича, Г. Зелінського [1–5]. В подальшому значну роль в дослідженнях некрополів та публікації їх результатів, поряд із археологами відігравали співробітники Миколаївського обласного краєзнавчого музею, історики та краєзнавці, такі як: В. Пархоменко, І. Соболевська, Ю. Данілюк, Н. Кухар-Онишко, О. Хаєцький та інші. Так у 2014 р. в м. Миколаєві було видано працю Губської Тетяни Миколаївни, старшого наукового співробітника Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Миколаївський некрополь: сторінки історії», в якій докладно на високому науковому рівні проводиться аналіз та вивчення такої пам'ятки, як старий некрополь міста Миколаєва. Ще один дослідник некрополів Нижнього Побужжя Олексій Кравченко – краєзнавець, який у своїх роботах найбільшу увагу приділяє вивченню козацьких хрестів та місцевих козацьких родів за епіграфічними даними. Важливими джерелами, що приходять на допомогу при вивченні некрополів кінця XVIII – першої половини XX ст. є архівні дані, статистичні описи, мемуари та графічні зображення (фотокартки, замальовки, креслення) тих надгробків, що не вціліли до сьогодні.

Метою даної статті є висвітлення результатів обстеження некрополів при селищах Криничанської сільської ради Миколаївського району Миколаївської області, проведеного у 2015 р.

Одним із показових прикладів інформативності некрополя, як джерела з історії населе-

ного пункту є результат обстеження цвинтарів при селах Криничанської сільської ради Миколаївського району Миколаївської області (с. Кринички, с. Новогригорівка, с. Новоселівка). Село Кринички – населений пункт з давньою історією та поліетнічним складом населення. Дві найбільші етнічні групи, що співіснували тут протягом XIX – XX ст. були українці та німці-колоністи (засновники колишньої колонії Шенфельд). Про активну заселеність краю свідчить місцевий старий некрополь, найстаріші поховання якого датуються кінцем XVIII – початком XIX ст.

Під час візуального обстеження некрополя розташованого на північному заході від с. Кринички, було з'ясовано, що цвинтар закладено на природному узвишші та обнесено муром, традиційно викладеним з вапняку.

У результаті дій вандалів та будівельних робіт проведених наприкінці 90-х років XX ст. східну та північну частину муру було сильно пошкоджено, а подекуди зовсім зруйновано. Збереженість південної та західної частини огорожі характеризується 3-ма шарами каміння. Ворота знаходились у південній частині муру, але від них лишилось тільки саме місце. У західній частині муру зіє провалля з повною відсутністю каменів. Через погану збереженість некрополя, з'ясувати точну кількість поховань, що знаходились на його території не вдалося. Вандалами було знищено переважну більшість металевих надгробків (хрестів), встановлених над похованнями мешканців села німецького етнічного походження.

Нам вдалося віднайти близько 30 поховань, що належали етнічним німцям (XIX – початок XX ст.) та знаходяться на сьогодні в стані поганої збереженості. Дві третини з них розташовані у південно-західній частині некрополя. Над трьома з них височіють металеві надгробки у формі хрестів, два з яких – 1,5 метри заввишки. Візуальне обстеження цих надгробків не дало підстав стверджувати наявність будь-яких написів на них. Також втраченою виявилась горизонтальна частина одного з двох хрестів. Поверхня третього хреста (висота – 40 см.) містить залишки напису, котрий майже неможливо розібрати. Над рештою поховань збереглися лише кам'яні плити. Хрести та надгробні символи буди сплун-

дровані. Плити характеризуються різними розмірами, формами та вагою (до 100 кг).

У південно-східній частині некрополю збереглися 6 поховань. Надгробок у вигляді металевого хреста заввишки в 1 м 80 см височіє лише над одним з них.

Крім поховань етнічних німців як у південно-західній, так і у південно-східній частинах некрополю, добре збереглися близько 30 могил українських мешканців села. З них більшість датується 50–60-ми роками XX ст. Матеріалом виготовлення для більшості надгробків слугував вапняк, видобутий в кар'єрах поблизу с. Іванівки Веселинівського району Миколаївської області та с. Новогригорівки Миколаївського району Миколаївської області. Виняток становлять надгробки виготовлені з синього та рожевого граніту, які також, сильно пошкоджені.

По території некрополю розкиданими виявились надгробки з різних поховань зі збереженими надписами на них. Нам вдалося їх сфотографувати, зафіксувати, описати і, подекуди, перекласти вцілілі написи.

При обстеженні вцілілих надгробків виявлено постамент із збереженим написом, виконаним церковнослов'янською мовою. Висота постаменту – 0,5 м. Окрім напису, на поверхні міститься зображення православного хреста та двоголового імперського орла. Матеріал виготовлення – вапняк з місцевих кар'єрів.

Наступний виявлений з числа таких, що збереглися, надгробок, був встановлений над похованням етнічного німця. З залишків напису, зробленого німецькою мовою на ньому ми дізнаємося що на території некрополя розташована могила «Цехард ?? 21 року від дня народження». Зазначимо, що особливістю німецьких епіграфічних пам'яток на жіночих похованнях є наявність, окрім актуального на момент смерті прізвища небіжчиці, ще й вказівка дівочого прізвища через зворот «уроджена» (прим. авт.). Напис обстеженого надгробка містить даний зворот у вигляді «уроджена Хар...». Єдина дата, яку можна розібрати на пам'ятці - 1890 р., ймовірно дата смерті зазначеної особи.

Далі ми обстежили надгробок у вкрай поганому стані збереженості. З решток напису, що ще можна розібрати на ньому (німецькою

мовою), нам вдалося прочитати лише: «Інехар» (ймовірно ім'я – прим. Авт.) та дві дати «1828» та «1881» – відповідно, дати народження та смерті.

На наступному надгробку при обстеженні виявлено збереженим лише ім'я «Піжик Філік», що може свідчити про наявність чеського контингенту серед населення села. Не відомо яким чином представник чеського етносу опинився в тогочасній колонії Шенфельд помер та був похований.

Знайдений за межами некрополю наступний надгробок, нажаль не дає можливості віднайти його початкове місце знаходження. Згідно напису, що ще можна прочитати на ньому, виконаному готичним шрифтом і з збереженням ріпуарського традиційного діалекту, під ним покоївся «Людвіг Дінман. Похований 25 травня 1912 року у віці 56 років» ще один з написів перекладається як «Могильний дзвін». Матеріал виготовлення надгробка – синій граніт. Висота – 1 м. На стелі містяться елементи декору зокрема, листя – по низу, стилізоване коло – в центрі, з написом котрий неможливо прочитати, та слідами чогось що вінчало стелу.

Поряд з вищеописаним надгробком ми виявили ще одну стелу лише менше орнаментовану, з залишками чогось що її вінчало. Виконана стела з синього мармуру. Висота близько – 0,8 м. Напис, зроблений на стелі стверджує: «Тут спочиває з Богом Якоб Штумпф ,що помер 7 лютого 1906 року» В кінці епітафія: «Мир твоєму прахові».

Окрім перелічених надгробків, на яких ще можна розібрати написи нами була знайдена та обстежена пам'ятка у вигляді серця (традиційний католицький символ) до котрого кріпився хрест. Розміри серця: довжина – 1,2 м, ширина - 0,4 м. Серед досить цікавих пам'яток є постаменти позбавлені верхніх частин з написами та зі стилізованими елементами. Перший з них містить елементи зображення зміїв, що виповзають з надгробку та переплітаючись повертають свої голови до середини каменю дивлячись одна на одну. Дві інших стели оздоблені зображенням перехрещених якоря та православного хреста, що в деяких джерелах пояснюється як могили осіб, що були пов'язані з будівництвом кораблів.

Таким виявилось попереднє обстеження некрополю с. Кринички. Наступним об'єктом нашого дослідження став некрополь, розташований при с. Новоселівці, Миколаївського району, Миколаївської області.

Некрополь розміщений в центрі села на відстані близько 500 метрів від будівлі колишнього католицького храму святого Антуана Падуанського побудованого у 1893 р. На некрополі майже не лишилось поховань представників німецького етносу. З наявних на сьогодні могил, як поховання етнічних німців, ми можемо інтерпретувати лише близько 15. Інші поховання належать представникам українського етносу.

Серед згаданих німецьких поховань всі без винятку представлені стелами з каменю котрі вінчають високі, більше 1,8 м металеві хрести. З виявлених та обстежених 15 поховань лише на двох знайдені написи.

На першому зазначено ім'я «Регіна Брукер», на другому неможливо визначити ні ім'я похованого ні точного року поховання оскільки частина металевих літер, що були прикріплені до хреста нині втрачена. Впевнено можемо вказати лише що цей хрест відноситься до першої чверті ХХ століття. В центрі кожного хреста як елемент орнаменту знаходимо серце.

Після обстеження Новоселівського некрополя ми дослідили поховання зроблені при с. Новогригорівка, Миколаївського району Миколаївської області. Некрополь с. Новогригорівка датується кінцем ХVІІІ ст., був закладений під час будівництва села та є найстарішим розглянутих в даній роботі. Розташований у західній частині села, колись знаходився на достатній відстані від сільських хат. Нині відстань від воріт некрополю до найближчого будинку не перевищує 500 метрів. У 1994 р. територію некрополя було значно розширено і зараз нові поховання винесено за межі старого муру.

Мур старої частини некрополя зберігся частково. З північного боку, складений з місцевого вапняку з використанням розчину, висота конструкції що дійшла до наших днів не перевищує 0,4 м.

Щодо надгробків поховань, які ми обстежили, то тут можна виділити: хрести мальтійського типу (3 пам'ятки), з них два зрушені зі

своїх місць та частково зруйновані, один залишився на місці, не переміщався зі свого перш початкового місце розташування, має невеликий крен на захід, просідає разом з похованням. На жодному з хрестів не зберіглося написів, поверхні сильно пошкоджені дією факторів зовнішнього середовища.

Наступні типи обстежених хрестів датуються більш пізнім часом і являють собою восьмикінецьні православні хрести, виготовлені з вапняку та піщанику, видобутих з місцевих кар'єрів. Серед згаданих хрестів цілих та не зрушених близько 50, переміщених, чи складених на дві купи, ще стільки ж. Висота хрестів від 0,2 м до 1,2 м. Деякі з них увійшли в ґрунт майже повністю і тому вимагають більш детального обстеження шляхом проведення археологічних розкопок.

Серед написів що можна розібрати на хрестах ми виділили 5, таких що добре або частково зберіглися, всі вони датуються другою половиною ХІХ ст., ось деякі з них:

Хрест висотою 1,2 м. Матеріал виготовлення – вапняк. Збережений напис у верхній частині хреста – «ИНЦИ», зліва – «НС», справа – «ХР», знизу у чотири ряди – «Покоїться Марочинець Євдокия ...» четвертий ряд погано зберігся, оскільки довго був вкритий шаром ґрунту.

Другий напис - це залишки хреста, все що зберіглося від нього: «Здесь покоїться...» інші частини напису втрачено через дію навколишнього середовища.

Третій напис являє собою залишок прізвища три останні літери «...нко» та дата «1820» рік.

Четвертий напис розміщено в наступній послідовності: на хресті у верхній частині вибито – «ИНЦИ», зліва – «НС», справа – «ХР», знизу у 6 рядів: «Здесь покоїться Настасья Токаренко..... умершая 1870 году». Напис зберігся досить погано, слово в 5 ряду розібрати практично неможливо, як варіант «скорбим» (прим. Авт.).

П'ятий напис збережений частково, зокрема на хресті у верхній частині вибито – «ИНЦИ», зліва – «НС», справа – «ХР», знизу у 4 ряди: «Покоїться наступні ряди нечитабельні потребують більш детального дослідження.

Нами виявлено і обстежено надгробок, що стоїть окремо. Виготовлений з білого мармуру у вигляді стели увінчаної різьбленням, стилізованим під черепичний дашок, присвячений місцевому поміщику що володів селом у ХІХ ст. Голикову Івану Григоровичу, датований 1887 роком. Напис добре збережений, повідомляє: «Вопсь покоїться прах Ивана Григорьевича Голикова сконч 27-го іюля 1887 года на 72-мь году жизни. Мир праху твоєму» Стела висотою більше двох метрів, під якою видно провалля приблизно такої самої глибини. Недалеко від стели І. Голикову, за словами місцевих мешканців, знаходиться поховання його доньки висотою більше двох метрів, написи, колись були нині під великим шаром вапна.

Некрополь містить багато поховань 1920–1930-х рр., з надгробками, виконаних у вигляді досить високих металевих хрестів з написами (техніка відтворення написів: чеканки по металу та фарба). Нами знайдене і оглянуте поховання з надгробком, встановленим загиблим від голодомору 1932–1933 рр., та поховання розстріляних військовополонених, часів Другої світової війни (22 або 24 особи). На місце їх розстрілу місцеві поприносили кам'яні хрести без написів.

Відмітимо орнаментацию стел та хрестів, що височіють над похованнями, на кількох з них (нами оглянуто 4 таких) у нижній частині зображена чаша, на трьох хрестах в центрі зображення ще одного хреста. Один з хрестів містить, як зображення хреста у верхній частині, так і чаші знизу. Другий хрест має чотири елементи декору з них: в центрі хрест, а зверху, зліва та справа вирізьблені кам'яні квіти котрі мають по шість пелюсток та сплетені в коло. Цікаві дві стели, що потребують детальнішого вивчення, одна лежить на боці, на купі хрестів і має на одному боці зображення чаші на іншому символи схожі на напис на плиті з Криничанського некрополя. Інша стоїть і демонструє зображення якоря та хреста. Висота її близько 1 м, під час огляду написів не виявлено. Один з хрестів має вигляд тризубу де центральний зуб являє собою хрест, написи на ньому не збереглися.

Обстеження всіх трьох некрополів продемонстрували нам ще одне підтвердження того, що дана територія була заселена колоністами

різного етнічного походження, здебільшого німцями та українцями, ще з кінця XVIII^ост. Нижнє Побужжя ж здавна виступає етноконфесійною контактовою зоною для багатьох народів.

Список використаних джерел

1. Гошкевич В. И. Древние городища по берегам низового Днепра: Летопись музея / Виктор Иванович Гошкевич // Херсон. музей древностей Херсон. края. — Вып. 3. — Херсон, 1913. — 31 с.: ил. — (Оттиск ИАК; Вып. 47).
2. Гошкевич В. И. Древнее кладбище и городище в Николаеве / В. И. Гошкевич // Летопись музея за 1912 год / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. — Вып. 4. — Херсон : Изд. гор. упр., 1914. — [4], VI, 71 с.
3. Лагута М. Д. Историчні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині / Микола Дмитрович Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. — Николаев : Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. — С. 14.
4. Лагута М. Д. Историчні пам'ятники м. Николаева / Микола Дмитрович Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. — Николаев : Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. — С. 185.
5. Лагута Н. Д. Хронология главнейших исторических событий города Николаева / Николай Дмитриевич Лагута. — Николаев : Тип. им. В. И. Ленина, 1927. — 14+[2] с.
6. Фабрициус И. Г. Столетие военного министерства, 1802-1902. Главное инженерное управление: Ист. очерк / Иван Гаврилович Фабрициус. — СПб. : Тип. Сиб. акц. общ. печ. и писчебум. дела в России «Слово», 1902. — Т. 7. — Ч. 1. — С. 58—59. Примеч. 2; Прилож. 27. С. 78—79 (послужной список).
7. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / Ирина Васильевна Фабрициус. — К. : Издательство АН УССР, 1951. — Вып. 1: Междуречье Днестра - Южного Буга. — 131 с., 24 с. илл. и карт.
8. Фармаковский Б. В. Производство археологических раскопок в Херсонской губернии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчет Археологической комиссии 1896 г. — СПб., 1898. — С. 78—85, 200—212.
9. Чирков А. П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману / А. П. Чирков // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 546—547.
10. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. — СПб., 1867. — Ч. I. — С. 144.
11. Ястребов В. 1886. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772-1774 гг. / Владимир Николаевич Ястребов // ЗООИД. — Одесса, 1886. — Т. 14. — С. 157—165.
12. Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / Владимир Николаевич Ястребов // ЗООИД. — Одесса, 1894. — Т. 17. — Отд. 1. — С. 63—177.

M. LASINSKA
Mykolaiv

ISSUES FOR THE STUDY OF NECROPOLIS AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX CENTURY IN THE LOWER BUG REGION

The article presents the results of examination cemeteries, the village council Krinichansky villages Mykolaiv in the Mykolaiv region (p. Krinichki, p. Novohryhorivka, p. Novoselivka).

Key words: necropolis burial, inspection, ethnic Germans, Ukrainian ethnos.

М. Ю. ЛАСИНСКАЯ
г. Николаев

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ НЕКРОПОЛЕЙ КОНЦА XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВВ. В РЕГИОНЕ НИЖНЕГО ПОБУЖЬЯ

В статье представлены результат обследования некрополей, при селах Криничанского сельского совета Николаевского района Николаевской области (с. Кринички, с. Новогригорьевка, с. Новоселовка).

Ключевые слова: некрополь, захоронение, обследования, этнические немцы, украинский этнос.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2015

РЕЦЕНЗІЇ

На книгу Турченко Галини, Турченко Федіра «Проект Новоросія» 1764–2014 рр. Ювілей на крові». Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – 140 с.

Побачило світ цікаве історичне видання запорозьких істориків-професорів Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Турченко. Нині, коли російське керівництво здійснює агресивну політику проти незалежності суверенітету нашої держави, намагаючись створити на її землях міфичну Новоросію, поява запропонованого дослідження дуже актуальна і доречна.

На сторінках своєї праці автори розглядають історичні передумови появи у 1764 році проекту «Новоросія» і спроби його реалізації царською Росією XVIII – початку XX століть.

Автори переконливо стверджують, що ідеологічною основою імперської позиції щодо ліквідації Січі став Маніфест Катерини II «...Січ Запорозьку нарешті зруйновано... Козаки..., присвоюючи не лише ті землі, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайняті поселенцями Новоросійської губернії, заявляючи, що ті та інші землі належали їм з давніх-давен, коли навпаки усьому світові відомо, що перші з цих земель ніколи не були нікому дані; останні... ніколи нікому не належали й не могли належати запорозьким козакам, тому, що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного порядку, отже ніякої земельної власності, а їх терпіли в тих місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі, для того ті землі Новоросійської губернії як пусті, зрештою, вигідні не лише для життя людського, а для охорони кордонів від ворожих нападів зручні, були заселені людьми, створеними для земельного господарства й для військової служби».

Ключовим питанням щодо долі імперського проекту «Новоросія» – етнічний склад населення краю. Щоб визнати причорноморські і приазовські степи частиною етнічної Росії (Новою Росією), бажано було заселити їх росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати.

Дослідники наводять цікаві таблиці про етнічний склад населення Півдня України від другої половини XVIII ст. до початку Першої світової війни. Що найбільшою нацією були українці 56,7%, далі росіяни 21,2%, інші нації займали лише 8%. Це переконливо свідчить про те, що українці залишалися найчисленнішою етнічною групою.

Південь – це ареал поширення української народної творчості. Замість Новоросії на запорозьких землях по суті сформувалась нова Україна, переважною більшістю якої були українці, колишні переселенці з Лівобережжя та Правобережжя. Вслід за Північним Причорномор'ям українці заселили і освоїли також Кубань і ряд інших територій на Північному Кавказі.

Автори книги переконливо показують, що імперський проект під назвою «Новоросія» вже в XIX ст. провалився. Населення краю так і не перетворилось на «новоросів», а вперто трималося етнічних коренів.

Г. Турченко і Ф. Турченко приходять до висновку, що «для людини не позбавленої здорового глузду «Новоросія» залишалася незначною назвою південно-західної імперії».

Не оминули увагою науковці і напрацьовань відомих українських істориків М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, Н. Полонської-Василенко, М. Грушевського В. Голубоцького, що в своїх працях виходили з визначення українського характеру Півдня України підкреслюючи, що ці землі інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським населенням.

Після Лютневої революції в Росії в особі Тимчасового уряду боячись втратити вплив на українські землі знову набула дискусія про те, хто має більше прав на регіон, що називався Новоросією. Такі дії викликали хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону – тих самих «новоросів», які ніяк не

хотіли виділятися з автономії і «вливатися» в Росію. Про це свідчать селянські з'їзди, що пройшли восени у південних регіонах України, де населення вважало, ці землі є неділимою частиною України.

Прийшовши до влади більшовики продовжили політику царської Росії і Тимчасового уряду. Україну вони визнавали лише в межах чотирьох з половиною губерній: Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської без кількох повітів.

На початку 1960 років стверджують автори книги, з'явилася додаткова ідеологічна «підпора» русифікаторської політики Москви в південних і східних областях. У 1961 році радянський керманіч М. Хрущов, проголосив, що поступово всі нації в СРСР зіллються в нову історичну спільність «людей Радянського Союзу». Це привело до того, що в 1970-ті роки російська мова почала домінувати. Українські школи в масовому порядку перейшли на російську мову викладання. Учителям російської мови та літератури навіть ввели 16-відсоткову надбавку до зарплати.

У південному регіоні протягом всього радянського періоду відбувалося зменшення представників української нації. Федір та Галина Турченко наводять цікаві дані. За 63 роки (1926-1989) відсоток українців зменшився на 7 відсотків. Якщо на момент перепису 1926 р. він становив 80%, у 1937 р. – 78,2%, то в 1989 р. – 72,7%.

Незалежність України привела до позитивних змін, головне серед них: призупинений процес денаціоналізації, русифікації українців, який продовжувався поспіль три століття, сформувалися нові державні структури, виникла багатопартійна політична система, Україна вийшла на міжнародну арену, українська мова отримала статус державної. За 12 років (1989–2001) відбулося значне збільшення на 5,1% українців при відповідному зменшенні росіян, частина яких виїхала на історичну батьківщину в Росію. В абсолютному відношенні кількість українців збільшилася на 2,5 млн чол. У цей період зафіксовано суперечливу картину – збільшувалася кількість тих українців, хто повертався до південних областей, а з другого збільшення українців, які вважали рідною українську мову.

Проте Російська Федерація всерйоз не сприймала українську незалежність і робила

все, що від неї залежало, щоб відновити в тій чи іншій формі Російську імперію.

«Революція гідності» в Україні і крах режиму Януковича похоронили ці сподівання.

І тоді під гаслом відтворення «Новоросії» в межах окресленого Москвою «русского мира» наприкінці зими 2014 р. почалося російсько-українське протистояння, третє за останні 100 років.

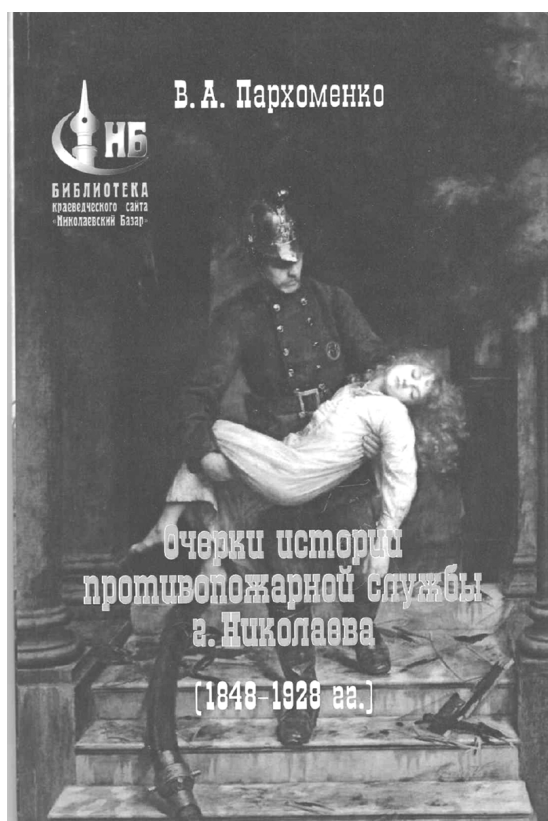
У 1991 році Російська Федерація змушена була визнати суверенітет України, але сприймала це як прикру випадковість, що підлягає виправленню. Вона починає шукати шляхи як відновити колишній «союз» вносячи різні проекти «Слов'янська єдність», «Митний союз», «Євразійський союз», «Православна єдність». Цілком можна погодитися з авторами книги, що багаторічна антиукраїнська діяльність в Південному і Східному регіоні дала свої результати серед обдурених і підкуплених «тітушок», що прямували до Києва, можна було побачити і активність проросійських організацій. Були вони і серед учасників антиукраїнських мітингів, які в цей час організували «регіонали» і комуністи спільно з місцевою владою. Один з радників Президента РФ по Україні академік С. Глазьев так оцінював беззаконня, що твориться у Донбасі: «Люди, вставшие на защиту Новороссии, совершают подвиг мирового масштаба, пытаются остановить агрессию США и не допустит новой войны в Европе. Их миссия – продолжение нашей общей тысячелетней истории, сохранение Русского мира, остающегося едва ли не последней опорой цивилизации».

Книга запорізьких науковців Г. Турченко і Ф. Турченко внесе гідний вклад в історіографію української історії. Автори зробили правильний висновок, стверджуючи, що долю українського народу, в тому числі південного і східного регіонів, визначають її громадяни, переважна більшість яких незалежно від національного походження, рішуче відкидають імперський проект «Новоросія» і сприймають Донбас і Південь, і Крим як невід'ємну частину України – своєї Батьківщини.

*Доктор історичних наук, професор
Заслужений діяч науки і техніки України,
Директор навчально-наукового інституту історії,
політології та права МНУ імені
В. О. Сухомлинського
М. М. Шитюк
(м. Миколаїв)*

ПОВІДОМЛЕННЯ

МИКОЛАЇВСЬКИМ ВОГНЕБОРЦЯМ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Нещодавно у видавництві В. Торубари побачила світ нова книга миколаївського дослідника, доктора історичних наук В. А. Пархоменка «Нариси історії протипожежної служби м. Миколаєва (1848-1928 рр.)» [Миколаїв, 2015. – 112 с.]. Книга у науково-популярній формі знайомить читача зі становленням та розвитком миколаївської пожежної охорони впродовж її перших 80 років. Невелике за обсягом видання містить цікавий, маловідомий в краєзнавчій тематиці матеріал про становлення пожежної служби у нашому місті у ХІХ ст.; діяльність миколаївських брандмейстерів початку ХХ ст. Ф. Пономарьова та

М. Свіжинського; участі рятувальників у гасінні резонансних пожеж у чоловічій гімназії (1912 р.), та елеваторі (1923 р.); ліквідації наслідків вибуху на порохових складах 1912 р.; та повені у 1914 і 1925 рр. У своїй роботі дослідник використовував матеріали Державного архіву Миколаївської області, періодики кінця ХІХ – початку ХХ ст., експонати обласного краєзнавчого музею та відомчого музею ГУ ДСНС України в Миколаївській області. Текст книги значно доповнює вдало підібраний ілюстративний матеріал. Дослідження В. А. Пархоменка буде цікавим для науковців, краєзнавців, працівників ДСНС України.

*Кандидат історичних наук,
доцент Є. Г. Горбуров
(м. Миколаїв).*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСЕЄВ Сергій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії.

БАБЕНКО Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

БУГЛАЙ Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГЕРУС-БАХТІНА Наталя Анатоліївна, аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГОРБУРОВ Євген Григорович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ГОРБУРОВ Кирил Євгенович, кандидат історичних наук, приватний нотаріус Миколаївського міського нотаріального округу Миколаївської області.

ГОРНЕЦЬКІ Валентина Василівна, здобувач кафедри історії України історичного факультету Ужгородського національного університету, завідувач сектору туризму та транскордонного співробітництва Виноградівської районної державної адміністрації Закарпатської області.

ГУБСЬКА Тетяна Миколаївна, старший науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

ГРИГОРАЩЕНКО Оксана Миколаївна, аспірант кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ДАНИЛЕНКО Святослав Вікторович, кандидат історичних наук, старший викладач ка-

федри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ДЕМ'ЯНЕНКО Юрій Миколайович, викладач історії та англійської мови Миколаївського будівельного коледжу Київського національного університету будівництва та архітектури.

ЖИРЯКОВ Олександр Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

ЗАМУРУЙЦЕВ Олексій Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

ЗАХАРЧЕНКО Олексій Олексійович, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЗЕРКАЛЬ Микола Миколайович, доктор історичних наук, завідувач кафедри методики викладання суспільствознавчих дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

КОВАЛЕНКО Леся Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

КУЛЧАР Тімеа Федорівна, старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського національного університету.

ЛАСІНСЬКА Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ЛЮТИЙ Олександр Павлович, кандидат технічних наук, заступник технічного ди-

---

ректора – директор з енергетики та ремонтів ПАТ «Електрометалургійний завод «Дніпрспецсталь» ім. О. М. Кузьміна».

МАЙБОРОДА Оксана Леонтіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

МАРИНЧЕНКО Ганна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історіографії та джерелознавства Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

МАРТИНЮК Ярослава Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету.

МІЩАНИН Василь Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

НЕФЬОДОВ Дмитро Валерійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

НІКОЛАЄВ Ігор Євгенович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПАРХОМЕНКО Владислав Анатолійович, доктор історичних наук, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ПРОНЬ Сергій Вікторович, доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївської

філії Київського національного університету культури і мистецтв.

РУСАНОВА Марина Ігорівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

СЕЛІВАНОВА-ЗЕРКАЛЬ Ірина Олександрівна, учитель вищої категорії історії та правознавства Миколаївської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 19.

СТЕЦЕНКО Володимир Іванович, викладач Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

ТОРОПЦЕВА Альона Ігорівна, аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України.

ТРЕТЯКОВА Ольга Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки та методики викладання суспільствознавчих дисциплін Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ХОМУТОВСЬКА Ірина Іванівна, кандидат історичних наук, викладач Коледжу Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШИТЮК Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор, директор інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ШУЛЬГА Володимир Петрович, кандидат географічних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

В сборнике научных трудов помещены статьи по актуальным проблемам исторических наук: археологии, этнологии, историографии, краеведению, отечественной и всемирной истории.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, краеведов, аспирантов, студентов исторических специальностей.

In proceedings of the articles on actual problems of historical Sciences: archaeology, ethnography, historiography, local history, national and world history.

For researchers, lecturers of higher educational institutions, researchers, graduate students, students of historical specialties.

In der Sammlung von wissenschaftlichen Publikationen platziert werden Artikel zu aktuellen Problemen der historischen Wissenschaften: Archäologie, Ethnologie, Geschichte, Stadtgeschichte, der einheimischen und der Weltgeschichte.

Für wissenschaftliche Mitarbeiter, Professoren von Hochschulen, Heimatforscher, Doktoranden, Studenten historischen Spezialitäten.

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

**МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

**НИКОЛАЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
имени В. А. СУХОМЛИНСКОГО**

WISSENSCHAFTSBLATT

NATIONALE V. O. SUKHOMLYNSKYI UNIVERSITÄT MYKOLAYIV

SCIENTIFIC BULLETIN

MYKOLAIV V. O. SUKHOMLYNSKYI NATIONAL UNIVERSITY

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 2 (40), листопад 2015

Формат 60×84 1/8. Ум. друк. арк. 23,0.

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20999-1010799 Р від 25.09.2014 р.

Адреса редакції та видавця:

Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського

54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24

тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15

e-mail: publish.mnu@i.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.